

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adı na TARİX İNSTİTUTU

TAMİLLA KƏRİMOVA-KOCAYEVA

HEYDƏR ƏLİYEV
VƏ
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

BAKI – 2023

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor:

İlqar Niftəliyev

tarix elmləri doktoru, dosent

Rəyçilər:

Leyla Hüseynova

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nigar Axundova,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Alı Balayev,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Kərimova-Kocayeva Tamilla. Heydər Əliyev və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Bakı, 2023, – 240 s.

Kitabda Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci (1969-1982-ci illər) və ikinci (1993-2003-cü illər) dövründə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında aparılan fundamental elmi-tədqiqat işləri, həyata keçirilən islahatlar, xarici ölkələrlə və müttəfiq respublikalarla elm sahəsində əməkdaşlıq, regionlarda elmin inkişafı məqsədilə yaradılan Naxçıvan və Gəncə Bölmələri, Şəki Regional Elmi Mərkəzinin fəaliyyəti araşdırılır.

Kitabdan Heydər Əliyev irsini öyrənən tədqiqatçılar və geniş oxucu auditoriyası faydalana bilərlər.

MÜƏLLİFDƏN

2023-cü il mayın 10-da müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 29 sentyabr 2022-ci il sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilmişdir.

Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə, respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə müdrik, uzaqgörən dövlət xadimi, güclü təşkilatçı, işgüzar, bacarıqlı, milli dəyərləri yüksək, xalqa, vətənə, torpağa bağlı rəhbər olduğunu sübut etdi, 1993-2003-cü illərdə xalqın təkidli tələbi ilə Azərbaycanda ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkəni parçalanmaqdan xilas edərək, dövlət müstəqilliyimizi xalqla birlikdə qorudu, möhkəmləndirdi və qüdrətli dövlət çevirmək üçün gələcəyə yol açdı.

Heydər Əliyev öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqı yeni əsrə və yeni minilliyə məhz Heydər Əliyev zəkasının işığında qədəm qoymuş, onun zəngin həyat yolu və müstəsna fəaliyyətinin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamış, öz xalqına sıx bağlılığın, milli dövlətçilik məfkurəsinə sadıqlığın canlı təcəssümü olmuşdur. Geniş bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev düşünülmüş və cəsarətli qərarları ilə 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan ictimaiyyətini düşündürən məsələləri uğurla həll etmişdir.

XX əsrin 20-40-cı illərində Azərbaycan xalqının əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlərdən biri Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılması oldu. Elmi-tədqiqat təşkilatları və idarələrinin XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlamış formalaşma prosesinin başa çatması ilə 1941-1945-ci illər müharibəsinin axırında SSRİ Elmlər Akademiyası və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının (XKŞ) təqdimatlarına əsasən, 1945-ci il martın 27-də SSRİ EA Azərbaycan filialının və respublikanın bir sıra digər elmi-tədqiqat müəssisələrinin bazasında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasını təsis etdi.

Tarixi zərurətdən yaranmış, ölkəmizin və xalqımızın inkişafında mühüm rol oynamış Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycanda cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsində, milli ziyahılığın və ictimai fikrin formalaşdırılması və daha da möhkəmləndirilməsində, dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizədə əhəmiyyətli rol oynadı. Heydər Əliyev Elmlər Akademiyasının təsis edilməsinin təməlini qoyanların, onun banilərini, ilk azərbaycanlı akademiklərin xatirəsinə ehtiram bildirərək demişdir: “Elmlər Akademiyası Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətidir. 1945-ci ildə bu akademiyanı yaradan adamlar, Azərbaycanın böyük alimləri çox böyük şücaət göstərmişlər. Ötən dövrdə bu akademiyanın çərçivəsində Azərbaycanın elmi çox inkişaf etmişdir”.¹

Heydər Əliyev dəfələrlə xatırlatmışdı ki, “XX əsrdə Azərbaycanda xalqın təhsillənməsi, yüksək təhsil ocaqlarının, institutların yaranması, xalqın təhsilə cəlb olunması, elmi tədqiqat institutlarının yaranması, elmi tədqiqat işlərinin təşkil olunması Azərbaycanda elmin sürətlə inkişafını nümayiş etdirən faktlardır. Bunlar bizim milli sərvətimizdir, biz bu nailiyyətlərlə fəxr edirik və yaranmış elmi potensialı qorumaq, saxlamalı, ondan indi və gələcəkdə də müstəqil Azərbaycanın inkişafı naminə daha səmərəli istifadə etməliyik”.²

Milli Elmlər Akademiyası 80 ilə yaxın dövr ərzində qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik olan xalqımızın elmi təfəkkür irsinin yeni dövrün tələbləri səviyyəsinə yüksəldilməsi, daha dəyərli elmi nailiyyətlərin əldə edilərək beynəlxalq elmi ictimaiyyətlə birgə inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Respublikada fundamental elmin beşiyi olan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan elmi dünya elminə birbaşa inteqrasiya olunmaq imkanı qazanmış və həmişə cəmiyyətin inkişafına xidmət etmişdir. Yaradıldığı dövrdən indiyədək ildən-ilə Akademiyanın fəaliyyəti məzmun və keyfiyyətcə dəyişmiş, elmi-tədqiqat işlərinin əhatəsi genişlənmiş, elmi potensialı güclənmişdir. Milli Elmlər

¹ Heydər Əliyev. Azərbaycan elminin keşiyində. Sənədlər və materiallar, iki cild. II cild. Bakı: Turxan, 2013, s. 34.

² Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar: VIII kt., noyabr, 1996 – mart, 1997. Bakı: Azərneşr, cild VIII, 1998, s. 367.

Akademiyasının ölkəmizin tarixindəki rolu, xidmətləri Heydər Əliyevin aşağıdakı sözlərində dolğun şəkildə ifadə edilib: “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının keçdiyi şərəfli yol Azərbaycan xalqının tarixində böyük səhifədir. Çoxəsrlik tariximizdə böyük elmimiz olubdur. Ancaq Azərbaycan elmi heç vaxt bu qədər mütəşəkkil və bu qədər qüvvətli, güclü, çoxsahəli olmayıb. Müstəqil Azərbaycanın Elmlər Akademiyası bütün elmi potensialı özündə cəmləyərək, xalqımızın yaradıcılıq sahəsində nəyə qadir olduğunu dünyaya göstərmişdir”.³

Heydər Əliyev Elmlər Akademiyasının, bütövlükdə Azərbaycan elminin böyük himayədarı idi. O, elmə, alimə həmişə yüksək qiymət vermiş, elm adamlarına daim qayğı göstərmişdir.

Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə Heydər Əliyev (1969-1982) özünün qeyri-adi idarəçilik bacarığı, polad iradəsi və yüksək vətənpərvərliyi sayəsində, uzaqgörən və məqsədyönlü qərarları ilə çox qısa müddətdə respublikamızda sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sahələrin inkişafında böyük sıçrayışa nail olmuşdur. Böyük siyasi iradəyə, sarsılmaz əqidəyə malik olan Heydər Əliyevin tükənməz dövlət idarəçiliyi istedadı onun SSRİ-nin rəhbərlərindən biri kimi çalışdığı və irimiqyaslı layihələr həyata keçirdiyi illərdə özünü bir daha parlaq surətdə təzahür etdirmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə həyata keçirdiyi əzəmətli quruculuq işlərinin çox böyük tarixi əhəmiyyəti bundan ibarət idi ki, xalqımızda milli qürur, milli mənlilik şüuru oyandı, azadlıq, müstəqillik duyğuları baş qaldırdı. Bu, əslində XX yüzilliyin 70-ci illərində Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatının yeni mərhələyə - yüksəliş mərhələsinə daxil olması demək idi. Bu, Heydər Əliyevin xalqımızın istiqlal mübarizəsi tarixində misilsiz xidmətidir.

XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında bədnam yenidənqurma hakim ideologiyaya çevrildikdən sonra, bir tərəfdən Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar olaraq respublika elminin inkişafına qoyulan vəsaitin azalması, tədqiqatlar aparmaq üçün müasir avadanlıqların, he-

³ Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq – “Elm” qəz., (Xüsusi buraxılış). Bakı, 2002, 10 may, №13-14, 15-16, s. 1.

sablama texnikasının, cihazların və digər vacib ləvazimatların çatışmazlığı Azərbaycan elminin inkişafına ağır zərbə vurdu. Həmin dövrdə anti-Azərbaycan qüvvələr yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq əvəzinə, Azərbaycanın intellektual beyin mərkəzi, müqəddəs elm məbədi olan Akademiyanı bağlamaq kimi absurd fikirlər səsləndirməyə başladılar.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkəmizdə mədəniyyətin, xüsusilə elmin inkişafında yeni dövr başladı, Akademiya qarşısında yeni hədəflər və üfüqlər açıldı.

Heydər Əliyev Azərbaycan milli dövlətçiliyi üçün ağır sınaqlar dövründə böyük siyasətə qayıdışının ilk anlarından ən vacib görüşlərindən birini ziyalılarla və elm nümayəndələri ilə oldu. Onun 1993-cü il sentyabrın 21-də Elmlər Akademiyasında ölkə ziyalıları ilə görüşü Azərbaycan alimlərini yeni nailiyyətlərə ruhlandırırdı. Heydər Əliyevi ölkənin inkişafının əsas prioritetlərini müəyyən etdi: iqtisadiyyatın inkişafı, hüquqi dövlət qurulması, Konstitusiyanın qəbul edilməsi, çoxvektorlu xarici siyasət yürüdülməsi və s. Bu prioritetlər sırasında Elmlər Akademiyasında islahatlar, onun müstəqil dövlətin elmi mərkəzinə çevrilməsi məsələləri mühüm yer tuturdu.

Heydər Əliyev 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə ölkə həyatının digər sahələri kimi, elmi də düşünyü ağır böhran və burulğanlardan xilas etmiş, mövcud elmi strukturların, elmin maddi-texniki bazasının, kadr potensialının qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir.

Azərbaycan alimləri respublikanın ən ağır vaxtlarında dövlətimizə, ölkə Prezidentinə sadiqlik nümayiş etdirmiş və ona dayaq olmuşlar.

Elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu auditoriyasına təqdim olunan "Heydər Əliyev və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası" kitabı Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin "Heydər Əliyev İli" elan olunması ilə bağlı A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun hazırladığı nəşrlərdən biridir. Üç fəsildən (o cümlədən 7 yarım fəsildən) ibarət

olan kitabda Heydər Əliyevin Azərbaycanca rəhbərliyinin birinci dövründə (1969-1982-ci illər) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması, həyata keçirilən islahatlar, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xarici ölkələrlə və müttəfiq respublikalarla elm sahəsində əməkdaşlığı araşdırılmışdır.

Kitabın II fəslı “Heydər Əliyev və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (1993-2003)” adlanır. Burada Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi elmin yeni inkişaf strategiyası və Milli Elmlər Akademiyasında islahatlar, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının beynəlxalq elmi əlaqələri faktlarla əsaslandırılmışdır.

Kitabın üçüncü fəslı 1993-2003-cü illərdə regionlarda elmin inkişafına həsr edilmişdir. Fəsilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi, Gəncə Bölməsi və Şəki Regional Elmi Mərkəzi fəaliyyəti araşdırılmışdır.

Kitabın hazırlanmasında çox dəyərli köməyə görə AMEA Tarix İnstitutunun baş direktoru, tarix elmləri doktoru, professor Kərim Şükürova səmimi təşəkkürümü bildirirəm. Bu işin hazırlanıb ərsəyə çatmasında müəllifə dəstək olmuş Tarix İnstitutunun icraçı direktoru tarix elmləri doktoru, dosent İlqar Niftəliyevə, Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın Respublika tarixi” şöbəsinin rəhbəri tarix elmləri doktoru, professor Mais Əmrahova dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

I FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN SSR ELMLƏR AKADEMİYASI (1969-1982)

1.1. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yeni inkişaf mərhələsi

Azərbaycan tarixinin sovet hakimiyyəti dövründə elmin və təhsilin ən yüksək inkişafı 70–80-ci illərə təsadüf edir. 1969-cu ilin iyulunda, respublikada ictimai-siyasi durumun xeyli mürəkkəbləşdiyi, iqtisadiyyatın böhran keçirdiyi bir vaxtda siyasi rəhbərliyə gələn Heydər Əliyevin gərgin əməyi, müdrik və uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycan SSR qısa bir zamanda SSRİ-nin geridə qalmış əyalətindən bütün sahələrdə sürətlə inkişaf edən, yüksələn respublikaya çevrildi. 1970–1982-ci illər Azərbaycan xalqının milli-mənəvi həyatında intibah dövrü başladı, azadlıq ideyaları, azərbaycançılıq, dövlətçilik dəyərləri ictimai şüurda dərin kök salmağa başladı.

Totalitar rejimin, imperiya təfəkkürünün hakim olduğu bir dövrdə respublikaya rəhbərlik edən Heydər Əliyev öz böyük dühası, uzaqgörənliyi ilə Azərbaycan SSR-də gələcəyə hesablanmış böyük bir maddi-intellektual potensial yarada bildi.

Azərbaycan elminə və aliminə xüsusi qayğı göstərən Heydər Əliyev bu sahədə ardıcıl və sistemli fəaliyyətində elmi tədqiqat institutlarının və elmi işçilərin sayını artırır, Azərbaycan elminin ölkədə və dünyada təbliğinə səy göstərir, görkəmli alimlərin dövlət tərəfindən maddi və mənəvi həvəsləndirilməsinə nail olur, Azərbaycanın milli tarixi, dili və ədəbiyyatı sahəsində tədqiqatların genişləndirilməsini təşviq edir, milli ruhlu alimləri təqib və təzyiqlərdən qoruyaraq himayə edir, onlara yaradıcılıq şəraiti yaradırdı. ⁴

⁴ Kərimova-Kocayeva T. Azərbaycan Respublikasında milli mənəvi tərəqqi. Elm. – Heydər Əliyev. İki cild. I cild. Bakı:Turxan, 2013, s. 271.

Doğrudur, Heydər Əliyevin fəaliyyətini sovet dövlətinin yeritdiyi ümumi siyasətdən kənar da izləmək düzgün olmazdı. Lakin danılmaz bir həqiqətdir ki, o, yaranmış ən kiçik imkanlardan belə xalqın mənafeləri naminə istifadə edir. Sovet rejiminin sərt qanunlarına baxmayaraq, Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi siyasət Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinin və zəngin mədəniyyətinin öyrənilməsi, təbliği, milli ruhlu ziyalı elitanın formalaşdırılması, milli özünüdərkə, mənəvi dəyərlərə qayıdışına xidmət edirdi. 1969-1982-ci illər ərzində Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını və respublikanı zamanın ağır sınaqlarından çıxardı, ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi tərəqqisinə nail oldu.⁵

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə bütün sahələrdə olduğu kimi, elmdə də sürətli irəliləyiş baş verdi. Heydər Əliyev Azərbaycan elmi, onun əsas mərkəzi olan Elmlər Akademiyasını daim diqqət mərkəzində saxladı və özünün dediyi kimi, Akademiyanın son 50 ilinin yarısından çoxu onun həyatı, rəhbərliyi ilə bağlı oldu. Heydər Əliyev əməli fəaliyyəti ilə sübut etdi ki, dövlətin sosial-iqtisadi qüdrəti, ölkənin müdafiə qabiliyyəti və milli təhlükəsizliyi, cəmiyyətin mədəni-mənəvi tərəqqisi və xalqın rifahı elmin inkişaf səviyyəsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Heydər Əliyev respublika partiya təşkilatının birinci katibi kimi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında olan çətinlikləri ön plana çəkərək, çox böyük məharətlə onların ardıcıl həllinə nail olur, respublikamızın tarixində yeni mərhələnin əsasları qoyulurdu. Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il 5 avqust plenumunda respublikada ictimai mühitin sağlamlaşdırmasının, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını qarşıdakı dövrün mühüm vəzifələrdən biri kimi qiymətləndirdi, Azərbaycanın böhranlı sosial-iqtisadi vəziyyətinin, və geriliyinin təhlilini verərək, səbəblərini açıqladı və çıxış yollarını müəyyənləşdirdi. Heydər Əliyev avqust plenumunda elm sahəsində mövcud nöqsanla-

⁵ Kərimov M.K. Azərbaycan elminin inkişafına dövlət qayğısı daha da artırılacaqdır. – Dirçəliş XXI əsr jurn., 2005–2006, №94–95, s. 22.

rı kəskin tənqid edərək Elmlər Akademiyası institutlarının və sahə elmi tədqiqat müəssisələrinin fəaliyyətini daha da yaxşılaşdırmasına, Akademiyanın işindəki nöqsanların aradan qaldırılmasına xüsusi diqqət verilməsini vacib sayırdı. Heydər Əliyev plenumda respublika elminin inkişafında yaranmış ağır vəziyyətdən narahat olaraq demişdi: “Azərbaycan Elmlər Akademiyası institutlarının kollektivləri bir çox mühüm elmi-tədqiqat işinin vaxtından əvvəl başa çatdırılmasını və istehsalatda tətbiq olunmasını nəzərdə tutan sosialist öhdəlikləri qəbul etmişlər...bu yaxında Moskvada keçirilmiş Azərbaycan SSR elm günləri alimlərimizin nailiyyətlərini, sovet elminin inkişafında onların xidmətlərini əyani şəkildə nümayiş etdirmişdir. Bununla yanaşı, elmi idarələrimizin fəaliyyətində hələ ciddi nöqsanlar vardır. Elmlər Akademiyası, bir sıra sahə elmi idarələri elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi uğrunda, tamamlanmış işlərin istehsalatda tətbiqi uğrunda mübarizədə kifayət qədər əzmkarlıq göstərmirlər. Neft və qaz sənayesinin geri qalması ilə əlaqədar olaraq biz geologiya, dərin neft və qaz yataqları problemləri, neft kimyası prosesləri institutlarının, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Neftçıxarma İnstitutunun, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Neftqazma İnstitutunun, Azərbaycan Neft Maşınqayırma İnstitutunun, Dövlət Dəniz Neft Qurğularının Layihələşdirmə İnstitutunun, yataqlardan ayrılıqda istifadə olunmasına dair xüsusi konstruktor bürosunun və başqalarının rəhbərlərini və əsas işçilərini ciddi məzəmmət edirik.

İctimaiyyətsünas alimlərin qarşısında ciddi tələblər irəli sürülməlidir. Doğrudur, son illər respublikada ictimai elmləri inkişaf etdirmək üçün müəyyən iş görülmüşdür. Lakin həmin işlərin indiki vəziyyəti partiyanın tələblərinə hələ tam cavab vermir. Bir çox alimlərimiz müasir dövrün aktual problemlərinin işlənilməsində cəsarətli hərəkət etmir”.⁶ Avqust plenumunda, həmçinin bu fikir də səslənmişdir ki, “Azərbaycan Elmlər Akademiyasının institutlarının, na-

⁶ Гейдар Алиев. Доклад «О ходе подготовки к столетию со дня рождения Владимира Ильича Ленина» на пленуме ЦК Компартии Азербайджана. – Бакинский рабочий, 1969, 7 августа, с.3.

zirliklərin və idarələrin sahə institutlarına tapşırılmışdı ki, vaxtı çatmış problemlərin müvəffəqiyyətlə həll edilməsində xalq təsərrüfatının müvafiq sahələrinə maksimum yardım göstərsinlər, tamamlanmış elmi tədqiqatların istehsalarda tətbiqi ilə hər gün məşğul olsunlar".⁷ Onun bu məsələdə qətiyyətli, prinsipiallığı böyük əks-səda doğurmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycan elminin maddi-texniki bazasının, texniki təchizatının yaxşılaşdırılması, respublikanın elmi potensialının artırılması, elmi-texniki inkişafın təmin edilməsi, elm və təhsil sahələri üçün yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması, onlara hərtərəfli qayğı göstərilməsi, elmi işçilərin cəmiyyətdə nüfuzunun artırılması sahəsində bir sıra mühüm sosial-iqtisadi və sosial-mədəni dəyişikliklərin əsasını qoymuşdur.⁸

Heydər Əliyev milli kadr potensialının zənginləşdirilməsini respublikanın dinamik inkişafının əsas şərti kimi qiymətləndirirdi. O, plenumda diqqəti elmi kadrların hazırlığı məsələsinə cəlb edərək demişdir: "Son vaxtlar respublikada elmlər namizədlərinin və doktorlarının sayı xeyli artmışdır. Təəssüf ki, dissertasiyaların heç də hamısı lazımı nəzəri səviyyədə yazılmır. Dissertasiyaların bəzisi Ali Attestasiya Komissiyası çox mənfi qiymətləndirmiş, elmi və əməli əhəmiyyəti olmayan əsərlər kimi rədd etmişdir. Aspiranturada vəziyyət yaxşı deyildir. Aspirantların xeyli hissəsi namizədlik dissertasiyalarını vaxtında hazırlaya bilmir. Bununla yanaşı, aspiranturadan kənarında çoxlu dissertasiya müdafiə edilir. Alimlik dərəcəsi alanlar arasında nazirliklərin və digər mərkəzi idarələrin rəhbər işçiləri də az deyildir. Onlar özlərinə tapşırılmış işin zərərinə olaraq dissertasiya yazır, bəzən bunun üçün hətta öz vəzifələrinin imkanlarından istifadə edirdilər".⁹

⁷ Гейдар Алиев. Доклад «О ходе подготовки к столетию со дня рождения Владимира Ильича Ленина» на пленуме ЦК Компартии Азербайджана. – Бакинский рабочий, 1969, 7 августа, с.3.

⁸ АМЭА Рəyasət Heyətinin Elmi İrs Mərkəzinin Arxivi (AMEA RHEİMA), f. 7, siy. 4, iş 9143, qutu 1141, v. 4.

⁹ Гейдар Алиев. Доклад «О ходе подготовки к столетию со дня рождения Владимира Ильича Ленина» на пленуме ЦК Компартии Азербайджана. – Бакинский рабочий, 1969, 7 августа.

Heydər Əliyev Elmlər Akademiyası institutlarında, ali məktəblərdə, texnikumlarda, aspiranturaya qəbulun tam obyektiv aparılmasına, xüsusilə elmi kadrların hazırlanması işinə diqqəti cəlb edərək demişdir: “Biz aspiranturaya münasibəti kökündən dəyişməli, ona elmin tələbləri, kadrlar hazırlanması vəzifələri ilə heç bir əlaqəsi olmayan mülahizələrə görə qəbul hallarını aradan qaldırmalıyıq. Dissertasiya işlərinə tələbkarlıq xeyli artırılmalıdır. Elə etmək lazımdır ki, elmə yalnız onu həqiqətən zənginləşdirməyə, irəlilətməyə qabil olan adamlar gəlsinlər”.¹⁰

Heydər Əliyev hesab edirdi ki. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında bir sıra elmi tədqiqat institutlarının yaradılması, yeni elm ocaqlarının tikilməsi və onların maddi-texniki bazalarının möhkəmləndirilməsi Azərbaycan SSR-in elmi və kadr potensialını gücləndirməyə xidmət edən, gələcəyə istiqamətlənmiş strategiyanın mühüm bir vəsiyəsi olmalıdır.¹¹ Buna görə də, Heydər Əliyevin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə respublikada yaranmış sosial və iqtisadi durum hərtərəfli təhlil olunur, geriliyin səbəbləri müəyyənləşdirilir, onları aradan qaldırması və irəliyə doğru inkişafının təmin edilməsi üçün hazırlanan proqramlarda texniki tərroqi, istehsalın səmərəliliyini və məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək ön plana çəkildi. Nəticədə Heydər Əliyevin gündəlik qayğısı və tələbkarlığı sayəsində respublika Elmlər Akademiyasının işi yenidən quruldu. 1970-ci il iyunun 19-da Azərbaycan EA-nın ümumi yığıncağında görkəmli fizik, akademik Həsən Abdullayev Azərbaycan EA-nın prezidenti seçildikdən sonra,¹² yüksək texnika və avadanlıqla təchiz olunmuş laboratoriyalar, sənaye-təcrübə bazaları, eksperimental zavodlar, elmi mərkəzlər və yeni elmi tədqiqat institutları və respublika alimlərinin elmin müxtəlif üstün istiqamətlərində səmərəli axtarışlar aparmağa əlverişli imkanlar yaratdı.

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan SSR iqtisadiyyatının inkişafında Akademiyanın elmi potensialından geniş miqyasda

¹⁰ Гейдар Алиев. Доклад «О ходе подготовки к столетию со дня рождения Владимира Ильича Ленина» на пленуме ЦК Компартии Азербайджана. – Бакинский рабочий, 1969, 7 августа.

¹¹ АМЕА RHEİMA, f. 7, siy. 4, iş 9143, qutu 1141, v. 222.

¹² Yenə orada.

istifadə edilməsi haqqında Heydər Əliyevin göstərişlərinin həyata keçirilməsinin təmin olunması ilə əlaqədar Akademiyanın Rəyasət Heyəti elmi tədqiqat mövzularının dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, elmi müəssisələrin fəaliyyətinin yenidən müəyyənləşdirilməsi sahəsində gərgin iş aparıldı.¹³

1971-ci il mart ayının 10-12-də işini davam etdirmiş Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXVIII qurultayında Heydər Əliyev bütün elmi ictimaiyyətin, müəssisələrin, partiya və sovet orqanlarının diqqətini keyfiyyətin və səmərəliliyin yüksəlməsi probleminin həllinə cəlb etdi, yeni texnikanın, texnologiyaların, Azərbaycan Elmlər Akademiyasında aparılan elmi-tədqiqat işlərinin mühüm nəticələrinin istehsalata tətbiqini vacib vəzifə kimi qarşıya qoydu. Heydər Əliyev qurultayda çıxışında qeyd etmişdir ki, "Alimlərimiz Vətən və dünya elminə böyük töhfə vermişlər. Neft kimyasında bir sıra yüksək səmərəli prosesləri nəzəriyyə və texnologiyasının hazırlanması sahəsində iş görülmüş, fizika-texnika və riyaziyyat elmləri sahəsində qiymətli nəzəri və əməli tədqiqatlar aparılmışdır; faydalı qazıntı yataqlarının qanunauyğunluqlarını öyrənmək sahəsində geoloqların apardığı işlərin əsasında ayrı-ayrı sahələrdə neft və qaz ehtiyatları təzədən hesablanmışdır. Günəşin tədqiqində astrofiziklərin əldə etdikləri nəticələr diqqətəlayiqdir, torpaqsünaslığın və aqrokimyanın, botanikanın və zoologiyasının, genetikanın, seleksiyanın, və fiziologiyanı bir sıra problemləri tədqiq edilmişdir. Respublikanın 140 elmi-tədqiqat idarəsində, ali məktəblərində və başqa idarə və təşkilatlarında təqribən 17 min elmi işçi, o cümlədən 600 elmlər doktoru və 5 mindən çox elmlər namizədi işləyir"¹⁴, Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti və partiya komitəsi öz fəaliyyətindəki nöqsanları aradan qaldırmaq üçün böyük səy və qüvvə sərf edir. Elmi kadrlar hazırlanması işindəki nöqsanları ciddi təşviş doğurur. Aspirantların əksəriyyəti nəinki müdafiə etmədən,

¹³ Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev (Azərbaycan yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin banisi. Böyük elmin sükunu arxasında. Xatirələrdə yaşayan ömür). Bakı: Elm, 2008, s.91.

¹⁴ Azərbaycan Kommunist partiyası XXVIII qurultayının materialları 10-12 mart 1971-ci il. Bakı:Azərnəşr, 1971, s.45.

hətta dissertasiya işlərini təqdim etmədən də təhsilini başa vurur...Elmlər Akademiyasının idarələrində daha az hissəsi aspiranturayı bitirmiş və dissertasiya müdafiə etmişdir”¹⁵.O özünə məxsus qətiyyətə qeyd etmişdir ki, “Bütün elmi idarələrdə əsl yaradıcılıq əhvalruhiyyəsi yaratmaq, alimlərin əməyinin səmərəsini yüksəltmək, onların səylərini respublikada iqtisadiyyat və mədəniyyətin inkişafı elmi nailiyyətlərin istehsalatda tətbiqi ilə əlaqədar olan vəzifələri üzərində cəmləşdirmək lazımdır”.¹⁶

1970–1980-ci illərdə Azərbaycan elmi dünya elminə birbaşa inteqrasiya olunmaq imkanı qazandı, cəmiyyət həyatına, onun tərəqqisinə xidmət edən fundamental kəşflərə imza atdı. Xalq təsərrüfatının və elmin özünün inkişafına müvafiq olaraq, Elmlər Akademiyası müəssisə və təşkilatlarının fəaliyyətinin aparıcı istiqamətləri müəyyən edildi. Respublika alimlərinin diqqəti elmin xalq təsərrüfatında səmərə verə biləcək istiqamətlərinə yönəldildi. Bununla yanaşı, respublikanın iqtisadi və sosial məsələlərinin uğurlu həlli üçün yeni texnika və texnologiyaların yaradılması istiqamətində tədqiqatların dairəsinin genişləndirilməsi qərara alındı.¹⁷

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-in sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının bütün sahələrində olduğu kimi, elmində inkişafını buxovlayan, ləngidən, ona mane olan bütün mənfi halların vaxtında aradan qaldırılması və onun inkişafının təmin edilməsi üçün bir çox mühüm tədbirlərin təşəbbüskarı olmuşdur. Azərbaycan SSR Cənubi Qafqazın qabaqcıl elm mərkəzinə çevrilmiş, digər respublikaları xeyli qabaqlamışdı.

1976-cı il yanvarın 28-də çağırılan Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXIX qurultayı əvvəlki XVIII qurultaydan keçən 5 ildə əldə olunan nailiyyətlərə yekun vurdu. Qurultayda əsas məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyev bildirdi ki, hesabat dövründə elmin inkişafında da mü-

¹⁵ Azərbaycan Kommunist partiyası XXVIII qurultayının materialları 10-12 mart 1971-ci il. Bakı: Azərnəşr, 1971, s.20.

¹⁶ Yenə orada, s.46.

¹⁷ Kərimov M.K. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycan elminin böyük hamisi idi. – «Elm» qəz., 2006, 24 may, s.3.

əyyən nailiyyətlər qazanılmışdır. Heydər Əliyev məruzəsində qeyd etmişdi ki, biz həmişə işimizdə yekun vurarkən təkcə müsbət cəhətlərini deyil, mövcud nöqsanları və səhvləri də görməliyik. Heydər Əliyev qurultayda demişdir: “Elmi-texniki tərəqqinin inkişafında elmi-tədqiqat idarələrinin və ən əvvəl Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rolu böyükdür. Ötən beş il ərzində onlar müxtəlif texniki problemlər sahəsində 1.367 tədqiqat işini başa çatdırmışlar ki, bu da səkkizinci beşillikdən 2,2 dəfə çoxdur. Bu tədqiqat işlərinin 80 faizi Elmlər Akademiyasının institutları tərəfindən görülmüşdür ... Elmlər Akademiyasının apardığı tədqiqatların miqyası genişlənmiş, işlənib hazırlanan problemlərin xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti artmış, başa çatdırılan işlərin səviyyəsi və səmərəsi yüksəlmişdir... Bununla yanaşı, biz belə hesab edirik ki, elmi-texniki tərəqqiyə tədqiqatçılarımız çox kömək göstərə bilərdilər və daha çox kömək göstərməlidirlər. Bir sıra institutların partiya təşkilatları Azərbaycan KP MK-nın 1971-ci ildə keçirilmiş plenumunun tədqiqatların səmərəsini yüksəltmək, elmin həyatla əlaqəsini möhkəmlətmək zərurəti haqqındakı göstərişlərindən lazımi nəticələr çıxarmamışlar. Neft sənayemiz Dərin Neft və Qaz Yataqları Problemləri İnstitutundan, Elmi-Tədqiqat Neft İnstitutundan lazımi kömək almır. Geologiya İnstitutunun alimləri sənaye işçiləri qarşısında borclu qalmışlar. Neft kimyası alimləri neftayırma zavodlarının yenidən qurulması və modernləşdirilməsi məsələləri ilə zəif məşğul olurlar. 1974-cü ildə tətbiq edilmiş yeni maşınların, cihazların, materialların, texnoloji proseslərin yaradılması üçün görülən işlər orta hesabla təqribən üç il, bəzi institutlarda və konstruktör bürolarında isə daha çox davam etmişdir.

Bizdə mürəkkəb “elm-istehsalat” silsiləsindən elmin nailiyyətlərinin istehsalatda tətbiq edilməsi ilə əlaqədar olan mərhələ xüsusilə zəifdir. Biz belə hala dözə bilmərik ki, tədqiqatların nəticələrini yoxlamaq və yeni texnikanın sınaq-sənaye nümunələrini yaratmaq üçün sənaye müəssisələrinin ancaq 5 faizi sınaq – təcrübə bazası vardır”¹⁸.

¹⁸ Heydər Əliyev. Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXIX qurultayına Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin hesabat məruzəsi. 28 yanvar 1976-cı il. – Kommunist qəz., 1976, 29 yanvar, s.3; Алиев Г.А. Отчетный доклад Центрального Комитета Компартии Азербайджана XXIX съезду Коммунистической партии Азербайджана. 29 января 1976 года. Баку: Азернешр, 1976, с.25-26.

Respublikada aparılan elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi və maddi-texniki təminatı məsələləri daima respublika rəhbərliyinin nəzarətində olmuşdur. 1971–1975-ci illər ərzində elmin inkişafına 159,5 mln., 1975–1980-ci illərdə 174,9 mln. rubl sərf edilmişdi.¹⁹ 1970-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə Elmlər Akademiyasında elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi 11180 min rubl artmış, EA əməkdaşlarının əməkhaqqı 1,5 dəfə yüksəlmişdi. Cihaz və elmi avadanlığın alınmasına çəkilən xərçlər də 2 dəfə artmışdı.²⁰

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-in SSRİ elminin mərkəzlərindən birinə çevirilməsi məqsədilə elmi tədqiqat institutlarının sayının artırılmasını vacib hesab edirdi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında bir sıra elmi tədqiqat institutlarının yaradılması, yeni elm ocaqlarının tikilməsi və onların maddi-texniki bazalarının möhkəmləndirilməsi Azərbaycan SSR-in elmi və kadr potensialını gücləndirməyə xidmət edən, gələcəyə istiqamətlənmiş Heydər Əliyev strategiyanın mühüm bir istiqaməti idi ²¹, Bu startegiyaya uyğun olaraq Azərbaycan EA-da, habelə bir sıra digər elm mərkəzlərində ilk dəfə böyük miqyasda layihə-konstruktor bürolarının, təcrübə zavodlarının yaradılması, elmə böyük tələbkarlıq və eyni zamanda qayğı ilə yanaşma nəticəsində elmi tədqiqat işlərinin səviyyəsi yüksəldi, elmin sənayedə tətbiqi sürətləndi və genişləndi²². Neft sənayesi, kənd təsərrüfatı, tikinti, səhiyyə və digər sahələr üzrə nazirliklərin, baş idarələrin nəzdində elmi tədqiqat müəssisələri fəaliyyətə başladı. Respublikada 12 elmi mərkəz yaradıldı, Elmlər Akademiyasının Genetika və Seleksiya, Zoologiya, Aşqarlar Kimyası İnstitutlarının binaları, aspirantlar üçün yataqxana, Şamaxı rayonunda 40 mənzilli yaşayış binası, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqatları İnstitutunun mühəndis-laboratoriya korpusu, Coğrafiya İnstitutunun Pirqulu stasionar bazası istifadəyə verildi, Nəbatat bağı-

¹⁹ Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР. Юбилейный статистический ежегодник. Баку: Азернешр, 1982, с. 60.

²⁰ Maqşudov F.Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı: Elm, 1998, s. 138.

²¹ AMEA RHEİMA, f. 7, siy. 4, iş 9143, qutu 1141, v. 222.

²² Nadirov A.A. Azərbaycan elminin böyük hamisi. – Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı: Elm, 2003, s.80.

nun yenidən qurulması və genişləndirilməsi həyata keçirildi, Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun laboratoriya korpusunun inşasına başlanıldı. Elmlər Akademiyasının altı bölməsində fizika-texnika və riyaziyyat, Yer haqqında elmlər, biologiya, kimya elmləri, tarix və iqtisadiyyat, fəlsəfə, dilşünaslıq, ədəbiyyat və incəsənət, sənaye, kənd təsərrüfatı və mədəni quruculuğun elm qarşısında qoyduğu mürəkkəb və mühüm məsələlər həll olunurdu. 1970–1982-ci illərdə elmi müəssisələrin (ali məktəblər də daxil olmaqla) sayı 142-dən 151-ə, o cümlədən elmi tədqiqat institutlarının və onların filiallarının sayı 73-dən 85-ə çatmışdı. Elmi tədqiqatla məşğul olan işçilərin sayı 17082 nəfərdən 22987 min nəfərədək, elmlər doktorlarının sayı 652 nəfərdən 921 nəfərə, elmlər namizədlərinin sayı isə 5346 nəfərdən 8725 nəfərədək artmışdı.²³

Heydər Əliyev milli kadr potensialının zənginləşdirilməsini respublikanın dinamik inkişafının əsas şərti kimi qiymətləndirirdi. Respublika Elmlər Akademiyasında kadr potensialı kəmiyyət və keyfiyyət baxımından nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşmış, elm adamlarının nüfuzu yüksəlmişdi. 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında çalışan işçilərin sayı 1,9 dəfə artaraq 7892 nəfərdən 15072 nəfərə, o cümlədən elmi işçilərin sayı 45,6% artaraq 3431 nəfərdən 4995 nəfərə, elmlər doktorlarının sayı 1,5 dəfədən çox artaraq 188 nəfərdən 285 nəfərə, elmlər namizədlərinin sayı isə 1,6 dəfədən çox artaraq 1275 nəfərdən 2068 nəfərə çatmışdı.²⁴

Respublikada aspirantura təhsili də diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Əgər 1969-cu ildə Elmlər Akademiyası institutlarının aspiranturasını bitirənlərin cəmi 22%-i dissertasiya işlərini vaxtında tamamlayıb müdafiə etmiş və ya müdafiəyə təqdim etmişdisə, 80-ci illərin əvvəllərində bu göstərici 30,8%-ə qalxmışdı. 1971–1980-ci illərdə Akademiya üzrə 1545 namizədlik və 180 doktorluq dissertasiyası müdafiə olunmuşdu. Təkcə 1982-ci ildə Akademiyanın institutlarında 159 na-

²³ Азербайджан в цифрах в 1982 г. Краткий стат. сб. Баку: Азернешр, 1983, с. 22.

²⁴ Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1983 г. Стат. сб. Ежегодник. Баку: Азернешр, 1984, с.18.

mizədlik və 20 doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdi. Ümumi-likdə 1970–1982-ci illərdə respublikada 265 elmlər doktoru və 3141 elmlər namizədi hazırlanmışdı.²⁵ SSRİ Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycanın elmi idarələrində və ali məktəblərində namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiəsini təşkil etmək üçün onlarla ixtisaslaşdırılmış elmi şuraları fəaliyyət göstərirdi. Hər il orta hesabla 350-400 nəfərdən çox gənc elmi tədqiqat işlərinə cəlb edilirdi.

70-80-ci illərdə istedadlı, elmə marağı olan gənclərin Akademi-yaya işə qəbul edilməsinə də diqqət, qayğı göstərilirdi. Bu səbəbdən də Akademiyanın kollektivi “cavanlaşmış” və elmi fəallığı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdi. Nəticədə 1976-cı ildə Azərbaycan EA-nın institutlarına ali məktəbləri və istehsalatdan ayrılmaqla aspiranturanı bitirmiş 131 nəfər gənc mütəxəssis işə qəbul edilmişdisə, 1982-ci ildə onların sayı 208 nəfərdən çox idi.²⁶

Heydər Əliyevin elmi işçilər arasında azərbaycanlıların xüsusi çəkisinin artırılmasına ciddi münasibəti öz bəhrəsini verirdi. Azərbaycanlı elmi işçilərin sayı 1970-ci ildəki 12111 nəfərdən 1977-ci ildə 16264 nəfərə çatmışdı.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasında keçirilən seçkilər nəticəsində (1969, 1972, 1976 və 1980-ci illərdə) Akademiyanın həqiqi və müxbir üzvlərinin sayı 1960-cı ildəki 55 nəfərdən 1970-ci ildə 506, 1982-ci ildə 735 nəfərə çatmışdı.²⁷ 1972-ci ildə Fizika-Texnika və Riyaziyyat Elmləri Bölməsi üzrə H.Sultanov, Kimya Elmləri Bölməsi üzrə İ.Orucova, Yer haqqında Elmlər Bölməsi üzrə M.Quluzadə, Biologiya Elmləri Bölməsi üzrə V.Ulyanişşev Akademiyanın həqiqi üzvləri, 13 nəfər alim isə müxbir üzv seçildilər. A.Muxtarov, C.Allahverdiyev (Fizika-Texnika və Riyaziyyat Bölməsi), Ə.Quliyev, T.Şahtaxtinski (Kimya Elmləri Bölməsi), K.Cəlilov, E.Şıxlinski (Yer haqqında Elmlər Bölməsi), M.Salayev, H.Həsənov (Biologiya Elmləri Bölməsi), C.Quliyev, Ə.Mahmudov və V.Qəhrəmanov (İctimai Elmlər Bölməsi) elmi

²⁵ AMEA RHEİMA, f. 7, siy. 4, iş 9143, qutu 1141, v. 6; f. 7, siy. 4, iş 9232, qutu 1155, v. 89.

²⁶ Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm, 2004, s. 240.

²⁷ AMEA TİEA, f. 1, siy. 17, iş 8175, v.134.

nəticələrinin xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində tətbiqinə nail olan, yeni fikirlər irəli sürən alimlər idilər. 1980-ci ildə keçirilən seçkilərdə görkəmli alimlərdən C.Əliyev, F.Maqsudov, M.Əliyev, İ.İbrahimov, Ə.Quliyev, M.Abbasov, M.Əlizadə, M.Cavadzadə, C.Quliyev Akademiyanın həqiqi üzvləri, M.Qasimov, M.Şahtaxtinski, F.Həşimzadə, H.Seyidov, T.Əliyev, F.Hüseynov, Ç.Qacar, R.Bakıxanov, N.Hüseynov, M.Hüseynov, Y.Qənbərov, K.Sadıxov, B.Dadaşov, İ.Kərimov, N.Səmədov, B.Ağayev, İ.Əliyev, T.Köçərli, B.Vahabzadə, Ə.Mirəhmədov, K.Talıbzadə və Z.Budaqova müxbir üzvləri seçilmişdilər. Beləliklə, təqribən on il ərzində Akademiyanın tərkibinə 49 nəfər həqiqi və müxbir üzv daxil olmuşdu.²⁸

Bilavasitə Heydər Əliyevin himayəsi altında Azərbaycan SSR-də elmin ən perspektivli sahələri üzrə geniş tədqiqat işləri aparılırdı. 1970–1980-ci illər ərzində Azərbaycan EA-nın nəzdində elmin müasir sahələri üzrə günün tələblərinə uyğun onlarla yeni elmi tədqiqat institutları, xüsusi konstruktor büroları, laboratoriyalar, tcrübi sənaye bazası, eksperimental zavod və s. yaradıldı. 1970-1980-ci illərdə Elmlər Akademiyası respublikanın elmi-texniki potensialının aparıcı hissəsinə çevrilmişdi. Onun tərkibində elm və texnikanın aktual istiqamətlərində araşdırmalar və tədqiqatlar aparan 30 institut, 15 xüsusiləşmiş konstruktor bürosu, 3 sınaq zavodu fəaliyyət göstərirdi. Burada 4700 elmi işçi, o cümlədən 300-ə yaxın elmlər doktoru və 2000 elmlər namizədi çalışırdı.²⁹ EA-nın Yer Fizikası Bölməsi, Radiasiya Tədqiqatları Bölməsi (1969), Fizika-riyaziyyat və texnika elmləri bölməsi üzrə Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri (1971), Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun nəzdində Xüsusi Konstruktor Bürosu (1978), kreogen korpusu, Şamaxı Astrofiziki Rəsədxana Kompleksi, Genetika sektoru, Şərqləşmə sektoru, seysmik stansiyalar “Kristal” Xüsusi Konstruktor Bürosu (1979), “Registr” Xüsusi Konstruktor-Texnoloji Bürosu,

²⁸ Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev (Azərbaycan yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin banisi. Böyük elmin sükəni arxasında. Xatirələrdə yaşayan ömür). Bakı: Elm, 2008, s. 114.

²⁹ Səmədov Z. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə: V cildə, 2 cild. Bakı: “Letterpress” Nəşriyyat Evi, 2021, s. 500.

Kimyəvi Texnologiyanın Nəzəri Problemləri İnstitutu, radiasiya tədqiqatları sektoru, ümumiyyətlə, 13 yeni elmi tədqiqat idarəsi və xüsusi konstruktor bürosu yaradılmışdı.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaranan Neft Kimyası Prosesləri İnstitutunun Sumqayıt filialı bazasındakı Xlor-Üzvi Sintez İnstitutu sonralar Yüksək Molekullu Birləşmələr İnstitutuna çevrildi. Mikrobiologiya, İctimai və Humanitar Elmlər üzrə iki müstəqil bölmə yarandı. İctimai elmlər üzrə yaradılan Elmi-İnformasiya Mərkəzi sonralar İctimai-Siyasi Tədqiqatlar və İnformasiya İnstitutuna çevrildi. Tarix İnstitutunun Arxeologiya və Etnoqrafiya Sektorunun bazasında Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Xalqlar Dostluğu Sarayının bazasında Milli Münasibətlər İnstitutu, Neft Kimyası Prosesləri İnstitutunun təcrübə-sənaye zavodu (1973), "Xəzər" Bioloji Stansiyası (1974), "Kaspi" Elm Mərkəzi (1975), Geofizika və Bioloji Cihazqayırma Konstruktor Bürosu (1977), Kosmik Tədqiqatlar Elm-İstehsalat Birliyi (1978), Elmi tədqiqat Üzümçülük və Şərabçılıq İnstitutu (1976) yaradıldı.

Respublikanın rayonlarında EA-nın elmi müəssisələrinin və təşkilatlarının coğrafiyası əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmişdi. Belə ki, Elmlər Akademiyasının nəzdində Naxçıvan və Gəncə Elm Mərkəzləri (1972), Şəki Regional Elm bazası (1972), Zaqatala elm-eksperimental meydançası və digər rayonlarda biologiya profilli institutların bir sıra təcrübə təsərrüfatları təşkil olunmuşdu³⁰. Elmlər Akademiyasının maddi-texniki bazasının daha da möhkəmləndirilməsi üçün irimiqyaslı tədbirlər həyata keçirilirdi. Bütün bunlar EA-da ciddi dəyişikliklərə, elmi-texniki tərəqqinin və respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının tələbləri ilə əlaqədar onun imkanlarının genişlənməsinə dəlalət edirdi.³¹

Elmin istehsalatla əlaqəsinin yeni, keyfiyyətli formaları inkişaf edirdi. Akademiya institutları, nazirlik və idarələrin bazası əsasında olan sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri ərazisində sahə laboratoriyaları təşkil edilmişdi. Bu amil elmi nailiyyətlərin maneəsiz şəkildə xalq təsərrüfatında sınaqdan keçirilməsinə şərait yaratmışdı. 1970–

³⁰ AMEA RHEİMA, f. 7, siy. 4, iş 9179 a, qutu 1146, v.188.

³¹ Maqşudov F.Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı: Elm, 1998, s. 129.

1985-ci illərdə EA-nın iqtisadi əhəmiyyətə malik 850-yə yaxın tədqiqatı xalq təsərrüfatında tətbiq edilmişdi. Məlum olduğu kimi, ixtira və patent işləri uğurlu elmi tədqiqatların əsas göstəricisidir. EA-nın alimləri ixtira üzrə 1733 müəlliflik şəhadətnaməsi almışdılar ki, onlardan 94-nə dünyanın 56 ölkəsindən 333 patent verilmişdi. Azərbaycan EA-nın müəssisələrində təbiət elmləri və ictimai elmlər sahəsində aparılan fundamental tədqiqatlar nəticəsində 2280 elmi, elmi-texniki və xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli nəticə alınmışdı.³²

Elmlər Akademiyası və ayrı-ayrı nazirliklər tərəfindən uzunmüddətli kompleks elmi-texniki proqramlar üzrə birgə işlərin görülməsi öz müsbət nəticəsini verirdi. Respublika alimləri Moskva, Leningrad, Tbilisi, həmçinin ölkənin digər şəhərlərinin institutları və elmi idarələri ilə birlikdə 200-dən artıq kompleks elmi tədqiqat işi yerinə yetirmiş, İttifaq miqyaslı 52 kompleks elmi-texniki proqramın yerinə yetirilməsində iştirak etmiş, hər il 690 milyon manatlıq iqtisadi səmərə verən 425 min ixtira və səmərələşdirici təklif tətbiq etmiş, 6200 yeni növ maşın, cihaz, avadanlıq (o cümlədən 450-si SSRİ-də ilk dəfə Azərbaycan SSR-də) yaratmışdılar. İstehsalatda tətbiq edilən mexanizm vasitələrinin 60%-i 1970–1980-ci illərin payına düşürdü.³³

Təsərrüfat müqaviləsi ilə görülməmiş işlərin sayının durmadan artması xalq təsərrüfatı vəzifələrinin yerinə yetirilməsində Akademiya institutlarının və elmi müəssisələrin istehsalat müəssisələri ilə sıx əməkdaşlığının vacibliyini də sübut edirdi. Belə işlərin sayı 1969-cu illə müqayisədə 1980-ci ildə 10 dəfə, təsərrüfat hesablı təşkilatlar üzrə isə 40 dəfə artmışdı.³⁴

İqtisadi əhəmiyyətli elmi problemlərin tədqiqi respublika elminin üstün istiqamətləri kimi ön plana çəkilirdi. Akademiya rəhbərliyinin qayğısı sayəsində elmi işçilər uzun müddət SSRİ-nin ən məşhur

³² Maqsudov F.Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı: Elm, 1998, s. 130.

³³ Muradov Ş.M. Azərbaycanda elmin inkişafının Heydər Əliyev mərhələsi. – Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı: Elm, 2003, s. 239.

³⁴ Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev (Azərbaycan yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin banisi. Böyük elmin sükkanı arxasında. Xatirələrdə yaşayan ömür). Bakı: Elm, 2008, s. 100; AMEA RHEİMA, f. 7, siy. 4, iş 9355 a, qutu 1177, v. 123.

elm mərkəzlərinin laboratoriya və kitabxanalarında işləmək imkanları əldə edirdilər. Yaşlı və cavan nəslin elmi əsərləri, monoqrafiyaları nəşr olunur, aparıcı elmi müəssisələrin fundamental tədqiqatları, xaricdə çıxan elmi nəşrlər kitabxanalara daxil olurdu. Elmi kadrların intellektual baxımdan zənginləşməsinə kömək edən birgə seminarlar, beynəlxalq simpoziumlar və konfranslar keçirilirdi. Akademiyanın potensial elmi qüvvələri dövrün elmi ritmini və onun gələcək perspektivlərini hiss edirlər. Respublikada elmi, nəzəri, təcürbi mərkəz kimi, Akademiya, bir tərəfdən, Azərbaycan SSR-in intellektual həyatına başçılıq edir, digər tərəfdən, xalqımızı dünya elminin nailiyyətləri ilə əlaqələndirirdi.

Azərbaycan SSR-in sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı bir sıra mühüm dövlət sənədlərində respublika alimlərinin təklifləri, tövsiyə və proqnozları nəzərə alınır. Tədqiqatlar xalq təsərrüfatının tələbləri, respublikanın məhsuldar qüvvələrinin inkişafı, bütövlükdə, Azərbaycan SSR-in iqtisadi və mədəni inkişafı ilə əlaqələndirilirdi.³⁵

Elmin inkişafı sahəsində sahə elmi-tədqiqat institutları da mühüm rol oynayırdı. Onların yüksək elmi potensialı fundamental xarakterli, istehsalın konkret tələblərinin təmin edilməsinə yönəldilmiş, təsərrüfat hesablı müqavilələr əsasında əhəmiyyətli tətbiqi araşdırmalar aparmağa imkan verirdi. Ayrı-ayrı elmi müəssisələr neft və qaz yataqlarının araşdırılması, tibbi termoelektrik turşuların hasilatı və yarımkeçirici maqnitlər problemi sahələrində aparıcı mövqə tuturdu.

Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilərkən Azərbaycan alimlərinin qarşısında həllini gözləyən bir sıra ciddi problemlər dururdu. Həmin problemlər bütün əvvəlki tarixi dövrlərdə, xüsusən sovet hakimiyyəti illərində yığılıb qalmış, həllinə demək olar ki, əsaslı cəhd edilməmişdi. Heydər Əliyev respublikaya da rəhbər seçildiyi ilk günlərdən Azərbaycan SSR-də elmin bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmiş və onun sürətli inkişafını təmin

³⁵ Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev (Azərbaycan yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin banisi. Böyük elmin sükkanı arxasında. Xatirələrdə yaşayan ömür). Bakı: Elm, 2008, s. 97-98.

edən mühüm qərarlar qəbul etmişdir. 1969-cu ilin iyulundan 1982-ci ilin dekabrınadək Heydər Əliyevin sədrliyi altında keçirilən Azərbaycan KP MK bürosunun demək olar ki, bütün iclaslarında xalqın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, mənəviyyatı ilə bağlı məsələlər dərindən müzakirə olunub və milli tərəqqiyə yönələn mühüm qərarlar qəbul edilib. Azərbaycan KP MK plenumlarında elm, təhsil, milli-mədəni inkişaf, milli tarixlə bağlı məsələlər gündəliyin müzakirəsi olub.³⁶

Tədqiq edilən dövrdə iqtisadiyyatın dirçəlməsi və sürətli inkişafı baxımından xeyli işlər görmüşdür. 1973-cü il oktyabr ayının 13-də Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsində Azərbaycan SSR Dövlət Plan

³⁶ Azərbaycan Kommunist partiyası XXVIII qurultayının materialları 10-12 mart 1971-ci il. Bakı: Azərənəşr, 1971; «Sov.İKP XXIV qurultayının tələbləri ilə əlaqədar olaraq kadrların seçilməsini, yerləşdirilməsini və tərbiyə edilməsini daha da yaxşılaşdırmaq sahəsində Azərbaycan partiya təşkilatının vəzifələri haqqında»: 1975-ci il iyulun 30-da Azərbaycan KP MK plenumunda Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi H.Ə.Əliyev yoldaşın məruzəsi. Bakı: Azərənəşr, 1975; Sov. İKP MK Dekabr (1977-ci il) plenumunun yekunları və respublika partiya təşkilatının Sov.İKP MK-nın Baş katibi, SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin sədri L.İ.Brejnev yoldaşın nitqindən irəli gələn vəzifələri haqqında.Bakı: Azərənəşr,1978; Partiyanın irəli sürdüyü vəzifələri mübarizəsinə yerinə yetirək. – 43-cü Bakı şəhər partiya konfransında nitqi. 24 yanvar 1979-cu il. Bakı: Azərənəşr, 1979; «İdeoloji işi və siyasi tərbiyə işini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında» Sov.İKP MK-nın qərarını yerinə yetirmək sahəsində respublika partiya təşkilatının vəzifələri barəsində: Azərbaycan KP MK plenumunda məruzə, 17 iyul 1979-cu il. Bakı: Azərənəşr, 1979; Azərbaycan SSR Sovet xalqlarının qardaşlıq ailəsində. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin və Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan SSR-in və Azərbaycan Kommunist Partiyasının 50 illiyinə həsr olunmuş təntənəli iclasında məruzə, 2 oktyabr 1970-ci il. Bakı: Azərənəşr, 1980; Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXX qurultayında Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin hesabatı: məruzə 28 yanvar 1981-ci il. Bakı: Azərənəşr, 1981; 1982-ci ilin və bütün on birinci beşilliyin sosialist öhdəliklərini şərəflə yerinə yetirilməli. Respublika partiya-təsərrüfat fəalları yığıncağında məruzə, 19 yanvar 1982-ci Bakı: Azərənəşr, 1982; Azərbaycan SSR-ə Lenin ordeni təqdim edilməsinə həsr olunmuş şənliklərdə Sov.İKP MK-nın Baş katibi, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Sədri L.İ.Brejnev yoldaşın çıxışlarında irəli sürülmüş müddəaları və göstərişləri həyata keçirmək sahəsində respublika partiya təşkilatının vəzifələri haqqında. Azərbaycan KP MK plenumunda məruzə. 22 oktyabr, 1982-ci il. MK plenumunun qərarı. Bakı: Azərənəşr, 1982.

Komitəsi, Elmlər Akademiyası və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin İqtisadiyyat institutlarının haqqında məsələ müzakirə edilərkən Heydər Əliyev nitqində qeyd etmişdir ki, institutların kollektivləri respublikada xalq təsərrüfatının inkişafı, istehsalın planlaşdırılması və təşkili, maddi və əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsi ilə əlaqədar bir sıra aktual elmi problemləri işləyib tamamlamışlar. Onların bəziləri istehsalatda tətbiq edilmişdir. Bununla birlikdə “onların fəaliyyətində ciddi nöqsanlar vardır. İnstitutların elmi işinin planlaşdırılmasında çoxmövzuluq aradan qaldırılmamışdır. Respublikada xalq təsərrüfatının inkişafının vaxtı çatmış iqtisadi məsələləri ilə bilavasitə əlaqədar tematkanın zərərinə olaraq çox vaxt əməkdaşların doktorluq və namizədlik dissertasiyalarının əsasını təşkil edən az aktual mövzuların birinci növbədə işlənməsi kimi qüsurlyu meyl özünü göstərir, aparılan tədqiqatların nəzəri cəhətdən yüksək səviyyədə olmasına və onların səmərəsini artırılmasına lazımınca fikir verilmir. İnstitutların nəşr etdiyi bəzi əsərlər səthi xarakter daşıyır, bu əsərlərdə dərin elmi təhlil, ümumiləşdirmələr, konkret nəticələr və tövsiyələr olmur. İqtisadiyyat institutları xalq təsərrüfatının inkişafının perspektivli istiqamətlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasında və proqnozlaşdırılmasında plan orqanlarına, habelə respublikanın məhsuldar qüvvələrinin səmərəli yerləşdirilməsinə və onlardan səmərəli istifadə olunmasına dair təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasına lazımınca yardım göstərmirlər...Elmi kadrların hazırlanması işi zəifdir. Aspirantura vasitəsilə elmi kadr hazırlanmasında ciddi nöqsanlar vardır”.³⁷

Müzakirələr zamanı ölkənin iqtisadçı alimləri qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr qoyulmuşdu. Mərkəzi Komitədə qəbul edilmiş qərarda xüsusi olaraq qeyd olunmuşdu ki: “Respublika Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu iqtisad elminin mühüm problemlərinin işlənməsində əsas mərkəz olmalıdır... Respublika Elmlər Akade-

³⁷ Постановление Бюро Центрального Комитета Компартии Азербайджана «О работе институтов экономики Госплана, Академии наук и Министерства сельского хозяйства Азербайджанской ССР по осуществлению задач, поставленных XXIV съездом КПСС. – АРПİİSSA, f.1, siy.60, iş 71, v.1-6.

miyasının Rəyasət Heyəti yanındakı Əlaqələndirmə Şurası İqtisadiyyat institutlarının elmi - tədqiqat işlərinin planlarında təkrarçılığın və paralelçiliyin aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlər görməlidir”³⁸. Qarşıya qoyulmuş vəzifələr əsas götürülərək Azərbaycan EA İqtisadiyyat İnstitutunun quruluşunda, onun elmi istiqamətlərində, burada yerinə yetirilən tədqiqatların elmi səviyyəsinin yüksəldilməsi və yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanması sahəsində xeyli müsbət dəyişikliklər baş vermiş, aparılan tədqiqatların nəticələri dövlət və hökumət orqanlarına təqdim edilərək ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf planlarının hazırlanmasında geniş istifadə olunmuşdur. İnstitutun əməkdaşları ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrini əhatə edən dövlət və xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli 100-dən artıq mövzu üzərində elmi-tədqiqat işləri aparmış, elmi və təcrübəvi əhəmiyyəti olan 350-dən artıq təklif və tövsiyələr hazırlayıb müvafiq dövlət və hökumət orqanlarına təqdim etmişlər.³⁹

Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXVIII, XXIX və XXX qurultaylarının, Azərbaycan KP MK-nın plenumlarının qarşıya qoyduğu vəzifələrdən irəli gələn məsələləri həll etmək məqsədilə Elmlər Akademiyası bütün qüvvələrini elmi tədqiqat işlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, nailiyyətlərin istehsalatda tətbiqinə, ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinə dair tədqiqatların genişləndirilməsinə, yeni elmi ideyaların və texniki nəticələrin reallaşmasına, qüvvələrin iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilməsinə səfərbər etmişdi.

Elmlər Akademiyası qarşısında qoyulmuş məsul vəzifələrlə əlaqədar olaraq onun institutlarında işlənən problemlərin və mövzuların sayı da artırdı. Bu illər ərzində ilk dəfə olaraq, Azərbaycan EA-da 170 problem üzrə 540 müxtəlif mövzu və 1000-dən artıq iş yerinə yetirilmişdi ki, onların da 210-u İttifaq əhəmiyyətli olub, SSRİ EA, SSRİ Na-

³⁸ «Sov. İKP XXIV qurultayının qarşıya qoyduğu vəzifələri həyata keçirmək sahəsində Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi, Elmlər Akademiyası və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi elmi-tədqiqat iqtisadiyyat institutlarının işi haqqında». Azərbaycan KP MK-nın 1973-cü il 9 oktyabr plenumu. – Kommunist qəz., 1973, 14 oktyabr, s.2.

³⁹ Muradov Ş. İqtisad elminin inkişafına böyük töhfələr vermiş elm və təhsil ocağı. - <http://ieb.science.gov.az/az/news/1515/> Okt 19, 2018.

zirlər Soveti yanında Elm və Texnika Komitəsi və digər idarələrlə birlikdə aparılmış, 305-i isə respublika əhəmiyyətli işlər olmuşdu⁴⁰. Əgər 1970-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında cəmi 66 kompleks mövzu və iş yerinə yetirilmişdirsə, 1975-ci ildə onların sayı 2,2 dəfə artaraq 144-ə çatmışdı. Elmlər Akademiyasının alimləri 1945-1955-ci illərdə cəmi 5 elmi nəticə əldə etmişdilsə, 1971-1975-ci illərdə bu nəticələrin sayı 96-dan çox idi və ya 19, 2 dəfə artmışdı. ⁴¹

Elmi araşdırmaların ölkə iqtisadiyyatında tətbiqi xeyli yaxşılaşmışdı. 1966-1970-ci illərdə istehsalatda tətbiq edilən 44 elmi tədqiqat işindən cəmi 52 mln. rubl gəlir götürülmüşdü⁴², 1971-1975-ci illərdə Elmlər Akademiyası alimləri tərəfindən ölkə iqtisadiyyatına 203 elmi tədqiqat işi tətbiq edilmiş, bunlardan da 235 mln. rubl gəlir əldə olunmuşdu. 1971-1985-ci illərdə Azərbaycan SSR-də istehsalatda 88,1 min texnika sınağı keçirilmiş və bundan gələn iqtisadi gəlir 908, 5 mln. rubl təşkil etmişdi.⁴³ 1971-1975-ci illərdə Elmlər Akademiyası alimləri tərəfindən ölkə iqtisadiyyatına 203 elmi tədqiqat işi tətbiq edilmiş, bunlardan da 235 mln. rubl gəlir əldə olunmuşdu. Müqayisə üçün bu faktı qeyd etmək olar ki, 1966-1970-ci illərdə istehsalatda tətbiq edilən 44 elmi tədqiqat işindən cəmi 52 mln. rubl gəlir götürülmüşdü.⁴⁴ Bütövlükdə, 1970-1980-ci illərdə Elmlər Akademiyası alimlərinin 611 tədqiqat işinin istehsalatda tətbiqi nəticəsində əldə edilən iqtisadi səmərə 570 mln. rubldan çox olmuşdu. Həmin illər ərzində Elmlər Akademiyası alimləri müxtəlif elm sahələri üzrə etdikləri ixtiralar üçün 1000-dən çox müəlliflik şəhadətnaməsi almışdılar ki, bu da əvvəlki 25 ilin göstəricilərindən 5 dəfə çox idi.⁴⁵

⁴⁰ Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm, 2004, s. 237.

⁴¹ Muradov Ş.M. Azərbaycanda elmin inkişafında Heydər Əliyevin xidmətləri. – Heydər Əliyev iqtisadi idarəetmə məktəbi. II bur. Bakı: 2003, s. 130.

⁴² АМЕА РНЕİМА, f. 7, siy. 4, iş 9232, qutu 1155, v. 77.

⁴³ Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 г. Стат. сб. Ежегодник: Азернешр, 1986, с. 35.

⁴⁴ АМЕА РНЕİМА, f. 7, siy. 4, iş 9232, qutu 1155, v. 77.

⁴⁵ Heydər Əliyev. Sovet Azərbaycanı. Bakı: Azərnəşr, 1981, s. 82; АМЕА ТİЕА: f. 7, siy. 4, iş 9143, qutu 1141, v.151.

Əsaslı və tətbiqi tədqiqatların bir sıra nəticələri SSRİ Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin hesabat məruzələrində sovet elminin mühüm nailiyyətləri sırasına daxil edilirdi. 1945–1970-ci illəri əhatə edən 25 il ərzində Azərbaycan Elmlər Akademiyası alimlərinin cəmi 170 əsəri sovet elminin ən mühüm nailiyyətləri kimi qiymətləndirilərək, SSRİ Elmlər Akademiyasının baş akademik-katibinin məruzəsinə daxil edilmişdisə,⁴⁶ cəmi 10 il ərzində - Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR partiya təşkilatına rəhbərlik etdiyi 1971–1980-ci illərdə bu cür əsərlərin sayı 450-ə çatmışdı.⁴⁷ Bu da Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının SSRİ Elmlər Akademiyasının tərkibində olduğu 46 il ərzində, yəni 1945–1991-ci illərdə SSRİ EA tərəfindən Azərbaycan alimlərinin həmin nailiyyətlər sırasına daxil edilmiş 1100 elmi nəticəsinin 49,1%-ni təşkil edir.⁴⁸ Bu 1969–1982-ci illərdə Azərbaycan milli fundamental elminin böyük uğurundan xəbər verirdi.

Müasir iqtisadiyyatın uğurlarında fizika, riyaziyyat, mexanika, kibernetika, informatika, energetika və başqa texniki elmlərin rolu əvəzsiz və danılmazdır. 1960-cı illərin sonunadək bu sahələrdə Azərbaycan SSR-də müxtəlif elm sahələri üzrə elmlər doktorları və elmlər namizədlərinin sayı çox az idi. Bu isə sənayenin səmərəliliyinin aşağı səviyyəsini şərtləndirən amillərdən biri idi. 1970-ci illərdən başlayaraq Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və qayğısı nəticəsində həmin sahələr üzrə onlarca aspirant və doktorant Sovet İttifaqının ən qabaqcıl alimlərinin çalışdığı nüfuzlu elmi mərkəzlərə göndərilir, onların ixtisaslarının artırılmasına şərait yaradılırdı. Qısa müddətdə, - cəmi bir neçə il ərzində SSRİ-nin 170-dən çox nüfuzlu ali məktəbində 17 mindən artıq azərbaycanlı gəncin təhsil alıb yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına uğurla xidmət etməsi Azərbaycan SSR-də kadr çatışmazlığını minimuma endirmişdi. Bu proses gənc

⁴⁶ AMEA RHEİMA, f. 7, siy. 4, iş 9227 a, qutu 1154, v.3; Важнейшие результаты научных исследований АН Азербайджанской ССР за 1945–1975 гг. Баку: ЭЛМ, 1977, s. 4, 6.

⁴⁷ AMEA TİEA, f. 7, siy. 4, iş 9143, qutu 1141, v. 5.

⁴⁸ Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm, 2004, s. 239.

kadrların nüfuzlu elm mərkəzlərində təcrübə qazanması üçün uzunmüddətli ezamiyyətlərə və doktoranturaya göndərilməsi ilə də müşayiət olunurdu.

SSRİ Elmlər Akademiyası sisteminin aparıcı institutlarında Azərbaycandan 1000-ə yaxın aspirant eyni zamanda təhsil alırdı. Bu alimlərin tədqiqatlarında irəli sürülən yeni ideya və fikirlər yerin təkindən başlamış kainatın ənginliklərinə qədər dünyanın hər yerini əhatə edirdi. 1975-ci ildə Azərbaycan EA-nın 750 doktorantından 200 nəfəri Moskva, Leningrad (Sankt-Peterburq), Kiyev, Minsk, Xarkov və digər şəhərlərin qabaqcıl elm mərkəzlərində təhsil alırdı⁴⁹. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxtəlif elmi tədqiqat institutlarından respublikadankənar elmi mərkəzlərə ezam olunan doktorantların, təcrübə keçən tədqiqatçıların və məqsədli aspiranturaya göndərilənlərin sayı da xeyli artmışdı. Əgər 1969-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasından respublikadankənar elm mərkəzlərinə məqsədli aspiranturaya cəmi 4 nəfər (ayrılmış 16 yer əvəzinə) göndərilmişdisə, 1976-cı ildə onların sayı 18, 1982-ci ildə isə 22 nəfər olmuşdu. Respublikanın ali məktəblərini müvəffəqiyyətlə bitirmiş gənclərin hər il orta hesabla 200 nəfəri Elmlər Akademiyasının institutlarının doktoranturasına daxil olurdu. 1982-ci ildə bu institutlarda doktorantların sayı 548 nəfər, dissertantların sayı isə 380 nəfər idi.⁵⁰

1972-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının prezidenti, dünya şöhrətli alim Mstislav Vsevolodoviç Keldişin Bakıya gəlişi respublikanın elmi həyatında böyük hadisə oldu. O, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının elmi fəaliyyəti ilə tanış oldu və Azərbaycanda elmi potensialı

⁴⁹ Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev (Azərbaycan yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin banisi. Böyük elmin sükəni arxasında. Xatirələrdə yaşayan ömür). Bakı: Elm, 2008, s. 93.

⁵⁰ Керимова Т.С. О путях повышения эффективности науки Азербайджана (1971–1985 гг.). – Материалы научной конференции Института истории АН Азерб. ССР, посвященной 70-летию ВЛКСМ. Баку: ЭЛМ, 1989, с.158-160; Усенов Подготовку и повышение квалификации научных и научно-педагогических кадров в Азербайджанской ССР в 1970–1980 гг. – Автореф. дис... канд. ист. наук. Баку: 1987, с. 18.

yüksək qiymətləndirdi, Azərbaycan elminin iqtisadi tərəqqidə rolunun artmasını təmin etmək üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədüyükün saydı. Heydər Əliyevin akademik M.V.Keldişlə görüşmüş, görüşdən sonra respublikaya xeyli miqdarda çətin tapılan laboratoriya avadanlıqları və cihazlar göndərilmişdi.⁵¹

Heydər Əliyevin İttifaq rəhbərliyinə müraciətindən sonra Sov.İKP MK-nin 1974-cü il 4 yanvar tarixli qərarına əsasən, Müəllif Hüquqları üzrə Umumittifaq Agentliyinin Azərbaycan SSR-də bölməsi yaradıldı. Bir müddətdən sonra daha mühüm bir strukturun – SSRİ Elmlər Akademiyasının N.N.Burdenko adına Neyrocərrahiyyə Baş İnstitutunun Bakı şəhərində Cənubi Qafqaz respublikalan üçün Neyrocərrahiyyə Mərkəzinin yaradılması haqqında qərar qəbul edildi.⁵²

Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan partiya təşkilatı Elmlər Akademiyasının fəaliyyətini diqqətlə izləyir və vaxtaşırı olaraq məsələlər müzakirə edilir, müvafiq qərarlar qəbul edilirdi. Belə qərarlardan biri də 1976-cı il oktyabrın 5-də Azərbaycan KP MK-nin bürosunun “Elmi tədqiqatların səmərəliliyinin yüksəldilməsi və onların nəticələrinin xalq təsərrüfatında tətbiqinin sürətləndirilməsi üzrə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının işlərinin gələcəkdə gücləndirilməsi haqqında”⁵³ qərarı oldu. Qərarla qeyd olunurdu ki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası 1970-1975-ci illər ərzində elmin perspektiv sahələrinin inkişafı və nəticələrinin xalq təsərrüfatı sahələrində tətbiqi istiqamətində xeyli işlər görmüş, bu müddət ərzində Akademiyanın regional elmi mərkəzləri, elm-istehsalat birlikləri, xüsusi layihə-konstruktor şöbələri yaradılmışdır. Bununla belə respublika rəhbərli-

⁵¹ Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана. Баку: Элм, 1977, с. 47.

⁵² Səmədzadə Z. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə, V cildə, 2 cild. Bakı: “Letterpress” Nəşriyyat Evi, 2021, s. 492.

⁵³ Постановление Бюро Центрального Комитета Компартии Азербайджана «О дальнейшем усилении работы Академии наук Азербайджанской ССР по повышению эффективности научных исследований и ускорению внедрения их результатов народное хозяйство», 5 октября 1976 г. – АРПİİSSA, f.1, siy.63, iş 88, v.1-2.

yi hesab edirdi ki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası bu istiqamətdə gördüyü işləri daha da gücləndirməlidir. Qərarda respublikanın partiya, dövlət və təsərrüfat orqanlarına tapşırılırdı ki, 1976-1980-ci illərdə Elmlər Akademiyasına planlaşdırılan işləri həyata keçirmək üçün hərtrəfli yardım göstərsinlər.⁵⁴

Bu illərdə Azərbaycan SSR EA Sovet İttifaqında termoelektrik tibbi qurğuların hazırlanması sahəsində əlaqələndirici (Fizika İnstitutu təcrübə zavodu ilə birlikdə), "İnterkosmos" Şurasına daxil olan sosialist ölkələri arasında "Yerin kosmosdan tədqiqi" probleminin araşdırılması üzrə peykaltı sınaq meydanlarında aparılacaq tədqiqatların təşkili və keçirilməsi işində əlaqələndirici kimi Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqatı İnstitutu, sintetik naften turşular probleminin işlənməsi üzrə Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu və maqnit yarımötürücüləri problemi üzrə Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya İnstitutu ölkənin baş idarəsi idi.

Respublikada 1970-1982-ci illərdə aparılmış elmi-təşkilati iş nəticəsində neft kimyası prosesləri, aşqarlar kimyası, kimya texnologiyasının nəzəri problemləri üzrə araşdırmalar yüksək tempdə davam etdirildi, fizika və riyaziyyat institutları böyük tədqiqat mərkəzlərinə çevrildi. Daha çox yarımkeçiricilər fizikası, elektrofizika, neft və təbii qaz kimyası sintezi, Azərbaycan geologiyası və mineral ehtiyatları, dərin qazıma işinin biofiziki və biokimyəvi prosesləri, kənd təsərrüfatı bitkilərinin genetikası və seleksiyası, mikrobiologiya və fiziologiyanın aktual məsələləri tədqiqata cəlb olundu. Elmi tədqiqat işləri respublikanın sosial-iqtisadi yüksəlişinə xidmət edəcək yanacaq-energetika komplekslərinə, qara və əlvan metallurgiyada istehsalın texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsinə, kimya və neft kimyası sənayesinin sürətli tərəqqisinə yönəldilən fundamental və tətbiqi işləri əhatə edirdi.

⁵⁴ Постановление Бюро Центрального Комитета Компартии Азербайджана «О дальнейшем усилении работы Академии наук Азербайджанской ССР по повышению эффективности научных исследований и ускорению внедрения их результатов народное хозяйство», 5 октября 1976 г. – АРПİİSSA, f.1, siy.63, iş 88, v.1-2.

1970-80-ci illərdə Azərbaycan SSR-də riyaziyyat elminin, xüsusən funksional analiz və diferensial tənliklərin ümumi nəzəriyyəsi sahəsində mühüm elmi nəticələr alınmış, dünya şöhrətli elmi məktəb formalaşmışdı. Spektral analizin tərs məsələləri, qeyri-xətti dinamik sistemlərin inteqrallanması nəzəriyyəsinin intensiv inkişafı da həmin dövrdə milli riyaziyyat elminin uğurlarından biri idi. Azərbaycan riyaziyyat elminə dünya şöhrəti qazandıran alimlər arasında Zahid Xəlilov, İbiş İbrahimov, Əşrəf Hüseynovun adları hörmətlə çəkilirdi. Azərbaycan mexanika elminin öz zəngin potensialını üzə çıxarması və bu elmi zəmin əsasında maşınqayırmanın intensiv inkişafı da bilavasitə Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Elmlər Akademiyasının Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunda irsi mühit mexanikası, dalğa dinamikası, elastiklik və plastiklik nəzəriyyəsi, kompozit materiallar mexanikası, neft və qazın qeyri-xətti mexanikası istiqamətlərində axtarışlar davam etdirilirdi.

1970-ci ilin iyununda respublika rəhbəri Heydər Əliyevin Azərbaycan EA-nın Fizika İnstitutuna gəlməsi, aparılan elmi araşdırmalarla yaxından tanış olması fizikanın perspektiv istiqamətlərində elmi tədqiqat işlərinə güclü təkan vermişdi. Qeyd edək ki, Azərbaycan SSR EA Fizika İnstitutu SSRİ Nazirlər Sovetinin müvafiq qərarı ilə (1957-ci ildə) "Selen əsasında hazırlanan cihazların fizikası və texnikası" istiqaməti üzrə müəyyənləşdirilmiş baş müəssisələrdən biri idi. SSRİ EA-nın müxbir üzvü Həsən Abdullayevin rəhbərliyi ilə elmi-texniki istiqamət üzrə aparılan gərgin araşdırmalar keyfiyyət göstəricilərinə görə ən yaxşı dünya standartları səviyyəsində hazırlanmış cihazların kütləvi istehsalına imkan yaratmışdı. 1970-ci illərdən başlayaraq, akademik H.Abdullayevin rəhbərliyi ilə gərgin elmi axtarışların nəticəsi olaraq toplanmış zəngin təcrübi material və texniki ehtiyatlar hesabına selenin bioloji obyektlərə təsirinin aktual problemlərinin öyrənilməsinə, bu problem üzrə kompleks tədqiqat işlərinin aparılmasına şərait yaradıldı. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan EA-nın nəzdində "Selen biologiyası" problemi üzrə Ümumittifaq Əlaqələndirmə Şurası təşkil edildi.

Yeni yaddaş qurğularının yaradılmasının fiziki prinsiplərini iş-

ləmək və onların tətbiqini sürətləndirmək üçün Heydər Əliyevin köməyi və göstərişi ilə 1981-ci ildə institutda "Registr" Xüsusi Konstruktor Bürosu yaradıldı. Heydər Əliyevin Fizika İnstitutunda aparılan fundamental tədqiqatlara böyük əhəmiyyət verməsi və bu elm ocağına qayğısı bərk cism və yarımkeçiricilər fizikası, elementar zərrəciklər fizikası, elektrofizika və elektroenergetika istiqamətlərində tədqiqatların daha da inkişafına güclü təkan verdi. 1970-ci illərdən başlayaraq, institut nüvə fizikası sahəsində Birləşmiş Nüvə Tədqiqatları İnstitutu (Dubna şəhəri, RSFSR), Yüksək Enerji Fizikası İnstitutu (Serpuxov şəhəri, RSFSR) və digər elmi mərkəzlər ilə birgə elmi tədqiqatlarını davam etdirdi.

Elementar zərrəciklər fizikasında aksiomatik və simmetriya yanaşmalarının nəzəri tədqiqi daha da inkişaf etdirilmiş, zəif və elektromaqnit qarşılıqlı təsir tədqiq olunaraq, nüvə nəzəriyyəsi sahəsində mühüm nəticələr alınmış, alimlərimiz beynəlxalq miqyasda uğurlar qazanmışdılar. Belə ki, institut Avropa Nüvə Tədqiqatları Mərkəzi tərəfindən yerinə yetirilən "ATLAS" proqramının icraçılarından biri idi.

1972-ci ildə SSRİ Müdafiə Sənayesi Nazirliyi tərəfindən atmosferin şəffaflıq sahəsində həssas, geniş temperatur sahəsində işləyən xüsusi təyinatlı fotoqəbuledicilərin və elektrooptik çeviricilərin yaradılması, istehsalı və sınağı üzrə tam tsiklə malik, İttifaqda yeganə olan Fotoelektronika İnstitutu 1972-ci ildə SSRİ Müdafiə Sənayesi Nazirliyi tərəfindən həmin nazirliyin ilk elmi tədqiqat müəssisəsi kimi yaradıldı. Bu institutun məhz Bakıda yaradılması, sürətli inkişafı və təcrübə zavodları olan böyük kompleksə çevrilməsi o vaxt respublikaya rəhbərlik edən Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü, köməyi və müntəzəm qayğısı sayəsində mümkün olmuşdu.

Milli astronomiya elminin müasir dünya təcrübəsi kontekstində inkişafı N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının timsalında öz əksini tapmışdı. 1970–1981-ci illərdə rəsədxanada əldə olunan elmi nəticələr dünya standartlarına cavab verir, onun texniki və intellektual potensialı həsəd doğururdu. 1974-cü ilin sentyabrında Heydər Əliyev iki gün Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası ilə tanış olmuş, bu sahədə kadr hazırlığı probleminin həlli ilə bağlı indiki Bakı Dövlət Universitetində astronomiya kafedrasının yaradılması haqqında

göstəriş vermişdi. Pirqulu qəsəbəsində elm şəhərciyinin salınması, tədqiqatların aparılması üçün yüksək səviyyəli texniki-məişət şəraitinin yaradılması məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

1970-ci ildə Naxçıvan MR-in Batabat yaylağında Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının yeni bir stansiyasının inşasına başlanılmışdı. Qısa müddətdə həmin ərazinin aqroiqlimi öyrənilmiş, ulduz müşahidələri üçün rayonun son dərəcə əlverişli olduğu müəyyən edilmişdi. 20 sm-lik reflektor və kornoqrafda aparılmış müşahidələr olduqca keyfiyyətli təsir bağışlamışdı.

1976-cı ildə Heydər Əliyev stansiyanın işi, qurğuları ilə tanış olmuş, stansiyanın fəaliyyətinin gücləndirilməsi barədə konkret göstərişlər vermişdi. Heydər Əliyevin qayğısı və köməyi sahəsində Azərbaycan astronomlarının elmi işləri bütün dünyada tanınmağa başladı. Beynəlxalq Astronomiya İttifaqının qərarı ilə görkəmli astronom Nadir İbrahimovun şərafinə Mars planeti kraterlərindən birinə "İbrahimov krateri", tədqiq olunan asteroidlərə "Azərbaycan", "Nizami Gəncəvi" və "ŞAR" (Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası) adları verilmişdi.⁵⁵

Respublikada radiotexnika, elektronika və elektron sənayesinin inkişaf perspektivlərini nəzərə alan alimlər texniki fizika, tətbiqi riyaziyyat, kibernetika, radioelektronika və elmin digər müasir istiqamətlərində fəaliyyətlərini genişləndirirdilər.

Azərbaycan SSR-də faydalı yataqların aşkar edilməsi və istismar olunmasının mühüm elmi-texniki problemləri öyrənilirdi. Respublikada 300-dən çox neft, qaz, faydalı qazıntı, tikinti materialları yataqları, çoxlu mineral su mənbələri aşkar edilmişdi. Bu sahədə görkəmli alimlər Mirəli Qaşqay, Şəfaət Mehdiyev, Əhəd Yaqubov, Əliəşrəf Əlizadə, Qambay Əlizadə, Şamil Əzizbəyov, Səftər Quliyev, Məmmədpaşa Quluzadə, Şirəli Məmmədov, Ədhəm Şixəlibəyli, Əzəl Sultanov və başqaları mühüm elmi fəaliyyət göstərirdilər.

Xəzər dənizinin Azərbaycan SSR sektorunda perspektivli yataqlar aşkara çıxarılmışdı. Respublikanın tam geoloji təsviri müəyyənləşdirilmiş, geoloji, geotektonik, dərinlik yataqları, coğrafi və başqa xarakterli atlaslar tərtib edilmişdi. "SSRİ geologiyası" çoxcildliyinin XXXVII

⁵⁵Maqsudov F.Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı: Elm, 1998, s. 139.

cildi – “Azərbaycan SSR” (iki kitabda), “Azərbaycan SSR Atlası” (1979), “Azərbaycan SSR-in istilik balansı” (1979) və s. kitablar nəşr olunmuşdu.⁵⁶

Heydər Əliyev 22 oktyabr 1982-ci il plenumunda çıxış edərkən demişdi: “Alimlər yanacaq-energetika kompleksinin inkişaf etdirilməsi, neft hasilatını daha da intensivləşdirmək və nefti daha dərindən emal etmək, istehsal edilən yanacağın və sürtkü yağlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırmaq, neft kimyası məhsulları istehsalı üçün xammal ehtiyatlarını artırmaq sahəsində tədbirlər işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi kimi çox mühüm problemlərin həllinə öz köməklərini xeyli artırmalıdır. Elmi idarələr gərək neft və qaz hasilatının texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilən vasitələr kompleksi yaratsınlar, neft və qazçıxarma sənayesinin müvafiq müəssisələrində tətbiq etsinlər. Yeni yanacaq növlərinin öyrənilməsində və istehsalına başlanmasında elmi axtarışı gücləndirmək, termal sular kimi enerji mənbəyi ehtiyatlarının aşkar edilməsi və əməli surətdə işlədilməsi ilə bağlı tədqiqatları xeyli genişləndirmək lazımdır”.⁵⁷

Elmlər Akademiyasının elmi tədqiqat müəssisələrində respublikanın neft emalı, neft kimyası kimi ənənəvi sahələrində də böyük nailiyyətlər əldə edilmişdi. Azərbaycan SSR-i haqlı olaraq “Neft Akademiyası” adlandırılır, neftçi alimlər SSRİ-də və dünyada məşhur idilər. Bu sahədə elmi məsələlərin müzakirəsi zamanı qərarlar, adətən, azərbaycanlı alimlərin yekun rəyindən sonra qəbul edilirdi. Onların dünyanın müxtəlif elmi mərkəzlərində və universitetlərində vaxtaşırı oxuduqları mühazirələr yüksək dəyərləndirilirdi.⁵⁸

⁵⁶ Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə, VII cild. Bakı: Elm, 2003, s.239.

⁵⁷ Heydər Əliyev. Azərbaycan SSR-ə Lenin ordeni təqdim edilməsinə həsr olunmuş şənliklərdə Sov.İKP MK-nın Baş katibi, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Sədri L.İ.Brejnev yoldaşın çıxışlarında irəli sürülmüş müddəaları və göstərişləri həyata keçirmək sahəsində respublika partiya təşkilatının vəzifələri haqqında. Azərbaycan KP MK plenumunda məruzə. 22 oktyabr, 1982-ci il. MK plenumunun qərarı. Bakı: Azərnəşr, 1982, s.58.

⁵⁸ Qasımlı M.C. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969–1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s. 141.

Katalitik krekinq nəzəriyyəsi sahəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində etilləşdirilməmiş Al-93 avtomobil yanacağıının alınması prosesi işlənmiş və tətbiqi tövsiyə edilmişdi. Aviasiya yanacağılarının yüksəkoktanlı komponentlərinin hazırlanması və yüksək dispersil qatılığa malik birləşmələrin sintezi üçün metodlar hazırlanmış, neftin emalı və kimyəvi sintezinin sənaye proseslərini layihələşdirmək sahəsində mühüm nəzəri-təcrübi nəticələr əldə olunmuşdu. Azərbaycan SSR-in neft kimyaçıları ölkədə ilk dəfə “qaynar layda” baş verən prosesləri öyrənmiş, onlara əsaslanan texnologiyalarla işləyən qurğular hazırlamışdılar. Yaradılan yeni texnologiya əsasında ilk qurğu Bakının neftayırma zavodlarında işə salınmışdı. Sürtgü yağlarının, yanacağıların və polimer materialların istismar xassələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə alınmış və yüksək səmərəliliyə malik bir sıra yeni aşqarlar daha keyfiyyətli yağların sənaye istehsalını təşkil etməyə də imkan vermişdi.⁵⁹

Azərbaycanın neftçi alimləri nəinki SSRİ-də, həmçinin bütün ölkədə və dünyada məşhur idilər. Bu sahə üzrə elmi məsələlərin müzakirəsi zamanı qərarlar adətən azərbaycanlı alimlərin yekun rəyindən sonra qəbul edilirdi. Azərbaycan alimlərinin dünyanın müxtəlif elmi mərkəzlərində və universitetlərində vaxtaşırı oxuduqları mühazirələr yüksək dəyərləndirilirdi. Azərbaycan alimlərinin bir çox işləri, xüsusən neft sənayesi ilə bağlı tədqiqatları, neft-kimya, geologiya, riyaziyyat və biologiya sahəsindəki araşdırmaları respublikanın hüdudlarından kənar da tanınırdı. Onların elmi nailiyyətlərinin tətbiqi coğrafiyası genişlənərək keçmiş SSRİ-nin bütün əsas iqtisadi rayonlarını əhatə edirdi. Azərbaycanlı alimlər Volqaboyunun, Qərbi Sibirin, Türkmənistan, Qazaxıstan, Belorusiya, Ukrayna və başqa respublikaların neft yataqlarının işlədilməsində fəal iştirak edirdilər. Geologiya-mineralogiya elmləri doktoru Fərman Salmanovun rəhbərliyi altında Qərbi Sibirin neft və qaz yataqları kəşf olunmuşdu. Təkcə Tümen vilayətində F.Salmanov 20-dən çox neft yatağı kəşf etmişdi. Azərbaycan

⁵⁹ Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev (Azərbaycan yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin banisi. Böyük elmin sükkanı arxasında. Xatirələrdə yaşayan ömür). Bakı: Elm, 2008, s. 108.

geofizikləri Xəzər dənizinin İrana məxsus şelfində qonşu dövlətin xahişinə əsasən 44 perspektivli neftli-qazlı struktur aşkar etmişdilər.⁶⁰

Respublikada təbiətşünaslıq elmləri sürətlə inkişaf edirdi. 1978-ci ildə Elmlər Akademiyasında bu istiqamətdə güclü elmi mərkəz – Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu yaradıldı. Qısa müddət ərzində institut alimlərinin tədqiqatları bütün SSRİ miqyasında mötəbər mənbə kimi qəbul edilirdi.⁶¹

Biologiyada mikroelementlərin kompleks tətbiqi, xüsusilə selenlə bağlı müstəqil elmi istiqamət müəyyənləşmişdi. Akademik Cəlal Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan SSR-də becərilən əsas kənd təsərrüfatı bitkilərində gedən fizioloji və bioloji proseslərdə mineral elementlərin əhəmiyyətinin, potensial məhsuldarlığı reallaşdıran fizioloji-genetik əsasların, fiziki-kimyəvi biologiyanın müasir üsullarla öyrənilməsi sahəsində böyük uğurlar əldə edildi. 1976–1978-ci illərdə dördcildlik “Azərbaycan faunası”nın II–IV cildləri nəşr olundu. 1974-cü ildə Bəsitçay, 1978-ci ildə Ağgöl, Qarayazı, 1981-ci ildə İsmayılı qoruqları yaradıldı. Azərbaycan SSR-in “Qırmızı kitabı” hazırlanaraq çap edildi.⁶²

Heydər Əliyev respublika iqtisadiyyatının artıq təşəkkül tapmış, iqtisadi baxımdan ənənəvi sahələrinin yenidən qurulması prosesində ekologiya sahəsində elmi tədqiqatlara xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun rəhbərliyi dövründə ölkədəki ekoloji vəziyyət həmişə xüsusi diqqət mərkəzində olmuş, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı müəyyən olunmuş prioritetlər üzrə tədbirlər həyata keçirilmiş, görülüb. Qeyd edək ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə, 1969-1982-ci illərdə ətraf mühit sahəsində 8 qanun qəbul olunmuş, Azərbaycan KP MK-nın, Nazirlər Sovetinin 30-dan artıq qərarı qəbul olunmuşdur. Bunlardan biri də Heydər Əliyevin 2001-ci ildə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin yaradılması ilə bağlı sərəncamı idi. Əsasnaməyə görə Azərbaycan Respublikası ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin Azər-

⁶⁰ Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə, VII cild. Bakı: Elm, 2003, s.239.

⁶¹ Qasımlı M.C. Heydər Əliyev – istiqalata gedən yol (1969–1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s. 141.

⁶² Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə, VII cild. Bakı: Elm, 2003, s.239.

baycan Respublikasına mənsub olan bölməsində ətraf mühitin qorunması, təbiətdən istifadənin təşkili, yeraltı suların, mineral xammal ehtiyatlarından və yerüstü təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, onların bərpası, hidrometeoroloji proseslərin müşahidəsi və proqnozlaşdırılması sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi nazirliyə tapşırılmışdır. İri su hövzələrinin yaradılması, torpaqların şoranlaşmadan təmizlənməsi üçün drenaj sistemlərinin tikilməsi, geniş meşə zolaqlarının salınması, ölkəmizin flora və faunasının qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə respublikada Şirvan (1969), Ağ göl (1978), İsmayılı (1981), Bəsitçay (1974) və digər dövlət qoruqları və yasaqlıqlarının yaradılması, Abşeron zonasında və Gəncədə iri yaşıllıq massivlərinin salınması, şəhər və rayonlarda nəhəng sutəmizləyici qurğuların, böyük dəryaçaların inşa edilməsi məhz Heydər Əliyevin zəhmətinin bəhrəsi idi. Şirvan, Pirqulu, həmçinin Talış dağlarının yuxarı zonalarında, İsmayılı meşələrində, Laçın, Qubadlı rayonları ərazisində yaradılmış dövlət qoruqları, Tərtərçay, Ağstafa dəryaçaları, Araz su qovşağı, Kür su kəməri, Arpaçay su anbarı... Xəzər dənizinin problemlərinin öyrənilməsi istiqamətindəki tədbirlər, bu problemlərin aradan qaldırılması yollarının axtarılması, aradan qaldırılması istiqamətində görülən işlər, dənizin çirklənməsinin qarşısının alınması yönündə atılan addımlar bu sahədə həyata keçirilən işlərin bir hissəsi idi. 1969-1982-ci illərdə isə torpaqların eroziyadan qorunması barədə həyata keçirilən çoxsaylı tədbirlər, Ceyranbatan gölünün su təchizatı ilə bağlı işlər, Arpaçay tikintisi, Şamxor SES-nin tikintisi, müasir su qurğularının yaradılması, su kəmərlərinin çəkilməsi, meliorasiya tədbirləri, suvarma şəbəkələrinin genişləndirilməsi, parkların salınması işləri həyata keçirildi.⁶³ Bütün bu tədbirlərdə Elmlər Akademiyasının alimlərinin böyük payı vardır. Azərbaycanda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii ehtiyatlardan istifadə olunması istiqamətində məqsədyönlü elmi-tədqiqat işləri aparılırdı. Təkcə 1981-ci ildə Azərbaycan SSR EA, elmi - tədqiqat və layihə institutları ölkə üzrə 25 kompleks proqramın işlənilib hazırlanmasında iştirak etmişdilər.⁶⁴

⁶³ Hüseynov B. Heydər Əliyev və Azərbaycan təbiəti. – Xalq qəz., 2017, 7 may, s.7.

⁶⁴ ARPIİSSA, f. 1, siy. 70, iş 382, v. 34-36.

Görkəmli alimlər Xudu Məmmədov kristalloqrafiya, Zahid Xəlilov, Əşrəf Hüseynov və Fəraməz Maqsudov riyaziyyat, Hacıbəy Sultanov astronomiya, Tofiq İsmayilov kosmik cihazqayırma, Həsən Abdullayev, Çingiz Cavarlı fizika, Toğrul Şahtaxtinski kimya, Umnisə Musabəyova, Sona Vəlixanlı, Zərifə Əliyeva və Zəhra Quliyeva oftalmologiya, Adilə Namazova pediatriya, Mirməhəmməd Cavadzadə urologiya, Cəlil Hüseynov patoloji anatomiya, Hüseyn Həsənov neyrofiziologiya, Həsən Əliyev torpaqşünaslıq, Cəlal Əliyev bitki fiziologiyası və seleksiya, Validə Tutayüq Qafqaz florası, Musa Musayev və Mirzəağa Nəzərov zoologiya, Vahid Hacıyev botanika, Urxan Ələkbərov genetica, neftçi alim Midhəd Abasov, Akif Əlizadə və Ələşrəf Məmmədov geologiya, Budaq Budaqov Azərbaycan Respublikasının geomorfologiyası sahəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdilər.

70-80-ci illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının tədqiqatları əsasında respublikanın Neft Emalı və Nazirliyinin müəssisələri tərəfindən neft emalı dərinliyinin 53%-dən 65%-ə qədər artırılmasını və kimya və neft-kimya məhsulunun istehsalı üçün neft xammalının payının 4%-dən 12%-ə qədər artırılmasını təmin edən tədbirlər həyata keçirilmişdir. SSRİ-də ilk dəfə olaraq, Vladimir İliç adına Yeni Bakı Neft Emalı zavodunda AI-93 markalı qeyri-etil benzininin (yanacağı) alınmasını təmin edən katalitik krekinq prosesinin sənaye qurğusu tətbiq edilmişdir ki, bu da kifayət qədər illik iqtisadi səmərəni verirdi.⁶⁵

Elmlər Akademiyasının alimləri Bauman adına MATU-nun, Bardin adına Əlvən Metallar METİ və Baykov adına Qara Metallurgiya Institutunun mütəxəssisləri ilə birgə tərkibində volfram olmayan, az miqdarda molibden tərkibli tamamilə yeni polad markasının alınması texnologiyasını işləmişdilər. Bu markalar özünün fiziki-kimyəvi və mexaniki keyfiyyətlərinə görə standart yüksək lehimli poladdan fərqlənməsə də, ondan təxminən 2 dəfə ucuz başa gəlirdi. Bundan əlavə, Akademiyanın alimləri tərəfindən poladın xidməti müddətini və möhkəmliyini 1,5 dəfə artıran poladın termik möhkəmləndirilməsinin yeni texnologiyası hazırlanmışdı. Bu prosesin mənimsənilməsi əlavə

⁶⁵ Səmədzadə Z. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə: V cildə, 2 cild. Bakı: «Letterpress» Nəşriyyat Evi, 2021, s. 500.

kapital xərclərini tələb etmir, bahalı və mürəkkəb avadanlıqdan imtina etməklə, yüksək səmərəni təmin edirdi. Poladın yeni markalarının və alətin möhkəmləndirilməsinin yeni metodları ölkənin 110-dan artıq müəssisəsində tətbiq edilmiş, faktiki olaraq 20 mln. rubl iqtisadi səmərə vermişdir. Elə bu səbəbdən 1985-ci ilin xalq təsərrüfatının inkişaf planında 10 ittifaq nazirliklərində SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin göstərişi ilə yeni poladın istehsalı və onların əsasında alətlərin hazırlanması nəzərdə tutulmuşdu.⁶⁶

Azərbaycan elmi-tədqiqat institutlarında, həmçinin sınaq-sənaye miqyasında benzonitrilin, tereftalonitrilin alınmasının texnoloji prosesləri işlənib tətbiq edilmişdi. Bu yarıməhsullar ən vacib polimerlərin və xüsusi təyinatlı "Stabilin" sabitləşdiricisinin istehsalı üçün əhəmiyyətli hesab olunurdu. Sınaq istehsalında beton qatışıqları üçün superplastifikatorların əldə edilməsi prosesi işlənib tətbiq edilmiş, illik gücü 3 min ton olan sınaq-sənaye qurğusunun inşası yerinə yetirilmişdi. Ümumi və xüsusi təyinatlı beton qatışıqına superplastifikatorların 0,3-0,5% qədərində əlavə edilməsi betonun möhkəmliyini 1,5-2 dəfə artıraraq, beton məmulatların istehsalında xərcləri 20-30% azaltmağa imkan verirdi.

Respublika alimləri Şüşə-lif əsasında (əyilən xortum-boruları) dəmirləşmiş qeyri-metal boruların konstruk-siyasının nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamış və yeni borular yaratmışdılar. Onların sınaq nümunə seriyası neft sənayesində və yeni digər sahələrdə tətbiq edilmişdir. Belə boruların yalnız bir növünün istifadəsi ildə 30 mln. rubl iqtisadi səmərə əldə etməyə imkan verirdi. Alimlərimizin informasiyanın qəbulu və emalı sistemləri üçün yüksək səviyyəli doğruluq və keyfiyyətə malik tamamilə yeni zərbəsiz çap qurğusu yaratmışdılar.⁶⁷

70-ci illərin sonlarından başlayaraq respublikanın Elmlər Akademiyasında yeni istiqamət - kosmik torpaqsüənəlik uğurla inkişaf etməyə başladı. Kiçik və Böyük Qafqaz yaylaqlarının böyük miqyaslı xəritə-

⁶⁶ Səmədzadə Z. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə: V cildə, 2 cild. Bakı: "Letterpress" Nəşriyyat Evi, 2021, s. 500

⁶⁷ Yenə orada, s. 500-501.

ləşməsi üzrə işlər görüldü, ölkədə ilk dəfə olaraq, Böyük Qafqazın tektonik xəritəsi yaradıldı. Respublika alimlərinin yaratdığı cihazlar, hazırladıqları metodikalar və texniki vasitələr respublika ərazisində müxtəlif tip təbii geoloji sistemlərin öyrənilməsi üçün "Günəş-84" beynəlxalq aerokosmik eksperimentin tətbiqində uğurla istifadə edildi.⁶⁸

Respublikanın sahə elmi təşkilatları tərəfindən də mühüm tədqiqatlar yerinə yetirilirdi. Elmi-Tədqiqat Neft İnstitutunun alimləri mürəkkəb şəraitdə dərin neft və qaz quyularının qazılmasının hidrodinamika əsaslarını yaratmış, respublika ərazisində və Xəzər akvatoriyasında mürəkkəb dağ-geoloji şəraitdə quyuların qazılmasında dağ süxurlarının davamlılığını təmin etmək üzrə kompleks işlər görmüş və tətbiq etmiş, çox dərin quyuların quruluşunun seçilməsinin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmişlər. Alimlərimiz tərəfindən çox dərin quyuların tədqiqi üçün cihazlar kompleksi yaradılmış, bu cihazlar bir sıra xarici, o cümlədən Qərb ölkələrdə patentləşdirilmiş, beynəlxalq sərgilərdə medal qazanmış və ixrac məhsuluna çevrilmişdir.

"Dənizneftqazcihaz" İnstitutu tərəfindən dərin özül-dayaq bloklarının suya endirilməsi, daşınması və quraşdırılması üzrə tamamilə yeni metodlar yaradılıb tətbiqi nəticəsində təkcə bir ildə 5 mln. rubl iqtisadi səmərə əldə olunmuşdu. Alimlərimiz tərəfindən, həmçinin neft-qaz mədənləri qurğularının xidmət müddətini artıran paslanma əleyhinə müdafiənin səmərəli vasitələri işlənib hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. SSRİ-də ilk dəfə olaraq Azərbaycan alimləri çoxsuxurlu və geoloji quruluşuna görə mürəkkəb yataqlarda yeraltı qaz anbarlarının yaradılmasının nəzəri əsasları işlənib hazırlanmış və respublika şəraitində praktikada tətbiq edilərək, ölkənin ən böyük və dərinliyinə görə unikal Qaradağ yeraltı qaz anbarının yaradılmasının texnoloji layihəsi işlənib hazırlanmışdı. Təbii qazın emalı, daşınması və saxlanmasına dair problemlər üzrə də axtarışlar uğurla nəticələnmişdir. Yalnız 1983-cü ildə ABŞ-da, Yaponiyada, Kanadada, Hollandiyada 6 patent alınmışdı. Xalq təsərrüfatı üçün vacib tədqiqatlar OLEFİN-lər ÜIETTI alimləri tərəfindən aparılırdı.⁶⁹

⁶⁸ Səmədzadə Z. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə: V cildə, 2 cild. Bakı: "Letterpress" Nəşriyyat Evi, 2021, s. 501.

⁶⁹ Yenə orada.

Respublika alimləri səmərəli pambıq növlərinin yaradılması, üzümlüklərin və torpaqların məhsuldarlığının artması, onların daha yaxşı istifadəsi üzrə əhəmiyyətli tədqiqatlar aparırdılar. Azərbaycan alimlərinin optimal yuma normalarının təyin edilməsi üzrə araşdırmalarının nəticələri SSRİ-nin melioratorları tərəfindən geniş istifadə edilirdi. Muğan zonasının sahələrində və Salyan çöllüyündə sulu-şoranlı rejimin tədqiqatları torpağı şoranlaşdıran yeraltı suların kritik rejimini və bərk torpağın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, drenaj komplekslərinin elmi əsaslı sistemini yaratmağa imkan vermişdi. Kür-Araz düzənliyi bölgəsində mexaniki tərkibli xüsusi ağır gilli şoranlı torpaqlar üçün səmərəli meliorasiya üsulu təklif edilmiş, texnogen və sənaye-pozuq (pozulmuş) torpaqların mənimsənilməsi üsullarının işlənilib hazırlanması üzrə uğurlu tədqiqatlar aparılmışdı. Respublika ərazisində belə torpaq fondu təxminən 30 ha müəyyən edilmiş, Abşeronun tullantı torpaqlarının yenidən kultivasiya edilməsi üsulları yaradılmışdır. Alimlərin təklifinə əsasən, Dağlıq Şirvanda, Qarabağ bölgəsində, Lerik rayonunda və respublikanın digər rayonlarında yamac torpaqlarının böyük ərazisi mənimsənilmişdir.⁷⁰

Seleksiyaçılar tərəfindən 15 növ kənd təsərrüfatı məhsulu, o cümlədən 3 növ yumşaq qış və 3 növ bərk qış buğdası, 3 növ qış vələmiri, 1 növ qarğıdalı, 1 növ qış yulafı, 1 növ lobya, 1 növ noxud, 1 növ tütүн, 1 növ qış çovdarı yaradılmış və növ sınaqları Dövlət Komissiyasına təhvil verilmişdi. Dəmyə torpaqlarda taxıl məhsullarının yetişdirilməsində torpağın emal və toxum səpini dövrlərinin intensivləşməsinin, eyni sahədən bir ildə iki dəfə taxıl məhsulunun alınmasının aqrotexnikasının elmi əsasları işlənmişdir. ETİ tərəfindən yem, çəmənlik və yaylaqlarda, Qobustan, Acınohur, Mil-Qarabağ qışlaqlarında və digər massivlərdə, o cümlədən Böyük Qafqazın Subalp qurşağında mineral gübrələrin istifadəsi üçün normalar tövsiyə edilmiş və tətbiq olunmuş, hər bölgə üçün uyğun ot qarışığı seçilərək, köklü yenilənmə və mərhələli şəkildə çəmənliklərin botaniki yaxşılaşdırılması üçün herbisidlər təklif edilmiş, yüksək proteinli "Abşeron" yoncasının

⁷⁰ Səmədzadə Z. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə: V cildə, 2 cild. Bakı: "Letterpress" Nəşriyyat Evi, 2021, s.505.

məhsuldar növü yaradılmış və sınaqlar üçün dövlət sınaq komitəsinə təhvil verilmişdir.⁷¹

Respublikada elm və texnikanın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, tədqiqat və araşdırmaların səmərəsinin artmasını təmin etmək, elmin istehsalatla əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi sahəsində də müəyyən işlər görüldü. Respublikanın xalq təsərrüfatına elm və texnikanın müasir nailiyyətlərinin sürətli tətbiqi üzrə vacib məsələlərin həll edilməsi məqsədilə Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsi və Elmlər Akademiyası birgə fəaliyyət göstərirdi. Komissiyanın tərkibinə aparıcı alimlər, nazirliklərin, birliklər və müəssisələrin rəhbərləri daxil edilmişdi. Komissiya Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Elmi-Texniki Tərəqqi üzrə Komissiyasının işçi orqanı idi. Bununla yanaşı, respublikada elmi-texniki tərəqqinin idarəçilik sisteminin təkmilləşdirilməsi, regional səviyyədə elmi-texniki inkişafa rəhbərlik sisteminin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər həyata keçirilirdi.

Elmi-texniki inkişafın planlaşdırılması və idarə edilməsində məqsədli metodun əməli şəkildə tətbiqini sürətləndirmək üçün Dövlət Plan Komitəsi və Dövlət Tikinti Komitəsi Elmlər Akademiyası ilə birgə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə elmi-texniki proqramların yaradılması qaydasını müəyyən etmişdilər. Artıq 80-ci illərin əvvəllərində tabe təşkilatların iştirakı ilə Dövlət Plan Komitəsi 14 elmi-texniki və xalq təsərrüfatı proqramlarını hazırlamış və onların reallaşması üçün işə başlamışdır.⁷²

Təbiət və texniki elmlər sahəsində nailiyyətlər əldə olunmasına baxmayaraq ictimai elmlərin inkişafına “hakim ideologiya”nın güclü təzyiqi davam edirdi. Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, incəsənətinin sovet dövrü birtərəfli öyrənilir, mövcud dərin ziddiyyətlər, onların kökü, ictimai quruluşun, təsərrüfat sisteminin qüsurları ilə bağlı səbəblər açıqlanmırdı. Məsələn, 1970-ci illərdə müttəfiq respublikaların ta-

⁷¹ Səmədzadə Z. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə: V cildə, 2 cild. Bakı: “Letterpress” Nəşriyyat Evi, 2021, s.505.

⁷² Yenə orada, s.506.

rix institutlarının əksəriyyəti öz xalqlarının çoxcildlik tarixini hazırlamağı planlaşdırmış, o cümlədən Azərbaycan EA Rəyasət Heyəti 9 cildlik "Azərbaycan tarixi"nin yazılması üçün Baş Redaksiya Şurası yaratmış və işə başlanılmışdı. Bu təşəbbüs "ideoloji rəhbərliyi", xüsusilə də MK-nın katibi M.A.Suslovu çox narahat etmişdi. Hətta məsələ respublika rəhbərlərinin və tarixçilərinin iştirakı ilə Sov.İKP Mərkəzi Komitəsində müzakirə olunmuşdu. Müzakirədə hər respublikanın "çoxcildlik" tarixinin əvəzinə, regionlar (zonalar) üzrə birgə əsərlərin yazılması məsləhət görülmüşdü. Bu səbəbdən, bir müddət respublikalarda çoxcildlik tarixin yazılması ləngidilmişdi. Ancaq Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin və Qazaxıstan KP MK-nın birinci katibi D.Ə.Kunayevin Moskvaya məktubları sayəsində işə yenidən başlanılmışdı.⁷³

Heydər Əliyev Azərbaycanın qədim tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və bərpa etdirilməsində mühüm rol oynayaraq dövlət büdcəsindən onların mühafizəsi və bərpasına ayrılan xərcləri daim artırır, tarixi yerlərin adlarını özünə qaytarır, arxeoloji qazıntı işlərini genişləndirmək üçün göstərişlər verir, həmin məqsədlə ayrılan vəsaitləri çoxaldır, görkəmli alimlərin yubileylərini keçirir, onların irsinin öyrənilməsi və təbliğini təşviq edir, muzeylərin eksponatlarla zənginləşdirilməsinə, arxivlərin fondlarının artırılmasına qayğı göstərir, yubileylərini qeyd etdirir, Azərbaycanda və ölkənin müxtəlif şəhərlərində xalqın tarixi ilə bağlı yeni abidələr qurur, mədəni-maarif müəssisələrinin şəbəkəsini genişləndirir, onları ali təhsilli mütəxəssislərlə təmin edir, saxlanmalarından ötrü dövlət büdcəsindən ayrılan məsrəfləri çoxaldırdı.⁷⁴

Heydər Əliyev respublika ərazisindəki maddi-mədəniyyət abidələrinin yenidən qeydə alınmasına, tədqiqinə, mühafizəsinə və onlardan səmərəli istifadə olunmasına böyük diqqətlə yanaşırdı. Artıq 1974-cü ildə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında eyni zamanda 9 ar-

⁷³Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, VII cild. Bakı: Elm, 2003, s. 241–242 (kiril əlifbası ilə).

⁷⁴ Qasımlı M. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s.555-556.

xeoloji ekspedisiya, 4 arxeoloji dəstə işləyirdi. Həmin dəstələrdə arxeoloqlarla yanaşı etnoqraflar, sikkəşunaslar, toponimika və epigrafiika mütəxəssisləri, antropoloqlar, paleontoloqlar, paleobotaniklər, geoloqlar, memarlar və qədim dövr tarixçiləri də iştirak edirdilər.⁷⁵ Arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin misli görünməmiş yüksəlişi də həmin illərdə baş vermişdir.

1976-cı il oktyabr ayının 29-da "Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və onlardan istifadə haqqında"⁷⁶ SSRİ qanunu qəbul edildikdən sonra, 1981-ci il oktyabrın 4-də Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Sovetinin "Azərbaycan SSR-də şəhərsalma, arxitektura və arxeologiya abidələrinin mühafizəsini, bərpasını və onlardan istifadə olunmasını daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" qərarının⁷⁷ qəbulundan sonra Azərbaycanda qədim tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi işi daha da gücləndirildi. İçəri şəhər, Ordubad və Şuşa şəhərlərinin tarixən yaranmış hissələri tarix-memarlıq qoruqları elan edildi. Lahıc kəndi, Qafqaz Albaniyasının mərkəzi olmuş qədim Qəbələ şəhər yeri tarixi mədəniyyət qoruqlarına çevrildi.

Ümumiyyətlə, 1982-ci ilə qədər 6571 tarix və mədəniyyət abidəsi dövlət qeydiyyatına götürülmüş, 2000-ə yaxın yeni abidə aşkar edilmişdi.⁷⁸ Respublikada yaradılmış əlverişli şərait arxeoloq alimlərimizə geniş miqyaslı tədqiqatlar aparmağa şərait yaratmış, Azərbaycanın dünyada ən qədim insan məskənlərindən, erkən sivilizasiya mərkəzlərindən biri olması maddi faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Məhz həmin illərdə Azərbaycan arxeoloqları ölkə ərazisində yüzlərlə abidələr – ibtidai insan düşərgələri, erkən əkinçi-maldar əha-

⁷⁵ Mustafayev A. Abidələr tədqiq olunur. – Kommunist qəz., 1974, 8 dekabr.

⁷⁶ «Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və onlardan istifadə haqqında» SSRİ qanunu. – Kommunist qəz., 1976, 31 oktyabr.

⁷⁷ Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də şəhərsalma, arxitektura və arxeologiya abidələrinin mühafizəsini, bərpasını və onlardan istifadə olunmasını daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» qərarı. – Kommunist qəz., 1981, 4 oktyabr.

⁷⁸ Qasımlı M. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s.166-167.

liyə məxsus yaşayış məskənləri, dəfn abidələri, qədim qalaların müdafiə istehkamları, qayaüstü təsvirlər, qədim və orta əsrlər dövrü şəhərlərinin qalıqlarını və s. aşkar etmiş, həmin abidələrdə geniş tədqiqat işləri aparmışlar.

Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün xronologiyasını əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşdirən Azıx mağarasında M.Hüseynov, Ə.Cəfərovun apardığı arxeoloji qazıntılar nəticəsində sübut olundu ki, Qarabağda, Quruçay vadisində ibtidai insanlar 1,2 mln. il bundan əvvəl məskən salmış və minillər ərzində təkamül yolu keçərək Azıxantrop nəsiləri yaratmışlar. Azıxda tapılan (V təbəqə) Azıxantropun alt çənə sümüyü 350-400 min il bundan əvvələ aid olub, yaşına görə dünyada ən qədim (IV) insan qalığında biri idi. Azıx paleolit maddi mədəniyyəti nümunələri özünəməxsus səciyyələrinə görə Quruçay mədəniyyəti adlandırılmışdır. Arxeoloqların səyi nəticəsində Azərbaycanda bəşər tarixinin 1,5 milyon il bundan əvvəl başlanması Azıx mağarasının tədqiqi ilə elmi, maddi dəlillərlə sübut olunmuşdu.⁷⁹ Azıx materialları əsasında M.Hüseynovun "Uzaq daş dövrü" (1973-cü il), "Azərbaycan arxeologiyası daş dövrü" (1975), Ə.Cəfərovun "Quruçay dərəsində" və b. əsərlər nəşr olunmuşdu.⁸⁰

Heydər Əliyev 1970-ci ildən başlayaraq, azərbaycanlı gəncləri ölkənin elim mərkəzləri olan Moskva və Leninqrad şəhərlərində (indiki Sankt-Peterburq) yüksək səviyyədə mütəxəssis hazırlanmaları üçün onların aspiranturaya qəbul olunmaları və təcrübə keçmələri üçün sərəncam verdi. Məhz bunun nəticəsində bir qrup gənc azərbaycanlı ölkənin nüfuzlu elm mərkəzlərində yüksək ixtisaslı arxeoloq və etnoqraf kimi hazırlanıb respublikamızda arxeoloji tədqiqata başladı.⁸¹

Heydər Əliyev arxeoloji qazıntılara, tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, bərpaasına və ayrılan büdcə xərclərinin ildən-ildə artırılmasına nail olurdu. Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsinin qorunması, bərpası və təbliği məqsədilə 1969-1973-cü illərdə partiya

⁷⁹ Abbasov A. Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinə dövlət qayğısı. – Tarix və onun problemləri, 2003, №1, s. 95-96.

⁸⁰ Əliyev V. Azərbaycan arxeologiyası 60 ildə. – Elm qəz., 2005, 14 dekabr, s.13.

⁸¹ Cəfərov Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycanda arxeologiya elminin inkişafı. – Xalq qəz., 2013, 28 aprel, s.7.

və hökumətin 15 qərar və sərəncam verilmiş, 1973-cü ildə tarix və mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsinə, mühafizəsinə və bərpasına dövlət büdcəsindən 150 min manat vəsait ayrılmışdı.

Qafqaz Albaniyası dövrünün abidələrinin öyrənilməsinə və mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirilirdi⁸². Mütəmadi olaraq respublikanın bütün regionlarına arxeoloji ekspedisiya və dəstələr göndərilirdi. Yerli arxeoloq kadrların olması nəzərə alınaraq 1974-cü ildə respublikada arxeoloji kəşfiyyat işlərinin artırmaq məqsədilə Azərbaycan SSR EA-nın Tarix İnstitutunun tərkibində Arxeologiya və Etnoqrafiya sektoru təşkil edildi. Azərbaycan SSR EA-nın Tarix İnstitutunun strukturunda yerləşən Arxeologiya və Etnoqrafiya sektorunun maddi-texniki bazası xeyli gücləndirildi. Respublikanın bir çox rayonlarında arxeoloji bazalar tikildi. 1975-ci ildən başlayaraq, Naxçıvan, Şamaxı, Qəbələ, Şəki, Quba, Gəncə və digər bölgələrdə arxeoloji bazalar təşkil olundu. Səyyar və mobil arxeoloji dəstələr üçün ev-vaqonlar ayrıldı.⁸³ Nəticədə yerli rəhbərlərin arxeoloq və etnoqraflara münasibət dəyişdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 15 sentyabr 1981-ci il tarixli "Arxeoloji abidələrin və memarlıq tikililərinin qorunması, bərpası və istifadəsi haqqında" qərarı⁸⁴ Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elminin inkişafında böyük rol oynadı. Qərarla Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasında Qarabağlar türbəsi, Qusar rayonunda Həzrə kəndindəki Şeyx Cüneyd məqbərəsi, Dəvəçi rayonunda Çıraqqala, Şamaxıda Cümə məscidi və bəzi başqa nadir abidələrin bərhad halda olması, Hadrud rayonundakı Azıx mağarası, Qax rayonunun Ləkid kəndindəki alban monastırı kimi tarixi abidələr yarıtmaz vəziyyəti qeyd edilməklə bərabər, arxeoloji materialların saxlanılmasına

⁸² Qasımlı M. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s. 159.

⁸³ Abbasov A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin inkişafı. – Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı, 2003, s.194.

⁸⁴ Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də şəhərsalma, arxitektura və arxeologiya abidələrinin mühafizəsini, bərpasını və onlardan istifadə olunmasını daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» qərarı. – Kommunist, 1981, 4 oktyabr.

xüsusi fikir verilmədiyi, İçəri şəhərin bərpa planının hazırlanması, Qobustan tarix-mədəniyyət qoruğunun abadlaşdırılması, Qəbələ şəhər yerinin şərq hissəsində uçqunların qarşısının alınması sahəsində işlər görülməməsi, tarix-mədəniyyət abidələrinin pasportlaşdırılması və "Azərbaycan arxitektura abidələri toplusu"nun tərtib edilməsi işlərinin ləng aparıldığı, abidələrin bərpasının yubadıldığı qeyd olunmuşdur.

Qərardan sonra dünyanın ən qədim insan məskənlərindən olan Azıx mağarasının, açıq səma altında muzey olan Qobustanın tədqiqinə, alban məbədlərinin qorunmasına diqqət artırıldı, Beyləqan, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan və Şəmkirdəki tarixi abidələr, Qız qalası, Naxçıvanda abidələr, Qarabağlar türbəsi, Bərdədə XVI əsrə aid minarə, Ağdamda Xaçın Dorbatlı kəndi yaxınlığında XIV əsrə aid məqbərə, Salıyan rayonunda Pirsaat çayının sahilində XIII-XV əsrlərə aid Xanəgah kompleksi, Şəki xan sarayı, Şirvanşahlar sarayı, Atəşgah və onlarla başqa abidələr bərpa edildi. Təkcə 1973-cü ildə Azərbaycan xalqının zəngin tarixini özündə yaşadan 11 abidə eyni zamanda bərpa olunaraq istifadəyə verildi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin ildə respublika ərazisində 200 tarixi abidə dövlət xətti ilə mühafizə edilirdi.⁸⁵

Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin problem məsələlərinin hərtərəfli elmi şəkildə öyrənilməsi üçün əlverişli imkanlar meydana gəldi, respublikanın müxtəlif regionlarından uğurlu arxeoloji tədqiqatlar daha geniş planda aparıldı. Çoxtəbəqəli Azıx, Tağlar, Qobustan, Qəbələ abidələrində, orta əsr Şabran şəhər yerində və Bakının İçəri şəhər ərazisində kompleks şəkildə arxeoloji qazıntı işlərinə başlandı.

Abidələrin tədqiqi və bərpası ilə yanaşı rayonlarda tarixi və arxeoloji tapıntıların mühafizəsi məqsədilə tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması başlandı.⁸⁶ 1981-ci il Azərbaycanın dövlət büdcəsində respublika ərazisində 55 tarix-diyarşünaslıq muzeyinin açılması

⁸⁵ Bağirov Z. Respublika ərazisində mədəniyyət abidələrinin vəziyyəti və onları qorumaq tədbirləri haqqında. – Kommunist, 1973, 11 iyul; Qasımlı M. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s. 160-161.

⁸⁶ ARPIİSSA, f. 1, siy. 68, iş 92, pr. №16, § 11; iş 127 (128), pr. № 27, §17; siy. 70, iş 132, pr. № 72, § 7.

nəzərdə tutuldu. Bu məqsədlə 2,8 mln. manat vəsait ayrıldı. Bu məbləğ 1979-cu illə müqayisədə 12% çox idi.⁸⁷

Heydər Əliyevin şəxsi göstərişi ilə maddi mədəniyyət nümunələrindən seçmələri nümayiş etdirmək məqsədilə İçərişəhərdə “Arxeoloji-etnoqrafik muzey” yaratmaq üçün xüsusi bina ayrıldı və həmin muzey sərəgisinin açılışında Heydər Əliyev iştirak etdi.

Heydər Əliyevin böyük qayğısı sayəsində respublika hökumətinin qərarları ilə Bakıda İçərişəhər, Şəki, Şuşa və Ordubad şəhərlərinin tarixi hissələri memarlıq qoruqları elan edildi. Dünya əhəmiyyətli abidələr vəsiləsində xüsusi yeri olan Qobustan kompleksi tarixi-bədii qoruğuna dövlət səviyyəsində xüsusi qayğı göstərilməyə başlandı. Naxçıvan MR-da Əcəmi memarlığının nadir sənət əsərləri sayılan Yusif Küseyr, Möminə Xatun, Qarabağlar türbəsi, Fəzlullah Nəimi-Şeyx Xorasani məqbərəsi və b. abidələr bərpa olundu.⁸⁸

Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elminə göstərilən qayğı nəticəsində monoqrafiyalar və məcmuələrin nəşri artmağa başladı. Azərbaycanın arxeoloq və etnoqrafları öz əsərlərini xarici nəşrlərdə daha çox çap etdirir, Avropa və Amerikanın elmi mərkəzləri ilə müştərək, məqsədli elmi proqramlar hazırlayırdılar.

Arxeoloq və etnoqraflara qayğı, yaradılmış münbit yaradıcılıq mühiti nəticəsində Arxeologiya və Etnoqrafiya sektorunda hər il bir neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə olundu, arxeoloq və etnoqrafların yeni nəslı yetişdirildi. 1985-ci ildə Bakıda arxeoloqların Ümumittifaq konfransı keçirilməsi də, həmin sektorun müstəqil elmi - tədqiqat institutuna çevrilməsinə zəmin yaratdı.⁸⁹

Azərbaycanda gedən iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni proseslərin həllini öz diqqət mərkəzində saxlayan Heydər Əliyev mədəniyyət tarixi, abidələrin mühafizəsi, arxeoloji qazıntılarınun uğurları ilə

⁸⁷ Qasımlı M. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s. 167.

⁸⁸ Əliyev V. Heydər Əliyev və Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. – Tarix və onun problemləri, 2003, №1, s.256.

⁸⁹ Abbasov A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin inkişafı. – Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı: Elm, 2003, s.194.

daim maraqlanırdı. Hələ Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işləyərkən məşhur səyahətçi, arxeoloq Tur Heyerdalı qəbul edən Heydər Əliyev onun xahişi ilə Şabrandan aşkar olunmuş, üzərində dirilik ağacı təsvir olunmuş XII əsrə aid gildən Xeyrə qabını, Büronun xüsusi qərarı ilə T.Heyerdalın Oslodakı muzeyinə bağışlamışdı.⁹⁰

Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini və Sov.İKP MK Siyasi bürosunun üzvü kimi Moskvada daimi işləməyə başladıqdan sonra da Azərbaycan tarix elminə diqqətini zəiflətmədi. 1983-cü ilin sentyabrında növbəti məzuniyyəti vaxtı Bakıda olarkən Şabran qazıntılarına baş çəkməyi planlaşdırdı. Həmin vaxt Şabranda Rəşid Göyüşovun rəhbərliyi altında genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlar aparılırdı. Bu xəbəri eşidən kimi arxeoloqlarımız orada Şabran materiallarının sərgisini təşkil etdilər. Heydər Əliyev Şabrana gələcəyi xəbəri zona əhalisinin də böyük marağına səbəb oldu, Dəvəçi, Quba, Qusar və Xaçmaz rayonlarının əhalisi –Heydər Əliyevlə görüşmək üçün axın-axın Şabran qazıntılarına gəldilər. Heydər Əliyev, respublika rəhbəri, alimlər Şabrana gəldi, qazıntı və aşkar olunmuş materiallarla tanış olduqdan sonra, çay süfrəsi arxasında Azərbaycan arxeologiya elmi, ümumiyyətlə xalqımızın tarixinin öyrənilməsi problemləri ilə bağlı çox əhəmiyyətli, maraqlı söhbət apardı. Heydər Əliyev Şabran səfəri zamanı həm də möhtəşəm Çıraqqala abidəsinə baxdı və Gil-gil çay səddi barədə məlumatları dinlədi. Çıraqqalanın bərpa və konservasiyası ilə bağlı öz mülahizələrini söylədi.⁹¹

Bu səfərdən sonra onun tərəfindən respublika rəhbərliyinə Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin tarixinin öyrənilməsinə diqqəti artırmaq tapşırıldı. Bu tapşırığın nəticəsi olaraq Bərdə, Gəncə, Naxçıvan və digər orta əsr şəhərlərinin tədqiqi üçün xüsusi arxeoloji ekspedisiyalar yaradıldı. Bu şəhərlərin tarixinə və mədəniyyət abidələrinə həsr olunmuş monoqrafiya və məqalələr nəşr olundu.⁹²

⁹⁰ Maqsudov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı: Elm, 1999, s.133-134.

⁹¹ Yenə orada.

⁹² Abbasov A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin inkişafı. – Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı: Elm,2003, s.195.

Digər elm sahələri kimi, Azərbaycan etnoqrafiyasının da problemləri, zəngin milli tarixi-mədəni dəyərlərimizin qorunması və yaşadılması ölkə rəhbərliyinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. 1960-1980-ci illər Azərbaycan etnoqrafiyasında dönüş mərhələsi sayılır. Azərbaycan etnoqrafiya baxımından olduqca zəngin bir ölkədir. Burada azərbaycanlılarla yanaşı çoxlu etnik qruplar da yaşayırlar. Dövlət qayğısı sayəsində respublikamızda yaşayan bütün xalqların etnoqrafik baxımdan öyrənilməsinə dair geniş tədqiqat işləri aparılmış, fundamental əsərlər yazılmışdır. Tarixi, müasir, tətbiqi, siyasi etnoqrafiyanın, etnososiologiyanın bir sıra problemləri bu əsərlərdə şərh edilmişdir. Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların etnik mənşəyi, kənd təsərrüfatı, sənətkarlığı, yaşayış məskənləri və evləri, geyimləri, mətbəxi, ailə və ailə məişəti, nəqliyyat vasitələri, mənəvi mədəniyyətinin bir sıra problemləri haqqında fundamental işlər məhz həmin dövrdə yaranmağa başlamışdı.

1960-1980-ci illərdə istər respublikada, istərsə də onun hüdudlarından kənarında etnoqrafiya üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanmasına qayğı göstərilirdi. Azərbaycanın bütün bölgələrinə etnoqrafik ekspedisiyalar göndərilir, tarixi keçmişimiz hərtərəfli tədqiq olunurdu.⁹³

Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katib seçildikdən sonra heç bir ay keçməmiş Azərbaycan KP MK bürosunun 1969-cu il 9 sentyabr tarixli iclas qərarı ilə "Duvannı" stansiyasının "Qobustan" adlandırılması məsələsini öyrənmək müvafiq strukturlara tapşırıldı. Tezliklə bu məsələ öz həllini tapdı.⁹⁴

1970-ci illərin ortalarında Qafqaz (Azərbaycan) Albaniyasının paytaxt şəhəri olan Qəbələnin məhv olmaq təhlükəsi yaranmışdı. 1978-ci ilin yanvarında indiki Qəbələ şəhərindən (Qafqaz Albaniyasının ilk paytaxtı) Bakıya həyəcanlı bir xəbər gəldi: SSRİ Müdafiə Nazirliyinin hərbiçiləri 1950-ci illərdən Azərbaycan EA-nın Tarix

⁹³ Kərimov E. Azərbaycan etnoqrafiyasının dünəni, bu günü və sabahı.–Azərbaycan qəz., 2010, 4 aprel, s. 4.

⁹⁴Qasımlı M. Heydər Əliyev – istiqlalə gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s. 167, s.159.

İnstitutunun Arxeoloji Ekspedisiyasının işlədiyi ərazidə yüksək gərginlikli elektrik xətti üçün dirəklər quraşdırmağa başlamışdılar. Bu xəbər Heydər Əliyevə AMEA Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın qədim tarixi” şöbəsinin rəhbəri t.e.d., prof. İ.H.Əliyev tərəfindən Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Qurban Xəlilov vasitəsilə çatdırılır. Heydər Əliyev məsələ ilə tanış olduqdan sonra t.e.d., prof. İqrar Əliyevi MK-yə dəvət etmiş, onu dinləmiş Moskvaya, SSRİ Müdafiə Nazirliyinin rəhbərliyinə zəng vuraraq öz qəti etirazını bildirmişdi. Bundan sonra Q.Xəlilovun sədrliyi ilə Dövlət Komissiyası yaradılır və onun hazırladığı məlumat Azərbaycan KP MK-nın bürosunda müzakirəyə çıxarılır. Heydər Əliyevin sədrliyi və general Konstantinovun iştirakı ilə keçən gərgin müzakirədə etiraz etməyə cəhd göstərən generala məsələnin əsas mahiyyəti izah edilir. Ə.C.Ləmbəranski, general Konstantinov, C.B.Quliyev və İ.H.Əliyevdən ibarət hökumət komissiyası indiki Qəbələ rayonuna gəlir və qəbul olunmuş qərarının icrasına nəzarət edir. Beləliklə, Heydər Əliyevin müdrikliyi və möhkəm iradəsi sayəsində xalqımızın ən qədim abidələrindən biri – Şimali Azərbaycan ərazisində yaranmış Qafqaz (Azərbaycan) Albaniyası dövlətinin ilk paytaxtı Qəbələ şəhərinin qalıqları tam məhv olmaq təhlükəsindən xilas edildi.⁹⁵

Qədim Qəbələ ətrafında münaqişədən sonra Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixi, mədəni irsi ilə bağlı məsələləri öz şəxsi nəzarətinə götürmüş, bunun üçün xüsusi tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsinə sərəncam vermişdir.

Məlumdur ki, 1953-cü ilə qədər respublikamızın ərazisində qədim insan düşərgələrinin olmadığı və burada ibtidai insanların yaşamadıqları göstərilirdi. Ancaq Azərbaycan arxeoloqlarının apardıqları elmi tədqiqatlar bu fikrin yanlış və əsassız olduğunu göstərdi, respublikamızın ərazisinin insanın yarandığı və formalaşdığı ərazilərdən biri olduğu elmi materiallar əsasında sübuta yetirildi. Eyni zamanda, Azərbaycanda qədim sivilizasiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğunu və bunun əsasında ölkəmizdə, Qafqaz və Yaxın Şərq ərazisin-

⁹⁵ Максвелл Н.А. Рожденный побеждать. Баку: ЭЛМ, 2004, с. 76-78.

də ən qədim arxeoloji mədəniyyətin müəyyən olunmasına şərait yaratdı. Bu qədim mədəniyyət tarixə Quruçay arxeoloji mədəniyyəti kimi daxil olmuşdur.⁹⁶

1960-1980-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünasları əsas qüvvələrini milli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradılması üzərində cəmləşdirmişdi. Kollektiv tədqiqatların çoxillik nəticələri “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (3 cildə), “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi” (2 cildə) nəşrlərində öz əksini tapmışdı. 1970–1980-ci illərdə dilçilərin əsaslı tədqiqatlarının nəticəsi olan “Müasir Azərbaycan dili” (3 cildə), “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” (3 cildə), “Rusca-Azərbaycanca lüğət” (3 cildə) və sair nəşrlər çapdan çıxmışdı.

Heydər Əliyev Azərbaycanın qədim dövrlərdən bəri elm və mədəniyyət mərkəzi olmasını təbliğ etmək, müxtəlif xarici ölkələrin alimlərinin respublika ilə tanış olmaları, əlaqələr yaratmaları məqsədilə tədbirlər keçirir, MK-nın müvafiq qərarlar qəbul etməsinə nail olurdu.

Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatına, xüsusən də klassik bədii-fəlsəfi irsə böyük dəyər verərək bildirmişdi ki, “Azərbaycan xalqının XII əsrdə intibah dövrünü keçirən ədəbiyyatı Xaqaninin və Nizaminin timsalında, sonrakı əsrlərdə isə Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, M.F.Axundovun, Sabirin timsalında dünya şöhrəti qazanmış, Yaxın Şərq və Qərb ölkələrində ədəbi prosesin estetik fikrinin inkişafına nəcib təsir göstərmiş, məsələn, Avropa ədəbiyyatını yeni ideyalar, mövzular və süjetlərlə zənginləşdirmişdir. Dahi söz ustaları bizə böyük estetik sərvətlər xəzinəsi, humanizm və xalqlar dostluğu kimi nəcib ideyaların çox zəngin bir aləmini qoyub getmişlər”.⁹⁷ 1969-cu ildən ədəbi-mədəni irsin təbliği, nəşri və tədqiqi, beynəlxalq miqyasda çıxarılması istiqamətində çoxsaylı tədbirlər keçirilmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətini belə ifadə etmişdir: “Azərbaycan xalqının XII əsrdə intibah dövrünü keçirən ədəbiyyatı Xaqaninin və Nizaminin timsalında, sonrakı əsrlərdə isə Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin,

⁹⁶ Cəfərov Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycanda arxeologiya elminin inkişafı. – Xalq qəz., 2013, 28 aprel, s.7.

⁹⁷ Heydər Əliyev. Xalqların dostluğu ədəbiyyatların dostluğudur (1980-ci il oktyabrın 27-də Yazıçıların Ümumittifaq yaradıcılıq konfransında məruzə). – Kommunist qəz., 29 oktyabr 1980, s.3.

M.F.Axundovun, Sabirin timsalında dünya şöhrəti qazanmış, Yaxın Şərq və Qərb ölkələrində ədəbi prosesin estetik fikrinin inkişafına nəcib təsir göstərmiş, məsələn, Avropa ədəbiyyatını yeni ideyalar, mövzular və süjetlərlə zənginləşdirmişdir. Dahi söz ustaları bizə böyük estetik sərvətlər xəzinəsi, humanizm və xalqlar dostluğu kimi nəcib ideyaların çox zəngin bir aləmini qoyub getmişlər”.⁹⁸

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Bürosunun 16 may 1980-ci il tarixli iclasında “Klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığının araşdırılması, nəşri və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərar qəbul olundu. Klassiklərin əsərlərinin yenidən nəşri və xarici dillərə tərcüməsi, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda klassik irsin bədii tərcüməsinin tarixi və nəzəriyyəsi şöbəsinin yaradılması və s. bu kimi mühüm məsələlərin əks olunduğu həmin qərardan sonra Nizami əsərlərinin tərcüməsi və nəşri geniş vüsət aldı.

1969-1982-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatını, milli-mənəvi sərvətlərini bütün dünyada tanımaq məqsədilə Xaqani Şirvaninin 850, Nizami Gəncəvinin 840, Nasirəddin Tusinin 780, İmadəddin Nəsiminin 600, Abdulla Şaiqin 100, Məmməd Səid Ordubadinin 100, Mirzə Fətəli Axundovun 170, Məhəmməd Hadinin 100, Mikayıl Müşfiqin 70 illik, Hüseyn Cavidin 90 və 100 illik yubileylərinin keçirilməsi haqqında müvafiq qərarlar imzalanmış, bu qərarlardan irəli gələn məsələlərin icrasını Heydər Əliyev şəxsi nəzarətində saxlamışdır.⁹⁹

Heydər Əliyev öz fəaliyyətində Nizami Gəncəvi irsinin öyrədilməsinə və təbliğinə xüsusi önəm verirdi. Azərbaycan KP MK-nın “Nizami Gəncəvinin əsərlərinin öyrənilməsinə və nəşrini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında» 1 noyabr 1978-ci il tarixli və 1979-cu il 5 yanvar tarixli “Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin

⁹⁸ Heydər Əliyev. Xalqların dostluğu ədəbiyyatların dostluğudur (1980-ci il oktyabrın 27-də Yazıçıların Ümumittifaq yaradıcılıq konfransında məruzə). – Kommunist qəz., 29 oktyabr 1980, s.3.

⁹⁹ Abdullayeva Ş. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqi və təbliği məsələləri. – Azərbaycan mənim ürəyimdir... Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı: Elm və təhsil, 2023, s.164.

tədqiqini, nəşrini və təbliğini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərarları qəbul olundu.¹⁰⁰ 1970–1980-ci illərdə Elmlər Akademiyasının fəaliyyətində Nizami Gəncəvi yaradıcılığının öyrənilməsi ilə əlaqədar görülən işlər xüsusilə təqdirəlayiqdir. Respublika EA-da “Nizami komissiyası” təşkil edildi və “Nizami lektoriyası” yaradıldı. “Xəmsə”-dən parçalar, ayrı-ayrı poemalar Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək oxuculara təqdim edildi. Qısa müddət ərzində “Nizami almanaxları” yenidən öz işini bərpa etdi, “Nizami Gəncəvi” adlı qısa məlumat kitabçası (tərtib edən C.Qəhrəmanov, ön sözün müəllifi R.Əliyev, 1979), şairin əsərlərinin və onun haqqında mövcud tədqiqat işlərinin Azərbaycan, rus, alman, ingilis, fransız, ərəb və fars dillərində müxtəsər bibliografiyası (müəllif R.Əliyev, 1982) nəşr olundu.

Heydər Əliyevin Nizami irsinə münasibəti Moskva tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdı. Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyinin keçirilməsi təklifini verəndə Sov.İKP MK-nın ikinci katibi M.Suslov ona bildirmişdi ki, bu tarix yuvarlaq tarix deyil, gərək ya 800, 850, ya da 900 olsun. H.Əliyev ona cavab vermişdi ki, Nizami Gəncəvi elə bir şəxsiyyətdir ki, onun yubileyini hər il keçirmək lazımdır. O vaxt Heydər Əliyevin bu tutarlı, cəsarətli cavabı Moskvada geniş yayılmışdı. H.Əliyevin inadı və qətiyyəti sayəsində Azərbaycan MK bürosunun 1981-ci il 28 iyul tarixli iclasında Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyinin keçirilməsi barədə qərar qəbul edildi. Həmin ilin avqust ayında Azərbaycan KP MK “Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyi haqqında” qərar qəbul etdi¹⁰¹. Qərarla 1981-1985-ci illər ərzində “Xəmsə”nin yeni tərcümə və nəfis tərtibatda nəşri, “Nizami” filminin çəkilməsi, “Xəmsə” kompleks abidələrinin ucaldılması, Nizami məqbərəsinin təmiri və qorunması, müxtəlif sərgilərin təşkili və digər tədbirlər öz əksini tapmışdı. 15 bəndlik bu sənəddən anlaşıldığı kimi, Heydər Əliyev dahi Nizaminin yubileyilə əlaqədar işlərin hər birini incəliklərinə qədər özü düşünmüş, həyata keçirilməsini ciddi nəzarətdə saxlamış və bilavasitə iştirak etmişdir.

¹⁰⁰ AMEA RHEİMA, f. 7, siy. 4, iş 9352a, v. 120.

¹⁰¹ Azərbaycan KP MK-nın «Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyi haqqında qərarı». – Kommunist qəz., 1981, 6 avqust.

Qərara uyğun olaraq Nizami poeziya günləri, ədəbi-bədii gecələr, sərgilər, elmi sessiyalar keçirildi, Nizami poeziya evi yaradıldı, əsərləri nəşr edildi, döş nişanları, əsərlərinin motivləri əsasında balet tamaşaları hazırlandı. Azərbaycanda geniş yubiley tədbirləri keçirildi. Yubiley şənliklərinə 20-yə yaxın xarici ölkədən qonaq gəlmişdi. Respublika nizamişünaslığında əhəmiyyətli ədəbi hadisə kimi qiymətləndirilən Nizaminin ilk poetik tərcümələri müəyyən düzəlişlərlə çap olundu və 1981–1983-cü illərdə böyük şairin irsinin yeni filoloji tərcüməsi (Azərbaycan və rus dillərində) başa çatdırıldı.

İllər sonra – 21sentyabr 1993-cü ildə Ümummilli lider Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Ali Sovetin sədri kimi Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyahlarla görüşündə o dövrdə görülən işlərlə, həmçinin Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsindən bəhs edərək söyləmişdi: “Təsəvvür edin, əgər biz Nizami Gəncəvini yaxşı tanıyıırıqsa, yaxud da Qərb ölkələrinin, o cümlədən İngiltərənin kitabxanalarında, muzeylərində vaxtilə onun yaradıcılığını təhlil edən alimlər müəyyən əsərlər yazmışlarsa, Azərbaycanda 1948-ci ildən sonra dahi şairimizin əsərləri lazımı səviyyədə çap olunmamışdır. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Moskvada rus dilində nəşr olunması barədə qərar qəbul edilmişdir. Lakin sonra öyrəndik ki, “Xudojestvennaya literature” nəşriyyatında bu əsərlər çap olunmamışdır. Böyük bir nailiyyət kimi yox, sadəcə olaraq xalqıma xidmət kimi deyə bilərəm ki, Moskvada işlədiyim dövrdə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərin rus dilində - ayır-ayrılıqda nəşr olunmasına nəzarət etdim... Nizaminin əsərlərini böyük çətinliklə Moskvada nəşr etdirdik. Sonra mən Bakıya gələrkən Nizami muzeyinə getdim və gördüm ki, şairin beş əsərinin hamısı orada nümayiş etdirilir”.¹⁰²

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK bürosunun 1981-ci il 14 iyul tarixli iclasında görkəmli alim Məhəmməd Nəsrəddin

¹⁰² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Ali Sovetin sədri Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə çıxışı. 21 sentyabr 1993-cü il.
<https://lib.aliyev-heritage.org/az/6542526.html>

Tusinin 780 illiyinin qeyd edilməsi barədə qərar qəbul olundu¹⁰³. Qərara əsasən Bakı və Moskvada şənliklər, elmi sessiyalar keçirilməsi, Bakı və Naxçıvanda Tusinin abidəsi ucaldılması, xatirə medalı, poçt markası, döş nişanı, plakatlar buraxılması, monoqrafiya və kitabların hazırlanıb nəşr edilməsi, filmlər çəkilməsi, yubiley sərəğiləri açılması nəzərdə tutulmuşdu. MK qərarına uyğun olaraq Tusinin 780 illiyinə dair elmi sessiyalar keçirildi, kitablar nəşr olundu. Məhəmməd Nəsrəddin Tusinin 780 illiyinin olunmuş təntənəli gecədə Heydər Əliyev şəxsən iştirak etdi.¹⁰⁴

1981-ci il dekabr ayının 12-də keçirilən MK-nın büro iclasında görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin anadan olmasının 850 illiyinin keçirilməsi barədə qərar qəbul edildi. Qərara uyğun olaraq elmi konfrans və seminarlar keçirildi.

Azərbaycan folklorunun dərinəndən araşdırılmasını və təbliğini tövsiyə edən Heydər Əliyev yazıçıların VII qurultayındakı nitqində deyirdi: “Yurdun folkloru, müxtəlif el sənətləri, etimologiya, dil tarixi hamısı küll halında öyrənilməlidir”.¹⁰⁵

Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi tədqiqat fəaliyyətində Yaxın və Orta Şərqdə iqtisadi, sosial-siyasi təkamül prosesi, Cənubi Azərbaycanın kompleks şəkildə öyrənilməsi, Şərq ölkələrinin daxili və xarici siyasətində islam amilinin rolu kimi aktual problemlər diqqət mərkəzində dururdu.¹⁰⁶

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-in sovet şərqsünaslıq elminin qabaqcıl mərkəzinə çevirmək istiqamətində də böyük işlər görülməsinə nail oldu. Şərqdə baş verən proseslər, xüsusən 1978-ci il İran inqilabı və Əfqanıstana sovet müdaxiləsi bu məsələnin həllini daha da aktuallaşdırırdı. Yaranmış şəraitdən Azərbaycan xalqının mənafeləri

¹⁰³ Azərbaycan KP MK-nın «Məhəmməd Nəsrəddin Tusinin anadan olmasının 780 illiyinin bayram edilməsi haqqında» qərarı. – Kommunist qəz., 1981, 14 avqust.

¹⁰⁴ Kommunist qəz., 1981, 25 noyabr.

¹⁰⁵ Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi (ARDƏİA), f. 340, siy. 1, bağ. 71, iş 1694, v.10.

¹⁰⁶ Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev (Azərbaycan yarımkəçiricilər fizikası məktəbinin banisi. Böyük elmin sükanı arxasında. Xatirələrdə yaşayan ömür). Bakı: Elm, 2008, s.114-115.

naminə istifadə edən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda Cənubi Azərbaycan tarixi şöbəsi, 1982-ci ildə isə Ümumittifaq Şərqşünaslar Cəmiyyətinin Azərbaycan şöbəsi təşkil edildi. Elə həmin ildə görkəmli şərqşünas alim Mirzə Kazımbəyin anadan olmasının 180 illiyi qeyd olundu.¹⁰⁷

Heydər Əliyev siyasi hakimiyyətə gələndə qədər Respublika Əlyazmalar Fondundakı qiymətli əlyazmalar da binanın zirzəmisində bərhad halda saxlanılırdı. Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinə dair dünyanın müxtəlif arxiv və kitabxanalarında saxlanılan əlyazmalar respublikaya gətirilmir, alimlər onlardan yararlanı bilmirdilər. Heydər Əliyev böyük təəssübkeşliklə bu sahədə də mühüm qərarların qəbul edilməsinə nail oldu. 1981-ci ilin avqust ayında Azərbaycan KP MK "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar Fondunun fəaliyyətini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" məsələ müzakirə edərək, müvafiq qərar qəbul etdi.¹⁰⁸ Həmin qərarın qəbul edilməsi ilə müxtəlif dillərdə 40 mindən çox nadir yazılı abidə saxlanılır Əlyazmalar Fondu Əlyazmalar İnstitutuna çevrildi.

Azərbaycan KP MK-nın "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar Fondunun fəaliyyətini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" qərarında yazılı abidələrin saxlanılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması, institutun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, əlyazmaların tapılaraq mühafizə edilməsi nəzərdə tutulurdu. XX əsrin əvvəllərində məşhur milyonçu, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən tikilmiş, sonralar Azərbaycan SSR Ali Sovetinin yerləşdiyi bina Azərbaycan EA-nın Əlyazmalar İnstitutuna verildi. Heydər Əliyev bu qərara gələrkən hesab edirdi ki, qədim kitablar Azərbaycan xalqının tarixi keçmişi və milli sərvətidir. Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin araşdırılması istiqamətində mühüm mərhələnin başlanğıcı qoyuldu. Binanın nəmli zirzəmisində bərhad vəziyyətdə olan qiymətli kitablar bərpa edilərək, bir muzey

¹⁰⁷ Səmədzadə Z.A., Musayev M.Ə. Onuncu beşillikdə Sovet Azərbaycanının iqtisadi və sosial inkişafı. Bakı: Azər nəşr, 1981, s. 147.

¹⁰⁸ Azərbaycan KP MK-nın "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası respublika əlyazmaları fondunun fəaliyyətini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" qərarı. – Kommunist qəz., 1981, 13 avqust.

nümunəsi kimi qorunmağa başlandı. Yaradıldıqdan sonra da Əlyazmalar İnstitutunun fəaliyyəti daim Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdu. Onun qayğısı sayəsində qədim Azərbaycan əlyazmalarına dair bir sıra respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli elmi konfrans, seminar və simpoziumlar keçirilmişdi.¹⁰⁹

Milli liderin respublikaya rəhbərliyi illərində Azərbaycan tarixinə, dilinə, mədəniyyətinə dair elmi tədqiqatların miqyası genişlənmiş və monoqrafiyaların nəşri xeyli artmışdı. Azərbaycan tarixi və dilçilik sahəsində yazılmış bir sıra əsərlərə dövlət mükafatları verilir, ictimai elmlər sahəsində araşdırmalar gücləndirilirdi. Ziya Bünyadov, Cəmil Quliyev, İqrar Əliyev, Sara Aşurbəyli, Teymur Bünyadov, Tofiq Köçərli, Qaraş Mədətov, Mahmud İsmayılovun və başqalarının Azərbaycan tarixinə, Məmmədağa Şirəliyev, Zərifə Budaqova, Əziz Əfəndizadə, Ağamusa Axundov, Əlövsət Abdullayev və Yusif Seyidovun Azərbaycan dilinə, Əziz Şərif, Məmməd Cəfər, Mir Cəlal, Həmid Araslı, Abbas Zamanov, Məmmədhüseyn Təhmasib, Mirzə İbrahimov, Kamal Talıbzadə, Əziz Mirəhmədov, Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev, Azadə Rüstəмова və başqalarının Azərbaycan ədəbiyyatına, Aslan Aslanov, Firudin Köçərli və Fuad Qasımzadənin fəlsəfəyə, Bəhman Axundov, Əhməd Mahmudov, Asəf Nadirov, Ziyad Səmədzadə, Aqasəlim Ələskərov, Teymur Vəliyev və başqalarının iqtisadiyyata dair tədqiqat işləri xalqın mənəvi sərvətinə çevrilmişdi.¹¹⁰ Azərbaycan SSR-də pedaqogika elminin inkişafında və xalq maarifinin təşkilində böyük rol oynayan görkəmli alim, SSRİ Pedaqoji Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Mehdi Mehdizadə UNESCO-nun xətti ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsilin inkişafı planının hazırlanmasında fəal iştirak etmişdi.¹¹¹

Nəzərdən keçirilən dövr Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşriyyat fəaliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşması ilə xarakter-

¹⁰⁹ Qasımlı M.C. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969–1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s. 145.

¹¹⁰ Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə, VII cild. Bakı: Elm, 2003, s. 240.

¹¹¹ Akademik Mehdi Mehdizadə. Biblioqrafiya. Bakı: ATN-nin “Öyrətmən” nəşriyyatı, 1992, s.16-17.

rizə olunur. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, 15 il ərzində elmi nəşrlərin sayı 2 dəfədən çox artmışdı. Tematik planlaşdırmanın səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, aktuallığının yüksəldilməsi, nəşrlərin elmi dəyərinin, poliqrafik səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdü.

Azərbaycan xalqının mənəvi həyatında əlamətdar hadisə – çoxxəsrlik tariximizdə ilk universal-milli oncildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının nəşrinin başa çatması da məhz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır.

Məlumdur ki, sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Ensiklopediyasının nəşrinə dörd dəfə təşəbbüs göstərilmiş, lakin hamısı nəticəsiz qalmışdı. Ötən əsrin 70–80-ci illərində oncildlik Azərbaycan Ensiklopediyası dünya ensiklopediyaları ailəsinə qoşuldu. Azərbaycan dilində universal-milli ensiklopediyanın çapdan çıxması o illərdə xalqımızın yüksək sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəsinin göstəricisidir. Heydər Əliyevin daimi qayğısı və diqqəti sayəsində İçərişəhərdə Ensiklopediya üçün xüsusi bina tikildi, qarşısında Azərbaycan mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdəbiyə abidə qoyuldu.¹¹²

1970-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının orqanı olan “Sovet türkologiyası” jurnalının nəşrinə başlandı və bu mətbu orqan nəinki SSRİ-də, eləcə də onun hüdudlarından kənar da böyük şöhrət qazandı. 70-ci illərdə “Müasir Azərbaycan dili” (1978–1981), üçcildlik “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası” (80-ci illərdə), dördcildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” (1964–1987), “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (1975), “Sovet Azərbaycanının heykəltəraşlığı” (1973), “Azərbaycan Dram Teatrı” (1974), iki cildlik “Azərbaycan teatrı salnaməsi” (1975, 1983), “Sovet Azərbaycanının musiqi incəsənətinin oçerkləri” (1974, 1976), “Azərbaycan teatrı”, “Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənətləri” və başqa ümumiləşdirici əsərlər nəşr olundu.

Heydər Əliyev ali məktəblərin, Elmlər Akademiyasının, onun institutlarının, görkəmli alimlərin yubileylərinin keçirilməsinə, ev-muzeylərinin yaradılmasına xüsusi önəm verirdi. Onun fikrincə, belə

¹¹² Maqşudov F.Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı: Elm, 1998, s. 132–133.

yubileylərin keçirilməsi respublikada elmə olan marağı daha da artırır, Azərbaycan elmini və alimlərini təkcə respublikada deyil, ölkədə və dünyada da tanıdırdı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il 30 dekabr tarixli iclasında Azərbaycan SSR EA-nın 25 illik yubileyinin təntənəli şəkildə qeyd edilməsi barədə qərar qəbul olundu, elmi konfrans və simpoziumlar keçirildi. Yubiley tədbirlərində SSRİ-nin və xarici ölkələrin müxtəlif elm ocaqlarının nümayəndələri iştirak edərək, elmi nailiyyətlər haqqında fikir mübadiləsi aparır, Azərbaycan xalqının qədim tarixi və zəngin mədəni irsi ilə tanış olurdular.¹¹³

1969-cu il noyabrın 1-də Heydər Əliyev Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) 50 illiyinə həsr olunmuş iclasda çıxışında bir məqamı xatırladaq bildirmişdi ki, o vaxt bəziləri universitetin açılmasını sovet hakimiyyətinin qurulmasının nəticəsi kimi qələmə verməyə çalışır və yubileyi 1970-ci ildə, Azərbaycan SSR-in 50 illiyi ilə bir vaxtda qeyd etmək istəyirdilər. O, sonralar bu barədə deyirdi: "Bu, dözülməz bir hal idi. Elə həmin 1969-cu il noyabrın 1-də biz universitetin 50 illiyini qeyd etdik. Mən özüm bu mərasimdə çıxış etdim". Bu çıxışın universitetdə böyük əks-sədası oldu. Çünki bu çıxış Azərbaycan dilində idi və universitetin qarşısında qoyulan məsələlər bizim ümummilliyet problemlərimizlə çox bağlı idi.¹¹⁴

1975-ci il sentyabrın 23-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 30 illik yubileyi təntənə ilə qeyd edildi. Heydər Əliyev təntənəli yubiley yığıncağında bildirmişdi ki,: "Qısa müddətdə Akademiyamız müasir elmin ən aktual problemlərini həll edən iri mərkəzə çevrilmişdir... Azərbaycan elmi müasir ideyaların, səmərəli axtarışların və məhsuldar tədqiqatların güclü generatoruna çevrilmişdir... Təkcə keçən il ərzində sovet elminin mühüm nailiyyətləri sırasında respublikada aparılmış 67 tədqiqat işi qeydə alınmışdır...Bu, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının mövcud olduğu bütün müddət ərzində ən yaxşı

¹¹³ Qasımlı M.C. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969–1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s. 142.

¹¹⁴ Dünyanı heyran qoyan insan. Bakı: AzərTAC, 2004, s.18-19.

göstəricidir... Azərbaycan alimləri fəhlələrlə, mühəndislərlə və texniklərlə birlikdə əmək və elm sahəsində əsl hünər göstərmişlər – onlar dünya praktikasında ilk dəfə olaraq açıq dənizdə neft çıxarılmasını təşkil etmişlər... Elmin sürətlə inkişaf etməsi, alimlərin müvəffəqiyyətləri biliklərin bir çox yeni və əsaslı sahələrinin təşəkkülünə güclü təkan vermişdir".¹¹⁵

1982-ci il sentyabr ayının 14-də Azərbaycan KP MK-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun 50 illiyi haqqında qərar qəbul olundu, 1976-cı ilin yanvar ayında görkəmli alim Yusif Məmmədəliyevin Ordubadda ev muzeyi açıldı.¹¹⁶

Heydər Əliyev Azərbaycan aliminə xüsusi diqqət yetirir, görkəmli alimlərin yubileylərini keçirir və məişət şəraitini yaxşılaşdırırdı. 1969–1982-ci illərdə Elmlər Akademiyasının onlarca əməkdaşına, o cümlədən Akademiyanın həqiqi və müxbir üzvlərinin bir qrupuna yüksək fəxri adlar, mükafatlar, orden və medallar verilmiş, onların adları əbədiləşdirilmişdi. Həmin illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında 5 nəfər Lenin mükafatı laureatı, 14 nəfər SSRİ Dövlət mükafatı laureatı, 1 nəfər SSRİ Ali Sovetinin deputatı, 3 nəfər Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı, 34 nəfər əməkdar elm xadimi çalışırdı. Akademiyanın alimləri xarici universitetlərin fəxri doktorları, nüfuzlu elmi cəmiyyətlərin üzvü seçilirdi. Elmi işləri ən yüksək mükafatlara layiq görülən alimlər arasında akademiklər M.Nağıyev, M.Hüseynov, M.Topçubaşov, H.Əliyev, V.Volobuyev, H.Abdullayev, İ.Mustafayev, Ə.Quliyev, A.Əlizadə, M.Qaşqay, Ə.Sumbatzadə, M.A.Dadaşzadə, Ə.Hüseynov, M.Quluzadə, Heydər Əliyev, H.Arashlı, İ.Orucova və b. vardı.¹¹⁷

Heydər Əliyev öz müstəqil fikirlərini söyləyən Azərbaycan alimlərini sovet sisteminin təzyiqlərindən xilas edərək himayəsinə alır, dəyərli araşdırmalar aparmaları üçün şərait yaradırdı. Məlumdur ki, 1964-cü ildə qərar qəbul edilmişdi ki, 150 il əvvəl Azərbaycan könüllü

¹¹⁵ Azərbaycan Elmlər Akademiyasının bayrağında Xalqlar Dostluğu Ordeni. H.Ə.Əliyev yoldaşın nitqi.– Kommunist qəz., 1975, 24 sentyabr.

¹¹⁶ Maqşudov F.Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı: Elm, 1998, s. 183.

¹¹⁷ ARPIİSSA: f.1, siy. 61, iş 59, v.82; f. 1, siy. 64, iş 11, v.12, 30; f. 1, siy. 64, iş 127, v.v.2-5, 65–66, 81–82; f. 1, siy. 66, iş 168, v.v. 7–8, v.73–74.

surətdə Rusiyanın tərkibinə daxil olub. Bu münasibətlə bayram tədbirləri keçirilmiş və Azərbaycan “Lenin” ordeni ilə təltif olunmuşdu. Azərbaycan haqqında sovet rəhbərliyində tədricən müsbət fikir formalaşmağa başlamışdı. Lakin 1967-1968-ci illərdə tarixçi alim, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Bünyadov heç nədən qorxmayaraq bildirdi ki, Azərbaycan könüllü şəkildə deyil, zorla Rusiyaya birləşdirilib. Bu mövqe həqiqət olsa da, təbii ki, mövcud siyasi konyuktura onu qəbul etmirdi. Tarixçini hətta Elmlər Akademiyasının Partiya Komitəsinə də çağırıb müzakirələr aparmışdılar. Lakin Z.Bünyadov cəzalandırılmaqdan qorxmayaraq öz sözünün üstündə durmuşdu. Ziya Bünyadov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı olduğu üçün ona xətər yetirə bilmədikləri üçün məsələ şişirdilərək sovet dövlət rəhbərliyi səviyyəsinə qaldırılmışdı. Vəziyyət getdikcə ağırlaşdığını bilən Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK plenumunda tarixçi alimləri - Z.Bünyadov, M.İsmayılov və başqalarını Rusiyaya birləşdirilmə məsələsində açıq şəkildə tənqid edərək onların mühafizəsini öz üzərinə götürdü. Heydər Əliyev az sonra Z.Bünyadovu EA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru təyin etdi, Elmlər Akademiyasına tarix elmləri üzrə kimlərin akademik seçilməsi məsələsi MK-da müzakirə edilərkən Heydər Əliyev “mən akademiklərin yerində olsaydım, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı olan tanınmış tarixçi alimə səs verərdim” deyərək barmağını Z.Bünyadovun adının üstünə qoymuş, bunula da onun akademik seçilməsi problemini həll etmişdi. Heydər Əliyev erməni alimləri tərəfindən “millətçi”, “şovinizm” adlandırılan və Moskvanın cəzalandırmaq istədiyi Ziya Bünyadovun “Azərbaycan Atabəylər dövləti” kitabına bir müddət sonra dövlət mükafatı verməklə onu bütün hücumlardan qorudu, eyni zamanda bu məsələdə öz prinsipial mövqeyini qətiyyətlə ortaya qoydu. Sovet sistemi şəraitində Heydər Əliyev Z.Bünyadovu belə qoruyur və hesab edirdi ki, onun əsərləri xalqın tarixi ilə bağlı həqiqətlərin üzə çıxarılmasında, milli ruhun yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.¹¹⁸ Bundan sonra ermənilər Heydər Əliyev haqqında Moskvaya məktublar yazaraq onu millətçilikdə, şovinizmdə, millətçi tarixçiləri müdafiə etməkdə günahlandırdılar.

¹¹⁸ Qasımlı M.C. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969–1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s. 152-154.

Heydər Əliyev Ziya Bünyadovla bərabər tanınmış professorlar Mahmud İsmayılov, Süleyman Əliyarov, Abbas Zamanov, Bəxtiyar Vahabzadə, habelə Xəlil Rza, Əbülfəz Əliyev və başqalarını da sovet totalitar rejiminin təzyiqlərindən xilas etmiş, dəyərli araşdırmalar aparmaları üçün şərait yaratmışdı.

70–80-ci illərdə respublika Elmlər Akademiyası nəzdində yaradılmış müxtəlif elmi cəmiyyətlər – Azərbaycan Fiziklər Cəmiyyəti, Riyaziyyatçılar Cəmiyyəti, Tarixçilər Cəmiyyəti, Coğrafiya Cəmiyyəti, Rusiya Astronomiya-Geodeziya Cəmiyyəti, Rusiya Kimya Cəmiyyətinin, Mineralogiya Cəmiyyətlərinin Azərbaycan şöbələri, Azərbaycan Botaniklər Cəmiyyəti, Azərbaycan Helmintoloqlar Cəmiyyəti, Azərbaycan Genetiklər və Seleksiyaçılar Cəmiyyəti, Fizioloqlar Cəmiyyəti, Rusiya Şərqsünaslar Assosiasiyasının Azərbaycan şöbəsi, bundan əlavə, Rusiya biologiya, hidrobiologiya, mikrobiologiya, torpaqsünaslıq, protozooloqlar, entomoloqlar və fəlsəfə cəmiyyətlərinin Azərbaycan şöbələri müvafiq sahə alimlərinin səylərinin birləşdirilməsi və əlaqələndirilməsində, elmi konfrans və simpoziumların, digər tədbirlərin keçirilməsində böyük rol oynayırdı.

Heydər Əliyev müxtəlif sahələrdə aparılan tədqiqatların nəticələrinin həyatın bütün sahələrinə tətbiqində Elmlər Akademiyasının alimlərinin təşəbbüslərini qətiyyətlə müdafiə edir, onların gerçəkləşdirilməsinə istənilən köməyi göstərir, Azərbaycanın elmi nailiyyətləri ilə onun ümumi inkişaf istiqamətlərinin daha sıx əlaqələndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. “Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsində elmi-tədqiqat idarələrinin və ən əvvəl Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rolu böyükdür”¹¹⁹ deyən Heydər Əliyev 1970–1982-ci illərdə Heydər Əliyevin siyasi iradəsi, böyük təşkilatçılıq istedadı və tələbkarlığı sayəsində güclü kadr potensialının və maddi-texniki bazaya malik Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının formalaşdırıldı, bütünlükdə, respublikada aparılan elmi tədqiqatlar sahəsində uğurlu nəticələrin əldə edildi.

¹¹⁹ Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1977, с. 45.

Heydər Əliyev 1982-ci ilin noyabrında Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü seçildikdə, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini təyin edildikdən sonra da Azərbaycan elminə və aliminə qayğısını əsirgəmədi. O, görkəmli azərbaycanlı alimlərin nümayəndələrini səmimi şəkildə qəbul edir, öz tövsiyələrini verirdi.

Heydər Əliyevin 70-ci illərdə respublikada elmin inkişafı sahəsində yeritdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkədə peşəkar milli kadrların hazırlanması planları fəal şəkildə həyata keçirildi. Elm, təhsil, ədəbiyyat, incəsənət, memarlıq və kütləvi informasiya vasitələri "kommunizm" ideologiyasının təzyiqi altında olsa da, xeyli inkişaf edə bildi, sovet həyat tərzinin, Kommunist partiyasının və sovet sosialist sisteminin təbliğinə xidmət etsə də, mövcud rejimin xalqı monolit, idarəolunan kütləyə çevirmək cəhdləri tam baş tutmadı. Güclü elmi infrastruktur, yeni elmi istiqamətlər, məktəblər yarandı. Həmin kadrlar bu gün Azərbaycanın elmi-intellektual potensialının daşıyıcılarıdır. Bu kadrların əksəriyyəti hazırda Azərbaycan Respublikası dövlətində ali strukturların, elmi müəssisələrin rəhbərləri, aparıcı insanlardır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin keçən əsrin 70-ci illərində böyük uzaqgörənliklə əsasını qoyduğu bu möhtəşəm universitet bu gün də öz bəhrəsini verməkdədir.

XX əsrin ortalarında keçirilən siyasi dəyişikliklər yeni tipli rəhbərlərin meydana gəlməsinə, milli oyanışa xidmət edən meyillərin artmasına imkanlar açdı. Böyük istedadı və uğurlu siyasəti sayəsində SSRİ hakimiyyətinin ən yüksək vəzifələrində ucalmış Heydər Əliyev bu imkanlardan xalqın iqtisadi və sosial tərəqqisi, milli oyanışı üçün məharətlə istifadə etmişdi. Bu dövrdə vətənpərvər, milli təəsübkeş, demokratik qüvvələr böyük vətəndaş, müdrik siyasətçi Heydər Əliyevin milli oyanış, iqtisadi və sosial tərəqqi siyasəti sayəsində xeyli inkişaf etdi. Respublikanın mənəvi və iqtisadi potensialı artdı. SSRİ-də baş verən proseslərin nə ilə nəticələncəyini uzaqgörənliklə qiymətləndirən Azərbaycan SSR-in rəhbəri gələcək müstəqil dövlətin iqtisadi, mənəvi bazasının, kadr potensialının yaradılmasına nail oldu. Böyük şəxsiyyətin rəhbərliyi altında iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm, texnika və s. sahələrdə əldə edilmiş böyük uğurlar Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında unudulmayan tarixi xidmətləridir.

1.2. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xarici ölkələrlə və müttəfiq respublikalarla elm sahəsində əməkdaşlığı

Sovet dövlətinin xarici əlaqələri, digər ölkələrlə münasibətləri tarixinin tədqiqi uzun müddət, əsasən, problemin xarici siyasət və diplomatik aspektlərini əhatə etmişdir. Yalnız 1960-cı illərin əvvəllərindən təhsil, elm, mədəniyyət, texnika sahələrində əlaqələrin tədqiqinə başlanmışdır. 1960-cı illərin sonundan sosializm və kapitalizm sistemləri arasında gərginliyin zəifləməsi prosesi beynəlxalq münasibətlərdə tamamilə yeni şərait yaratdı. Bu isə SSRİ-nin müttəfiq respublikalarının da beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə müəyyən qədər təsir edirdi.

Tarixi təcrübə sübut edir ki, təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində əlaqələrin inkişafı həmişə dövlətlər arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına və müxtəlif ölkə xalqlarının qarşılıqlı anlaşmasına xidmət etmişdir. Belə əlaqələr nəinki milli mədəniyyətlərin zənginləşməsinə, həmçinin siyasi ab-havanın yaxşılaşmasına və qarşılıqlı etimadın möhkəmlənməsinə də yardım etmişdir.

Məlum olduğu kimi, sovet dövründə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının əsas fəaliyyəti quruluşun tələblərinə uyğunlaşdırılmış, öz fəaliyyətində, xüsusilə də beynəlxalq elmi əməkdaşlıq sahəsində mərkəzləşdirilmiş sərt qadağalar sistemi ilə üzlaşmışdı. Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-də siyasi rəhbərliyə gələndən sonra onun beynəlxalq əlaqələrinin yaxşılaşdırılması məqsədilə rəsmi qərarların qəbul edilməsinə və problemlərin həllinin Moskva qarşısında qaldırılmasına nail oldu. O, yaranmış əlverişli beynəlxalq siyasi vəziyyətdən, ən kiçik imkanlardan Azərbaycan xalqının mənafeləri naminə məharətlə istifadə etməyə başladı. Sovet sistemi şəraitində müttəfiq respublikaların xarici ölkələrlə birbaşa əlaqələr qurmaq imkanı olmadığından, Heydər Əliyev SSRİ-yə gələn müxtəlif səviyyəli nümayəndə heyətlərinin Azərbaycan SSR-ə səfərlərinə nail oldu, Azərbaycan SSR beynəlxalq və ümumittifaq elmi, mədəni və siyasi tədbirlərin keçirildiyi mərkəzə çevrilməyə başladı, xarici ölkələrdə işləməyə göndərilən ixtisaslı azərbaycanlıların sayı artırıldı, beynəlxalq mədəni əlaqələr genişləndirildi.

Bəhs edilən dövrdə xarici vətəndaşların respublikanın elmi - tədqiqat müəssisələrinin aspiranturalarında təhsil almaları, bilavasitə xarici ölkələrdə tədris mərkəzlərinin yaradılması, ixtisaslı sovet mütəxəssislərinin oraya müəllim, məsləhətçi, tərcüməçi kimi göndərilməsi, müştərək elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, dərslük və dərslər vəsaitlərinin, monoqrafiyaların, topluların hazırlanması və nəşri, beynəlxalq elmi konqreslərdə, simpoziumlarda və konfranslarda iştirak, mühazirə oxumaq üçün alim mübadiləsi, tələbələrin, aspirantların, təcrübəçilərin xaricə məzuniyyəti və s. təhsil və elm sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas formaları olmuşdur.¹²⁰

1969–1982-ci illərdə Azərbaycan elmi dünya elminə birbaşa inteqrasiya olunmaq imkanı qazanmış, bu sahələrdə beynəlxalq əlaqələr daha ardıcıl və sistemli xarakter almağa başlamış və ölkəmizin milli maraqlarına müvafiq olaraq qurulmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyi illərində Bakı bir çox beynəlxalq elmi, mədəni və s. tədbirlərin keçirildiyi yerə çevrilmişdi. 70-ci illərdə respublikamız nəinki SSRİ miqyasında, eləcə də beynəlxalq aləmdə yüksək qiymətləndirilən elmi tədbirlər mərkəzinə çevrilmişdi. SSRİ nazirliklərinin, SSRİ Elmlər Akademiyasının rəhbərləri Heydər Əliyevə tez-tez müraciət edir, Bakıda bu və ya digər problemlərə dair beynəlxalq simpoziumların, elmi konfransların keçirilməsinə kömək göstərilməsini xahiş edirdilər. Heydər Əliyev hər bir müraciətə diqqətlə yanaşır, respublikanın elmi tədbirlərdə yüksək səviyyədə təmsil olunmasını vacib sayır, iştirakçılarla səmimi söhbətlər edir, ölkələr, respublikalar arasında texniki, iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi.

1970-1980-ci illərdə Azərbaycan alimlərinin, mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyat xadimlərinin xarici ölkələrə səfərləri artmışdı. Azərbaycan SSR-in elmi idarələri ilə dünyanın qabaqcıl elmi mərkəzləri

¹²⁰ Керимова Т.С. Участие научной интеллигенции Азербайджана в научном сотрудничестве с зарубежными странами (60–90-е годы). – Доклады Бакинского Международного Симпозиума «Азербайджан в международных экономических связях» (20–22 октября 1994 г.). Баку: Азербайджан, 1995, с. 188.

arasında əlaqələr qurulur və inkişaf etdirilir, birgə elmi tədqiqat işlərinin həcmi artırdı. Azərbaycan alimləri dünya elminin nailiyyətləri ilə yaxından tanış olurdular. Azərbaycana səfər edən xarici ölkə alimləri Azərbaycan xalqının tarixi keçmişi, mədəniyyəti, incəsənəti, sosial-iqtisadi sahələrdə qazandığı uğurlarla tanış olur, öz ölkələrindəki həmkarları arasında doğru ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayırdılar.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası öz elmi potensialına görə 1970-ci illərdə SSRİ-nin aparıcı elmi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi və onun beynəlxalq elmi əlaqələri daha ardıcıl, sistemli xarakter alırdı. Azərbaycan alimləri Yaponiya, İngiltərə, Türkiyə, ABŞ, İtaliya, Fransa, İran, Meksika, İraq, Kanada, Almaniya və digər ölkələrdə keçirilən beynəlxalq elmi konqres, konfrans, simpozium və seminarlarda respublikanı layiqincə təmsil edirdilər.

Azərbaycan alimlərinin beynəlxalq əlaqələrinin xarakteri də dəyişirdi. Əgər 1960-cı illərdə beynəlxalq elmi əlaqələr yalnız elmi informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşdırsa, 1970-ci illərdə texnologiya, elm və texnika sahəsində plan əsaslı, kompleks və əlaqələndirmə prinsiplərinə əsaslanan əməkdaşlığa keçid meyilləri formalaşmışdı.¹²¹ Ayrı-ayrı sənədlərin, materialların araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan EA elmi ünsiyyətin bütün formalarını təcrübədə tətbiq etmişdir. Azərbaycan SSR EA-nın alimləri müştərək elmi araşdırmalarda (xüsusilə sosialist ölkələri ilə) qarşılıqlı elmi ezamiyyətlərin (həmçinin uzunmüddətli) reallaşmasında, elmi informasiya və təcrübə mübadiləsində, elmi məsləhət və texniki yardımın göstərilməsində, beynəlxalq elmi toplantıların, elmi-texniki sərgi və yarmarkaların təşkilində iştirak edirdilər.¹²²

1971-ci ildə Azərbaycan SSR EA-da Elmi İnformasiya Mərkəzi

¹²¹ AMEA-nın Elmi-istehsalat şöbəsinin materialları. 1970–1980-ci illər üçün planlar, hesabatlar.

¹²² Шукюров Ш. Участие Азербайджанской ССР в развитии международных связей СССР (1971–1980 гг.). Автореф. дис....канд. ист. наук. Баку: 1985, с. 18; Академия наук Азербайджанской ССР. 30 лет. Баку: Элм, 1975, с. 271.

yaradıldı. Belə bir elmi mərkəzin yaradılması Azərbaycanın sosial-iqtisadi problemlərinin təbliği ilə bilavasitə bağlı idi. Elmi mərkəzin əsas vəzifələrindən biri Azərbaycan SSR-lə bağlı xarici ölkələrdə nəşr edilən elmi məlumatların toplanılması idi. Elmi Mərkəz tərəfindən “Azərbaycan xaricdə” adlı referativ toplusu nəşr olunurdu. Respublikada bir sıra problemlər üzrə aparılan elmi tədqiqatların istiqamətləri və nəticələri xarici ölkə alimlərinin və mühüm elmi mərkəzlərin diqqətini cəlb edirdi.¹²³

1971-1980-ci illər ərzində respublika alimləri digər ölkələrin alimləri ilə birlikdə 35 böyük mövzunun tədqiqində iştirak etmişlər. Onların sırasında “Yerin kosmosdan öyrənilməsi” (Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqatları İnstitutu), “Çoxtərəfli inteqrasiya tədbirlərinin razılaşdırılmış planı” (Fizika İnstitutu və Radiasiya Tədqiqatları Sektoru), “Neft və Qaz yataqlarının inhibitor müdafiəsi” (Qeyri-üzvi və Fiziki Kimya İnstitutu), “Xalq təsərrüfatı obyektlərinin yaradılması ilə əlaqədar planlama və layihələndirmə məsələlərinin həllində riyazi modellərin işlənilib hazırlanması və optimal məsələlərin qoyuluşu” (Kibernetika İnstitutu), “Ulduz maqnit sahələri və lokal kimyəvi tərkib” (Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası), “Qara dəniz və Xəzər dənizi sahillərindəki quşların helmintlərinin ekoloji-fauna tədqiqi” və “Bio-senologiyanın ümumi nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması” (Zoologiya İnstitutu) və s. mövzular vardı.¹²⁴ Bunlardan 10 mövzu üzrə aparılan araşdırmalar isə eyni zamanda bir neçə ölkə alimlərinin iştirakı ilə çoxtərəfli əlaqələri əsasında həyata keçirilirdi. Bu məqsədlə 70-ci illərdə Akademiyanın 576 görkəmli alimləri Polşa, Bolqarıstan, Almaniya, Rumıniya, Çexoslovakiya və başqa ölkələrdə olmuşdular. Akademiya alimlərindən B.F.Cəfərov, H.A.Ağayev, R.M.Mövsümov, İ.M.Axundzadə, Z.M.Bünyadov və başqaları Əlcəzair, Liviya, Hindistan, Suriya, Yəmən, Birma və başqa inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olmuş, elmi məsləhətləşmələrdə fəal iştirak etmişdilər. Azərbaycan alimlərinin – fiziklərin, kimyaçıların, geoloqların, bioloq və coğrafiyaşünasların,

¹²³ AMEA RHEİMA, f.7, siy.4, iş 9165, qutu 1159, v. 67.

¹²⁴ AMEA RHEİMA, f.7, siy.4, iş 9143, qutu 1141, v.13.

astrofiziklərin, riyaziyyatçıların və digər sahələrin mütəxəssislərinin elmi nailiyyətləri sosialist ölkələri ilə yanaşı, Asiya, Afrika və Latın Amerikasının inkişaf etməkdə olan ölkələrində, eyni zamanda qabaqcıl kapitalist ölkələrində (ABŞ, İngiltərə, Yaponiya, AFR, Fransa və İtaliya) maraqla qarşılanırdı.¹²⁵

Respublika Elmlər Akademiyası dünyanın 50 ölkəsinin 530 elmi tədqiqat institutu və təşkilatı ilə yaradıcılıq əlaqələri qurmuşdu (1980-ci il) və bu əlaqələr get-gedə daha intensiv xarakter alırdı.¹²⁶ Elmlər Akademiyasının institutlarının bir çox xarici ölkələrin eyni profilli müəssisələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələri formalaşmış, həm fundamental tədqiqatlar, həm də birgə elmi-texniki tədqiqatlar sahəsində geniş təcrübə qazanılmışdı. Azərbaycan alimləri Avropa ölkələrinin elmi müəssisələri ilə birgə mühərriklər üçün texniki yağlara yüksəkkeyfiyyətli aşqar qatışıqların, inhibitorların hazırlanması, konstruksiyaların korroziyadan müdafiəsinin elektrokimyəvi üsulları, selen düzləndiricilərinin fiziki proseslərinin tədqiqi, alunit yataqlarının geoloji-struktur yerləşməsi şərtlərinin xüsusiyyətlərinin, kimyəvi-mineraloji və fiziki-kimyəvi cəhətlərinin və genezisinin öyrənilməsində, ulduzların və ulduz topalarının tədqiqində iştirak edirdilər. Azərbaycan alimləri Almaniya Demokratik Respublikası, Rumıniya, Əfqanıstan, Hindistan, Əlcəzair, Kuba, İraq və Suriyada neft yataqlarının istifadə edilməsinə fəal kömək göstərirdilər. Onların ixtiraları ABŞ, AFR, Yaponiya, İngiltərə, Fransa və İtaliyada, bütövlükdə, 15 ölkədə patentlər almışdı.¹²⁷ Fizika İnstitutu, Radiasiya Tədqiqatları Bölməsi bir çox ölkələrin elmi mərkəzləri ilə razılaşdırılmış plan əsasında "Günəş, külək, kimyəvi və geotermal enerjilərin elektrik, istilik və mexaniki enerjiyə çevrilməsi, bu əsasda yüksək səmərəli qurğuların yaradılması proqramı" üzrə, Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu Bolqarıstan EA-nın Riyaziyyat və Mexanika Mərkəzi ilə, Kibernetika İnstitutu Vyetnamın Elmi Araşdırmalar Mərkəzi ilə, Şamaxı Astrofizika Rəsədxa-

¹²⁵ AMEA-nın Xarici Şöbsinin cari arxivi. 1971-1981-ci illərdəki fəaliyyəti haqqında materiallar.

¹²⁶ ARPIİSSA, f. 1, siy. 60, iş 92, v.119-120.

¹²⁷ Heydər Əliyev. Sovet Azərbaycanı. Bakı: Azərneşr, 1981, s.82.

nası 5 ölkənin müvafiq qurumları ilə, Kosmik Tədqiqatlar İnstitutu Almaniya, Kuba, Polşa, Macarıstan, Bolqarıstan və Çexoslovakiyanın elmi tədqiqat müəssisələri ilə Yer in təbii ehtiyatlarının aerokosmik üsullarla öyrənilməsi sahəsində əməkdaşlıq edirdi. Elmlər Akademiyasının Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya, Geologiya, Zoologiya, Coğrafiya, Botanika və Fiziologiya institutlarının alimləri də fəal beynəlxalq elmi əməkdaşlıq qurmuşdular.¹²⁸

Azərbaycan alimləri ABŞ-ın elmi mərkəzləri ilə riyaziyyat, mexanika, fizika, kimyəvi kataliz, polimer və monomerlərin sintezi, ətraf mühit və iqlimşünaslıq, ekologiya kimi sahələrin aktual problemlərinə, Radiasiya Tədqiqatları Bölməsi Bordo Elm Mərkəzinin (Fransa) bərk cismlər laboratoriyası ilə seqneto-elektrik kristalların sintezi, strukturu və dielektrik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə dair birgə araşdırmalar aparırdı.

1971–1982-ci illərdə xarici ölkə alimlərinin respublikada ictimai elmlər sahəsində aparılan tədqiqatlara marağı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdı. Tarix İnstitutu, Şərqsünaslıq İnstitutu, Əlyazmalar Fondu, Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi bu illər ərzində 620 xarici qonaq qəbul etmiş, Elmlər Akademiyasının 139 əməkdaşı xaricdə ezamiyyətdə olmuşdu.¹²⁹ Tarix İnstitutunun əməkdaşı, tarix elmləri doktoru İ.H.Nərimanov 1970-ci ildə Cənubi Azərbaycan ərazisində, xüsusilə Urmiya gölü hövzəsində, 1973–1979-cu illərdə SSRİ EA-nın Arxeologiya İnstitutunun İraqda təşkil etdiyi Mesopotamiya Arxeoloji Ekspedisiyalarında Cənubi Qafqazdan müntəzəm şəkildə iştirak edən ilk azərbaycanlı arxeoloq alim idi. Alim Şimali Mesopotamiyanın Sincar vadisində məşhur Yarımtpə adlı qədim yaşayış məskənində aparılan qazıntılarda iştirak etmiş, bəşər sivilizasiyasının əsasını qoymuş məşhur Xələf və Übeyd mədəniyyətləri

¹²⁸ Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev (Azərbaycan yarımkəçiricilər fizikası məktəbinin banisi. Böyük elmin sükənu arxasında. Xatirələrdə yaşayan ömür). Bakı: Elm, 2008, s. 123.

¹²⁹ AMEA-nın Xarici şöbəsinin cari arxivi. 1971–1981-ci illərdə fəaliyyəti haqqında materiallar.

abidələri ilə yaxından tanış olmuşdu.¹³⁰ Z.M.Bünyadov, M.Ə.Hüseynov, EA-nın müxbir üzvü B.M.Hüseynov, elmlər doktorları İ.R.Səlimxanov və B.Ə.Nəbiyev müxtəlif ölkələrin ictimaiyyətçiləri ilə əlaqələrin möhkəmlən-məsinə böyük töhfələr vermişlər. ABŞ, AFR, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Belçika və digər ölkələr Azərbaycan SSR alimlərinin ixtiralarına 34 patent almışdı.¹³¹

Azərbaycanın neftçi-geoloq alimlərinin neftlə bağlı tədqiqatları, neft kimyası, geofizika, geologiya sahələrindəki işləri SSRİ miqyasında böyük nüfuz qazanmışdı. Azərbaycan SSR mütəxəssisləri Asiya, Afrika və Latın Amerikasının bir sıra ölkəsində neft yataqlarının kəşfiyyatı, qazılması və işlədilməsində yaxından iştirak etmişlər. E.Tağıyev SSRİ-də çoxgövdəli qazıma üsulunu işləmiş (Brüsseldə Ümumdünya sərgisində qızıl medal almışdır) və həyata keçirmişdir. Hindistan, Braziliya və Argentinanın milli neft sənayesinin inkişafında E.Tağıyevin böyük rolu olmuşdur. Texnika elmləri doktoru, professor Eyub Tağıyev Neft və qaz quyularının qazılması sahəsində görkəmli alim, istedadlı ixtiraçı (1966-cı ildə vəfat edib) dünyada ilk çoxpilləli turboburun (qazıma turbininin) yaradıcılarından biri, maili və küt qazıma üsullarının müəllifi olduğundan ABŞ, Fransa, İtaliya və s. ölkələrin firmalarında onun istehsalına lisenziya verilmişdir. O, sürətli qazıma rejimlərini ilk dəfə tətbiq edənlərdən olub. Neft-qaz hasilatı texnologiyasında çoxlüləli qazımanın, həmçinin vibrasiya üsullarının yaradılmasında və reallaşmasında böyük əməyi olmuşdur. O, Hindistan, Braziliya və Argentinanın milli neft sənayesinin inkişafında E.Tağıyevin böyük rolu olmuşdur. O, Hindistan Dövlət Neft Komitəsinin daimi məsləhətçisi idi.¹³²

1978-ci ildə Frayberq Mədən Akademiyasının 6 alimi respublikaya gəldi. Bir sıra böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən kompleks problemlərin işlənməsi iki elmi tədqiqat mərkəzinin alimlərinin əməkdaş-

¹³⁰ АМЕА RHEİMA, f. 7, siy. 4, iş 9352a, v. 208; Rəhimova M. Torpağı danışdıran alim. – Respublika qəz., 2010, 12 mart.

¹³¹ Расцвет науки Советского Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1980, с. 11.

¹³² Daha ətraflı bax: Байкал М. Великий бакинец–отец индийской нефти. Нефтяной король мира. Баку: Ганун, 2011.

lığının nəticəsidir. Azərbaycan Neft Kimya İnstitutunun (AzNKİ) professorları M.M.Mövsumzadə və Ə.L.Şabanov Frayberq Mədən Akademiyasının professorları İ.Beger və R.Yakobi ilə birgə dünya elmində müxtəlif nukliofinlərin iştirakı ilə doymamış birləşmələrə elektrofil əlavələr sahəsi üzrə toplanmış materialların ümumiləşdirilməsi istiqamətində tədqiqatlar aparmışlar. İki ali təhsil ocağının kimyaçı alimlərinin apardıqları tədqiqatların nəticəsində bir sıra dünya əhəmiyyətli, mühüm, yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir. Əməkdaşlıq illərində AzNKİ almaniyalı alimlərlə neft və qaz yataqlarının qazılması sahəsində zəngin təcrübəsini bölüşmüşdülər. Eyni zamanda Frayberq Mədən Akademiyasının alimləri ilə 1976–1980-ci illər ərzində aparılmış informasiya mübadiləsi nəticəsində, AzNKİ-da neft sənayesi və mədəən avadanlığının dinamikası, davamlılığı və onların optimizasiyası metodlarının işlənilib hazırlanması üzrə tədqiqat yekunlaşdırılmışdı. Bu elmi nailiyyətlərin istehsalatda tətbiqi nəticəsində 2,5 mln. rubldan artıq gəlir əldə edilmişdi. Azərbaycan SSR və Almaniya Demokratik Respublikası alimlərinin neft quyularının qazıntısı prosesində baltarlardan istifadənin yeni metodikaları üzrə apardıqları tədqiqatlar “Az-neft” istehsalat birliyində, tədqiqat prosesində yaradılmış qurğular vasitəsilə quyuların ağzının ətrafının örtülməsi üçün sütunlu başlıqlar I.Şmidt adına Bakı Maşınqayırma zavodunda tətbiq edilmişdi.¹³³

Xarici ölkə alimlərinin AzNKİ-də – ölkənin neft sahəsində ən nəhəng ali məktəbinə maraq göstərmələri institutun yüksəkixtisaslı neftçi kadrlarının yetişdirilməsi, neft sənayesi sahələrinin mütəmadi şəkildə elmi-texniki baxımdan yenidən təchizatının miqyasının genişləndirilməsi ilə əlaqədar aktual elmi problemlərin işlənilməsi sahəsindəki təcrübəsi ilə bağlı idi. 1978-ci ildə bu ali məktəbin iş təcrübəsi ilə tanış olmaq üçün Ploəşt Neft və Qaz İnstitutunu təmsil edən rumıniyalı, Krakov Mədən-Metallurgiya Akademiyasından polşalı alimlər qrupu AzNKİ-də olmuşdular.¹³⁴ 1973-cü ildə Loin Milli Tətbiqi Elmlər İnstitutunun direktoru Robir Jan-Polun rəhbərliyi ilə bir qrup fransalı alim AzNKİ-də olmuşdular. 1973-cü ildə B.Gibson, M.Kazo, J.Matyei

¹³³ Алиев К.Г., Атакишиев А.М. и др. Развитие высшей школы в Советском Азербайджане. Баку: Маариф, 1984, с.397.

¹³⁴ Yenə orada, с.398.

(Fransa), M.Maldalei (Avstriya), məşhur coğrafiyaşünas, Paris Universitetinin professoru A.Stomkin (Fransa), Bernard fon Gersdorf (AFR), B.Baranovskiy (Polşa) və b. həmçinin Azərbaycan SSR-in ali məktəblərində pedaqoji fəaliyyət göstərmişlər.

1976–1980-ci illərdə sosialist ölkələrindən 30 alim elmi fəaliyyətlə tanışlıq, ixtisas artırmaq məqsədilə Azərbaycan SSR-in elmi-tədqiqat institutlarında və ali məktəblərində, Azərbaycanlı alimlər də Rumıniyanın Ployeşt Neft və Qaz İnstitutunda, Buxarest Politexnik İnstitutunda Polşanın Krakov Mədən-Metallurgiya Akademiyasında, Varşava Universitetində Almaniya Demokratik Respublikasının Drezden Texniki Universitetində, Frayberq Mədən Akademiyasında və Humbolt adına Berlin Universitetində, Mədən-Metallurgiya Akademiyasında, Praqa Politexnik İnstitutunda və bir çox digər xarici ölkələrin ali məktəblərində, elmi müəssisələrində olmuşlar.

Azərbaycan fizikaçı alimlərinin ABŞ-a, Selenin və tellurun fizikası üzrə Avropa Konfransına, həmçinin elmi əlaqələrin qurulması və yarımkeçiricilər fizikası üzrə mühazirələrin aparılması, Azərbaycan SSR-də elmin vəziyyəti və perspektivləri haqqında məruzələrin oxunması üçün İran və Türkiyə Cümhuriyyətinə səfərləri xüsusilə məhsuldar olmuşdur. Həkim-alimlər sülhün müdafiəsi üzrə beynəlxalq hərəkətdə fəal iştirak edir, geoloqlar və neftçilər Əlcəzair Səhrasının neft və qaz yataqlarının öyrənilməsində səmərəli fəaliyyət göstərir, bioloqlar torpaqşünasların beynəlxalq konqreslərində və milli qurultaylarında iştirak edir, respublika memarlarının nümayəndəsi Beynəlxalq Memarlar Konqresinin daimi katibliyinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-in beynəlxalq elmi-texniki əlaqələrinin genişləndirilməsini daim nəzarətdə saxlayır, xarici ölkələrin elmi ictimaiyyəti ilə əməkdaşlığın qurulması və inkişafı üçün mümkün olan şəraiti yaradırdı. Respublikada formalaşdırılmış elmi mühi-tim nəticəsi idi ki, 1970-80-ci illərdə Azərbaycan alimləri ABŞ, Fransa, Danimarka, Avstriya, Kanada, Yaponiya, Türkiyə, Hollandiya və s. ölkələrin elmi təşkilatlarının ən müxtəlif mövzularda təşkil etdikləri təxminən 80 beynəlxalq görüşdə iştirak etmişdilər.¹³⁵

¹³⁵ Академия наук Азербайджанской ССР. 30 лет. Баку: ЭЛМ, 1975, с. 272.

Azərbaycan alimləri mütəmadi şəkildə keçirilən Dünya Neft konqresinin, kataliz, qaz üzrə keçirilən beynəlxalq konqreslərin, riyaziyyatçıların, astronomların, geoloqların, coğrafiyaşünasların, zooloqların, protozooloqların, tarixçilərin, şərqsünasların və s. konqreslərinin daimi iştirakçısı olmuşlar. Beynəlxalq Riyaziyyat İttifaqının VI Baş Assambleyası və Konqresi (Fransa), Parazitologiya üzrə II Beynəlxalq Konqress (ABŞ), VII Tarix Konqresi (Türkiyə) (1970), Selenin və Tellurun Fizikası üzrə Avropa Konfransı (Fransa), Təmiz və Tətbiqi Kimya üzrə XXIII Beynəlxalq Konqress (ABŞ), Şərqsünasların XXVIII Beynəlxalq Konqresi (Avstraliya), Bizansşünasların XIV Beynəlxalq Konqresi (Rumıniya) (1971), Elmi tədqiqatların nəticələrinin tətbiqi üzrə İsveç-Sovet simpoziumu (İsveç), Kimya Texnologiyaları üzrə V Avropa simpoziumu (Hollandiya), XXII Beynəlxalq Coğrafiya Konqresi (Kanada), V Beynəlxalq Oftalmoloqlar Konqresi (Yaponiya), XXIV Beynəlxalq Geologiya Konqresi (Kanada) (1972), Funksional Analiz üzrə Beynəlxalq konfrans (Hindistan) (1973), Təmiz və Tətbiqi kimya üzrə XXIV Beynəlxalq konqress (AFR) (1973), YUNESKO muzeyləri Beynəlxalq Şurasının X Baş konfransı (Danimarka) (1974), Kristalloqrafların XI beynəlxalq konqressi (PXR, 1978), Neft üzrə XXIII Beynəlxalq Konfrans (ÇSSR, 1979), Rumıniya Torpaqşünaslar cəmiyyətinin X milli konfransı (RSR, 1979), XVIII Beynəlxalq Fizioloji elmlər konqresi (MXR, 1980), Asiya və Afrika xalqları ədəbiyyatının tədqiqi ilə məşğul olan sosialist ölkələrinin IV Beynəlxalq simpoziumu (ÇSSR, 1980), Yarımtürücülərin səth xüsusiyyətləri üzrə simpozium (ÇSSR, 1980), Gil üzrə IX Avropa konfransı (ÇSSR, 1983) və s. bu tədbirlər arasında daha mötəbərləridir.¹³⁶ Bu heç də tam olmayan siyahı EA alimlərinin dünya miqyasında artmaqda olan nüfuzuna dəlalət edir.

1971–1980-ci illərdə 642 nəfərdən çox elmi əməkdaşımız müxtəlif xarakterli tədbirlərdə iştirak etmək üçün xarici ölkələrə ezam olunmuşdu. Onlardan sosialist ölkələrinə 334 nəfər, kapitalist ölkələrinə

¹³⁶ Академия наук Азербайджанской ССР. 30 лет. Баку: Элм, 1975, с. 270-271; Саядов С.А. Азербайджан: международные связи и взаимопонимание. Баку: Азернешр, 1991, с. 94.

199 nəfər, inkişaf etməkdə olan ölkələrə 109 nəfər ezam olunmuşdu.¹³⁷ Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasından eyni məqsədlə xarici ölkələrə 1980-ci ildə 97 nəfər, 1982-ci ildə isə 103 nəfər alim ezamiyyətə göndərilmişdi. Bu dövrdə Elmlər Akademiyası institutlarında 207 nəfər xarici ölkə alimləri elmi tədqiqat işləri aparmışdılar.¹³⁸ 1971–1980-ci illər ərzində Elmlər Akademiyası 2000 xarici elmi nümayəndəni qonaq qəbul etmişdi.¹³⁹

Heydər Əliyevin bilavasitə söyləri nəticəsində 1971–1980-ci illərdə Azərbaycan SSR EA-nın müəsisələrinə təcrübə mübadiləsi və birgə elmi araşdırmalar aparılması məqsədilə 50 ölkədən 743 nəfər elmi işçi gəlmişdi. Bunlardan 314 nəfəri inkişaf etmiş ölkələrin, 88 nəfəri isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin nümayəndələri idi. Belə təmaslar elmi tədqiqat işlərinin təşkili və istiqamətləndirilməsi təcrübəsinin öyrənilməsinə, elmi kadrların hazırlanması sistemi və formaları ilə tanışlığa, elmi-texniki nailiyyətlər, elmi informasiya və elmi ədəbiyyat mübadiləsinə, birgə tədqiqatların həyata keçirilməsinə, beynəlxalq elmi tədbirlərdə qarşılıqlı surətdə iştirak etməyə geniş imkanlar yaradırdı.

Respublikaya gələn dünyanın görkəmli elm xadimlərindən BMT Katibliyinin Elm və Texnika şöbəsinin Baş direktoru Qay Qresford, Fransa Milli Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin Baş direktoru Jorj Şampette, Kuba Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti Tireo Sayens Sanches, Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının prezidenti Anqel Bolevski, ADR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik Şeel, «BASF» şirkətinin elmi tədqiqatlar üzrə baş direktoru Ernest Bartolome (AFR), İranın Dünya Ali Məktəbləri ilə Əməkdaşlıq İdarəsinin Baş direktoru M.T.Katibli və b. Azərbaycan elminin nailiyyətlərinə çox yüksək qiymət vermişdilər.¹⁴⁰

¹³⁷ AMEA-nın Xarici şöbəsinin cari arxivi. 1971–1981-ci illərdə fəaliyyəti haqqında materiallar.

¹³⁸ Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı: Elm, 2003, s.242.

¹³⁹ Саядов С.А. Азербайджан: международные связи и взаимопонимание. Баку: Азернешр,1991, с.82-83.

¹⁴⁰ Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1977, с. 357.

1970–1980-ci illərdə Azərbaycan SSR inkişaf etməkdə olan ölkələrin xalqları üçün milli, mədəni və elmi inkişafda nümunə rolunu oynayır. Həmin ölkələrin alimləri, ictimai və siyasi xadimlərinin iştirakı ilə Bakıda böyük elmi məclislər keçirilirdi. 1977-ci ilin may ayında Bakıda keçirilən Asiya, Afrika və Latın Amerikasını xalqlarının milli azadlıq hərəkatı mövzusunda nüfuzlu beynəlxalq elmi konfransda 70-dən çox ölkənin siyasi və ictimai xadimlərinin, alimlərinin təmsil olunması belə tədbirlərdən biri idi. Elmi konfransda geniş məruzə edən Heydər Əliyev bu ölkələrin xalqlarının milli azadlıq mübarizəsini yüksək qiymətləndirirdi. Bakıda belə bir tədbirin keçirilməsi və Heydər Əliyevin orada məruzə etməsi Azərbaycan SSR rəhbərinin nəinki türk və müsəlman dünyasında, habelə milli azadlıq mübarizəsi aparən ölkələrin xalqları, hökumət və ictimai dairələri arasında böyük nüfuzla malik olan görkəmli dövlət xadimi, onların üzvləşdikləri problemlərin həlli yollarını dərinlən bilən dünya siyasətçisi olduğunu göstərirdi. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev SSRİ dövləti rəhbərləri arasında müsəlman Şərqiyyənin problemlərini ən mükəmməl bilən siyasi xadim sayılırdı.¹⁴¹

1970–1980-ci illərdə Azərbaycan SSR nümayəndələri Asiya, Afrika və Latın Amerikasının inkişaf etməkdə olan ölkələrinə geriliklə, milli iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafı uğrunda mübarizədə fəal kömək edirdilər. Bu kömək elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında imzalanmış müqaviləyə uyğun formada, habelə UNESKO-nun xətti, elmi tədqiqatlar təcrübəsi və ədəbiyyat mübadiləsi, mütəxəssislərin bu ölkələrə səfərləri və s. vasitəsilə həyata keçirilirdi. Azərbaycan SSR-in görkəmli alimləri BMT-nin ekspertləri və məsləhətçiləri kimi Hindistanda, Birmada, Braziliyada, Mərakeşdə və s. ölkələrdə fəaliyyət göstərmişlər.¹⁴²

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası müxtəlif elmi tədbirlərin təşkilində böyük təcrübə toplamışdılar ki, bu da beynəlxalq elmi

¹⁴¹ Qasımlı M.C. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969–1987-ci illər). Bakı: BDU, 2006, s.150.

¹⁴² Гаджиев Г.А. Участие Советского Азербайджана в международном экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве СССР (1966–1980 гг.). – Автореф. дис.... докт. ист. наук. Баку: 1991, с.45.

əməkdaşlıqda respublikanın mövqeyini və nüfuzunu artırırdı. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının təşkilatçılığı ilə respublikada 50-dən çox beynəlxalq elmi məclis keçirilmişdir. 1971-ci ildə Çexoslovaqiya, Yuqoslaviya, İtaliya, ABŞ, Fransa və Yaponiya alimlərinin iştirakı ilə İFAK-ın təşkilati idarəetmə və ierarxik sistemləri üzrə Beynəlxalq simpoziumun, 1973-cü ildə 10 xarici ölkə aliminin iştirakı ilə Cənubi Qafqazın dördüncü dövrünün tədqiqinə dair IV Ümumittifaq müzakirənin, 1973-cü ildə 23 ölkə nümayəndəsinin iştirakı ilə “Yer qabığının ofiolitləri” Beynəlxalq simpoziumun, 1973-cü ildə UNESCO-nun qərarına əsasən 20 ölkə nümayəndəsinin iştirakı ilə görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 600 illiyinə həsr edilmiş yubiley təntənələrinin, 1975-ci ildə Yer in aerokosmik üsullarla distansion tədqiqi üzrə müzakirələrin keçirilməsi, 1978-ci ildə.¹⁴³ 12 sosialist ölkəsindən olan nümayəndənin iştirakı ilə yüksək termodinamik parametrlərdə dağ süxurlarının fiziki xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş beynəlxalq tədbirin təşkili, 1979-cu ildə 10 ölkədən olan nümayəndə heyətinin iştirakı ilə “İnterkosmos” şurasının VIII sessiyasının keçirilməsi, 1980-ci ildə SSRİ və ADR mütəxəssislərinin yeni neft və qaz yataqlarının müəyyən edilməsi sahəsi üzrə aparılan elmi tədqiqatların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün elektron-hesablama texnikasının istifadəsi üzrə beynəlxalq seminarın təşkili, 1980-ci ildə sosialist ölkələrindən olan 24 alimin iştirakı ilə zülal və peptidlərin fizikası və kimyası üzrə V Beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi, 1983-cü ildə bütün sosialist ölkələrindən olan alimlərin iştirakı ilə Şərq xalçaçılıq sənəti üzrə Beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən bütün bu genişmiqyaslı işlərin yalnız bir qismini təşkil edir və s.¹⁴⁴

1972-ci ilin 5 dekabrında Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev XX elmi konfransda iştirak etmək üçün Bakıya gəlmiş

¹⁴³ Академия наук Азербайджанской ССР. 30 лет. Баку: Элм, 1975, с. 269.

¹⁴⁴ Саядов С.А. Азербайджан: международные связи и взаимопонимание. Баку: Азернешр, 1991, с. 94.

Almaniya Demokratik Respublikasının və SSRİ tarixçilərini qəbul etmişdi.¹⁴⁵

Kosmik texnologiyaların inkişafında uğurlar qazanan, milli peyklərinin sədası kosmosdan gələn, mühəndis-texniki kadrların hazırlanmasında dünya təcrübəsinə söykənən müstəqil Azərbaycanın elmi mühitində bu sahənin tərəqqisini Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun diqqət və qayğısı, mövcud sahənin inkişafı ilə bağlı həyata keçirdiyi siyasət əbədiləşmiş, ölkəmizin kosmos salnaməsində möhtəşəm yer tutmuşdur.

Kommunist ideologiyasının ən sərt dövründə ölkəmizdə mühüm elmi və maddi-texniki bazanın yaradılmasına xüsusi önəm verən Heydər Əliyev məhz bu fürsətdən məharətlə yararlanmış, Beynəlxalq Astronavtika Federasiyasının XXIV konqresinin Bakıda keçirilməsinə nail olmuşdur. 1973-cü ilin 7-13 oktyabr tarixlərində “Kosmik tədqiqatlar – elm və texnikaya nüfuz” devizi altında Bakıda keçirilən, kosmonavtlar və astronavtların da iştirak etdiyi həmin konqresi Heydər Əliyev beynəlxalq əhəmiyyətli bir hadisə kimi qiymətləndirmiş, hazırlıq mərhələsini diqqətdən kənarında qoymamış, uğurla keçirilməsi üçün elmin və ictimai-siyasi həyatın ən görkəmli nümayəndələrindən ibarət təşkilat komitəsi yaratmış, bununla da Azərbaycanın kosmonavtika tarixinin təməlini qoymuşdur. XXIV Beynəlxalq Astronavtika Konqresinin keçirilməsi təkcə Azərbaycan SSR-in deyil, həm də İttifaqın elmi həyatında mühüm hadisə idi. Azərbaycanda kosmik əsrin başlanğıc nöqtəsi olan bu tədbir müvəffəqiyyətlə baş tutdu. Konqres sanki respublikamızda kosmik sənayenin yaradılmasının ilk addımı kimi keçmiş Sovetlər Birliyinin geniş məkanında əksədə doğurdu. Konqresin işinə qoşularaq gələcək niyyətlərini bəyan etməyi özünə borc bilən Ümummilli Lider ürək sözlərini belə ifadə etdi: “Kosmik tədqiqatların hər bir nəhəng və kiçik iştirakçı ölkəsi xeyir əldə edir,

¹⁴⁵ Азербайджанская ССР от XXIV съезда к XXV съезду КПСС (Хроника важнейших событий). Баку: ЭЛМ, 1976, с.75

elm və texnikanın səviyyəsinin yüksəlməsində, ixtisaslı gənc kadrların sayının artmasında uğurlar qazanır".¹⁴⁶

Bakı kosmos problemlərinin bütöv bir institut tərəfindən tədqiq olunduğu azsaylı dünya şəhərlərindən biri idi. Konqresdə 29 ölkədən 560 alim, mütəxəssis, o cümlədən məşhur ABŞ astronautu T.Stafford, ümumiyyətlə, 1500 nəfərdən çox nümayəndə iştirak edirdi.¹⁴⁷

Heydər Əliyev tədbirin yüksək elmi və təşkilatçılıq səviyyəsində keçirilməsi üçün çox ciddi göstəriş vermişdi. Tədbirin təşkili Azərbaycan elminin nailiyyətlərinin təbliğində və alimlər arasında beynəlxalq əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynadı. ABŞ və digər xarici ölkə alimlərinin bu tədbirdə iştirakı, heç şübhəsiz, Azərbaycan elminin dünyanın qabaqcıl elmi dairələri tərəfindən qəbul olunmasına və respublikanın yüksək nüfuzuna dəlalət edirdi.

Bu konqresin iştirakçıları arasında görkəmli alimlər – Beynəlxalq Astronavtika Federasiyasının Prezidenti L.G.Napolitano (İtaliya), eksprezidenti A.Jommot (Belçika), vitse-prezidentlər M.Barrek (Fransa), Caffè L. (ABŞ), R.Paşek (ÇSSR), Beynəlxalq Astronavtika Akademiyasının Prezidenti Ç.S.Dreyper (ABŞ), Beynəlxalq Kosmik Hüquq İnstitutunun Prezidenti E.Pepen (Fransa) və bir çox başqaları olmuşlar. Qısa zamanda 350 elmi məruzə, məlumat dinlənilmiş və müzakirə edilmişdir; Azərbaycanın aparıcı mütəxəssisləri akademik H.F.Sultanoğlu, aparıcı elmi işçilər H.D.Məmmədbəylinin, R.A.Zeynalovun, Q.T.Arazovun, M.A.Məmmədovun, M.B.Kərim-bəyovun da çıxışları bu qəbildəndir.¹⁴⁸

Konqresdə Azərbaycan alimlərinin kosmik tədqiqatlarda fəal iştirakı barədə səslənmiş ideya dərhal Azərbaycan KP MK-da dəstəklənmişdi, bu, respublikada Yer kosmosdan tədqiqi sahəsində işlərin təşkilində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının qarşısında duran kompleks məsələlərin həllinin sürətlənməsinə təkan verdi. Akademik

¹⁴⁶ Cavadov N. Azərbaycanın kosmos tarixində Heydər Əliyev dühası. - <https://nasa.az/2023/04/12/az%99rbaycanin-kosmos-tarixind%99-heyd%99r-%99liyev-duhasi/>

¹⁴⁷ Исмаилов Т.К. Астрономия наоборот. Космические орбиты Азербайджанской науки. Баку: Азернешр, 1988, с.10 (72 с.); АРПİİSSA, f. 1, siy. 61, iş156, v. 98.

¹⁴⁸ АМЕА RHEİMA, f. 7, siy. 4, iş 9202 a, qutu 1150, v. 20.

T.K.İsmayılov “Астрономия наоборот” (“Astronomiyanın əks üzü”) kitabında yazırdı: “İlk növbədə, demək istərdim ki, bizim ölkədə kosmik tədqiqatların inkişafı ilə əlaqədar olan bütün təşəbbüslərimizdə daim Azərbaycan KP MK-dan və şəxsən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevdən fəal və operativ dəstək alırdıq – bunu vurğulamaq xüsusilə vacibdir. Məhz bu şərait fəaliyyətimizin, sözün əsl mənasında, kosmik sürətlə inkişafını təmin etdi”.¹⁴⁹

Beynəlxalq tədbir uğurla başa çatdıqdan sonra bu münasibətlə BAF prezidenti Luici Napolitano, SSRİ Elmlər Akademiyasının (EA) prezidenti vəzifəsini icra edən V.Kotelnikov, Beynəlxalq Astronavtika Akademiyasının prezidenti Stark Draper və digər çoxsaylı iştirakçılar Heydər Əliyevə minnətdarlıq məktubu göndərmiş, sovet alimləri və xarici mütəxəssislər tərəfindən konqresin işi yüksək qiymətləndirilmişdir. Az sonra BAF konqresinin nəticələrinin müzakirəsini təklif edən görkəmli siyasi xadim bu işdə qətiyyətli olmağı, vaxtında tədbirlər görməyi vacib məsələ kimi qarşıya qoydu. Elə həmin konqresin işinə istinad edərək SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini, SSRİ Hərbi Sənaye Kompleksinin sədri L.V.Smirnova ünvanladığı “7-13 oktyabr 1973-cü ildə Bakı şəhərində keçirilmiş Beynəlxalq Astronavtika Federasiyasının (BAF) konqresinin yekununu müzakirə edərək Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (KP MK) bürosu Respublika Elmlər Akademiyasında xüsusi mərkəz yaratmaqla Yaxın Şərq, Xəzər dənizi hövzəsi və Kiçik Asiya regionlarını əhatə edən kosmik texnika vasitələri əsasında təbii ehtiyatların tədqiqi işinə qoşulması ilə əlaqədar qərar qəbul etmişdir” məzmunlu məktubu keçmiş SSRİ-nin idarəetmə dairələrində, ayrı-ayrı dövlət komitələrində, SSRİ EA-nın Rəyasət heyətində geniş diskussiyalara səbəb oldu, maneçilik törətmək istəyənlər də öz hisslərini gizlətmədi, yekdil qərarın qəbul edilməsi o qədər də asan başa gəlmədi.

Uzunmüddətli müzakirələrdən sonra dahi siyasət-çinin arzuları reallığa çevrildi, kosmik elm və texnologiyaların Azərbaycan elmi

¹⁴⁹ Исмаилов Т.К. Астрономия наоборот. Космические орбиты Азербайджанской науки. Баку: Азернешр, 1988, с.13.

mühitinə nüfuz etməsi alimləri-mizin, mühəndis-texniki işçilərin əhvali-ruhiyyəsində ciddi dönüş yaratdı. Ulu Öndərin göstərişi ilə Azərbaycan KP MK 21 avqust 1974-cü il tarixdə Azərbaycan SSR EA-nın nəzdində “Kaspi” Elmi Mərkəzinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi¹⁵⁰. Az sonra Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 16 dekabr 1974-cü il tarixli sərəncamı ilə indi də fəaliyyət göstərən, gənc alim və mütəxəssislərin gələcək həyat yoluna aydınlıq gətirən Kosmik Cihazqayırma Məxsusi Konstruktor Bürosu (KC MKB) fəaliyyətə başladı. Ümummilli Lider təməlini qoyduğu işin sürətlənməsi üçün əməli tədbirlərin görülməsi, 3 illik tarixini yaşayan Konstruktor Bürosunun fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi barədə müvafiq göstərişlər verdi. Qısa zaman ərzində KC MKB xüsusi əhəmiyyətli layihələrə qoşuldu, yeni ölçü cihazları və sistemlər yaradıldı, keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında böyük nüfuz sahibi olan bir təşkilata çevrildi. Bununla da Nazirlər Sovetinin 1 aprel 1977-ci il tarixli sərəncamı ilə “Kaspi” EM nəzdində “Kosmik Cihazqayırma Təcrübi Zavodu (KCTZ)”, Azərbaycan SSR KP MK-nın 25 mart 1978-ci il tarixli qərarı ilə isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad şəhərində “Radiofiziki Cihazqayırma Xüsusi Konstruktor Bürosu” yaradıldı. Heydər Əliyev həmin dövrdə respublikanın ilk kosmik infrastrukturunun beynəlxalq məkanda tanınması üçün yeni addımlar atdı, 3-19 oktyabr 1977-ci ildə Bakıda 30-dan artıq ölkənin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən BMT-nin tədris seminarında “Kaspi”də hazırlanmış cihaz kompleksləri nümayiş olundu.¹⁵¹

Laboratoriyaları, konstruktor büroları, istehsal təcrübəsi olan “Kaspi” (xüsusi tədqiqatların kosmik aparatları) elmi-istehsalat mərkəzin səmərəli fəaliyyət nəticəsində ölkənin Qafqaz-Xəzər poliqonunda uğurla istismar sınağından keçirilmiş təbii mühitin kosmik tədqiqatlarının alt peyk sisteminin SSRİ-də birinci eksperimental nümunəsi

¹⁵⁰ Cavadov N. Azərbaycanın kosmos tarixində Heydər Əliyev dühası. - <https://nasa.az/2023/04/12/az%99rbaycanin-kosmos-tarixind%99-heyd%99r-%99liyev-duhasi/>

¹⁵¹Yenə orada.

yaradıldı. Bu sistemin ayrı-ayrı kompleks və qurğuları “Soyuz-salyut”, habelə “İnterkosmos” proqramları Bolqarıstan, Macarıstan, Çexoslovakiya və Monqolustan poliqlonlarında orbital elmi stansiyaları müşayiət edən elmi və metodik işlər zamanı geniş tətbiq edildi.¹⁵² Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 12 oktyabr 1978-ci il tarixli qərarı ilə “Kaspi” EM bazasında Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu yarandı. Bununla da təşkilatın fundamental və tətbiqi tədqiqatlara qoşulması, kosmik sahədə yüksəkix-tisaslı milli kadrların hazırlanması üçün əlavə tədbirlər görüldü və 1979-cu ilin payızında aspirantura (doktorantura) şöbəsi ilk namizədləri qəbul etdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 26 dekabr 1980-ci il tarixli qərarı ilə Sumqayıt şəhərində “Ətraf Mühitə Nəzarətin Aviakosmik Vasitələrinin Xüsusi Konstruktor Texnoloji Bürosu” da yaradıldı.¹⁵³

1975-ci ildə Bakıda XII Beynəlxalq Botanika konqresi keçirildi. Konqresdə Botanika İnstitutunun əməkdaşları iştirak edirdilər. Daha sonra Azərbaycan SSR üzrə ekskursiya təşkil edildi və ekskursiyada konqresin vitse-prezidenti Fransa EA-nın müxbir üzvü R.Ozenda, ABŞ EA-nın həqiqi üzvü, ABŞ EA-nın İcraedici Komitəsinin fəxri üzvü P.Klaud, Böyük Britaniya Muzeyinin mühafizi Ross, həmçinin Kanada, Avstraliya, Avstriya, Türkiyə Cümhuriyyəti, AFR, İngiltərə, İtaliya, PXR, Hollandiya, ÇSSR, ADR, YSFR, MXR-dan olan nümayəndələr də iştirak etmişdilər. “Botanika bağı”, “Mərdəkan dendrarisii” bukletləri nəşr edilmiş, “Azərbaycanın florası və nəbatatı” albomu və Azərbaycan SSR-in rayonlarına botanik ekskursiya üzrə soraq kitabçası hazırlanmışdır.¹⁵⁴

Bəhs olunan illərdə Bakı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə milli azadlıq hərəkatlarının başlanması məsələlərinin müzakirəsinə həsr olunmuş beynəlxalq forumlara da ev sahibliyi etmişdir. Azərbaycan

¹⁵² AMEA RHEİMA, f. 7, siy. 4, iş 9143, qutu 1141, v. 39-40.

¹⁵³ Cavadov N. Azərbaycanın kosmos tarixində Heydər Əliyev dühası. - <https://nasa.az/2023/04/12/az%20c9%99rbycanin-kosmos-tarixind%20c9%99-heyd%20c9%99r-%20c9%99liyev-duhasi/>

¹⁵⁴ AMEA. Azərbaycan EA-nın Elmi-istehsalat şöbəsinin materialları. 1970–1980-ci illər üçün planlar, hesabatlar.

KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev bu tədbirlərdə iştirak etmişdi. 1976-cı ilin mayında Azərbaycan SSR-in paytaxtı Bakı şəhərində keçirilən Asiya və Afrika xalqlarının IV Sovet Həmrəylik Konfransında çıxış edən respublika rəhbəri H.Əliyevin məzmunlu “Xalqlar arasında sülh, dostluq və həmrəylik uğrunda” adlı məruzəsində milli-azadlıq hərəkatının əsas mərhələləri işıqlandırılmışdı.¹⁵⁵

1977-ci il mayın 28-də Bakıda dünyanın 70 ölkəsinin nümayəndəsinin iştirak etdiyi daha bir beynəlxalq konfrans keçirildi. Bu konfransda əsas məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyev-Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ölkələrində baş verən inqilabi proseslərin tədqiqinə dair bir sıra yeni elmi və nəzəri ideyalar irəli sürdü.¹⁵⁶

1981-ci il sentyabrın 21–25-də Bakıda keçirilən ümumi və tətbiqi kimyaya dair XII Beynəlxalq Mendeleev qurultayı Azərbaycan elminin həyatında böyük tarixi hadisəyə çevrildi. Qurultayda 20-dən çox xarici ölkəni təmsil edən 2000 nümayəndə, o cümlədən 9 ölkənin kimya sənayesinin rəhbərləri, keçmiş SSRİ EA-nın 18 nəfər həqiqi üzvü və bir çox görkəmli mütəxəssislər iştirak edirdi. Qurultay iştirakçılarını qəbul edən Heydər Əliyev bu tədbirin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək, çox böyük uzaqgörənliklə demişdir ki, xarici ölkələrin görkəmli alim və mütəxəssislərinin geniş təmsil olunduqları Bakı görüşünün fərqləndirici xüsusiyyəti bəşəriyyətin xeyrinə tədqiqatların səmərəsini daha da yüksəltmək məqsədilə elm xadimlərinin səylərinin birləşdirilməsinə, beynəlxalq şəraitin sağlamlaşmasına, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın dərinləşməsinə, sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə böyük töhfə verir. Bakıda beynəlxalq əhəmiyyətli böyük simpoziumların və konqreslərin çox keçirilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan torpağında hələ heç vaxt, heç bir məclis ümumdünya şöhrəti qazanmış alimlərin belə parlaq dəstəsini vəhdət halında birləşdirməmişdi.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Трепетин Б., Вассерман Л., Таривердиев Л. Вклад Азербайджанской ССР в осуществление Программы мира. Баку: ЭЛМ, 1979, с. 25.

¹⁵⁶ Гусейнова И.М. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку: Тахсил, 2005, с. 61.

¹⁵⁷ Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev (Azərbaycan yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin banisi. Böyük elmin sükani arxasında. Xatirələrdə yaşayan ömür). Bakı:

Elmi əlaqələrin güclənməsi xarici elmi mətbuatda Azərbaycan alimlərinin əsərlərinin və elmi nəticələrini əks etdirən məqalələrinin daha çox dərc olunmasına, Azərbaycan elminin beynəlxalq nüfuzunun artmasına təkan verirdi. Azərbaycan alimlərinin geologiya, coğrafiya və təbiətin mühafizəsi, torpaq-şünaslıq, biologiya, fiziologiya, tibb, parazitologiya sahəsində tədqiqatları Avstraliya, Macarıstan, Kanada, ABŞ, Fransa və Türkiyə, Yaponiya, Niderland, Almaniyanın elmi ictimaiyyətini maraqlandırdığına görə tərcümə edilərək nəşr olunurdu. Azərbaycan tarixi və arxeologiyası, şərqşünaslıq, dilçilik, folklor, memarlıq və incəsənət sahəsindəki dərin araşdırmalar Əfqanıstan, İran, İraq, Suriya, ABŞ, Fransa, Almaniya, Çexoslovakiya, Bolqarıstan və Türkiyədə nəşr edilmişdi.¹⁵⁸

1970-1980-ci illərdə Azərbaycanda formalaşmış qaynar elmi mühit, Azərbaycan tarixinə, etnoqrafiyasına dair aparılmış tədqiqatlar xarici ölkələrin səyyahlarının da marağına səbəb oldu. Məşhur səyyahın Tur Heyerdal bir neçə dəfə Azərbaycana səfər edərək Qobustanın qayaüstü qayıq təsvirləri araşdırmış, Qafqaz və Skandinaviya arasındakı qədim əlaqələrə yönəldilmiş layihələr üzərində işləmişdi. 1981-ci ildə Skandinaviya xalqlarının, xüsusilə norveçlilərin Qafqaz tipinə aid olması haqqında nəzəri fikirlərin ardıcıl təbliğatçılarından olan T. Heyerdal Qobustanda olan qayaüstü rəsmlərlə tanış olarkən bu təsvirlərdə Norveçdəki gəmiçiliyə dair rəsmlər arasında oxşarlıq olduğunu etiraf etdi, Xəzər dənizi, Volqa-Don çayları, Baltik dənizi vasitəsilə reallaşan əlaqələrin Qobustan rəsmlərində də öz əksini tapdığını bildirdi. İslandiya olduğu zaman saqalarla tanış olan T. Heyerdal mifoloji faktların 800 il öncə İslandiya ilə Qafqaz ölkələri arasında münasibətlərə işarə etdiyini vurğuladı. Heydər Əliyev Tur Heyerdalı qəbul etdi, onun xahişi ilə Şabrandan aşkar olunmuş, üzərində dirilik ağacı təsvir

Elm, 2008, s. 121–122; Elm və istehsalatın yaradıcılıq ittifaqı. Bakıda ümumi və tətbiqi kimyaya dair XII Mendeleev qurultayı. – Kommunist qəz., 1981, 22 sentyabr.

¹⁵⁸ Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1977, с. 354.

olunmuş XII əsrə aid gildən Xeyrə qabını, Azərbaycan KP MK bürosunun xüsusi qərarı ilə T. Heyerdalın Oslodakı muzeyinə bağışladı.¹⁵⁹

Beynəlxalq kitab mübadiləsi elmi-texniki informasiyaların və ictimai elmləri əhatə edən məlumatların istifadəsi beynəlxalq elmi əlaqələrin mühüm formalarından biri idi. Xarici ölkələrlə elmi-informasiya və elmi nəşrlərin mübadiləsinin genişləndirilməsi Azərbaycan Elmlər Akademiyasının əsaslı Elmi Kitabxanasının xətti ilə aparılırdı. 1982-ci ildə kitabxana dünyanın 51 ölkəsinin 569-dən çox elmi təşkilatı ilə əməkdaşlıq etmiş, beynəlxalq kitab mübadiləsi ilə 7085 nüsxə ədəbiyyat almış və 7877 nüsxə ədəbiyyat göndərmişdi.¹⁶⁰ Elmlər Akademiyasının elmi tədqiqat müəssisələri tərəfindən də xarici dillərə tərcümə edilən elmi əsərlərin mübadiləsi aparılırdı.

Azərbaycan elmi ədəbiyyatının xarici ölkələrə göndərilməsi Azərbaycan xalqı və respublika haqqında, onun tarixi, mədəniyyəti, elmi haqqında yüz minlərlə insanı məlumatlandırır və dünya ictimaiyyətində düzgün və dolğun təsəvvür yaradılmasına imkan verirdi.

Həmin illərdə Azərbaycan elminin beynəlxalq nüfuzunun artmasını belə bir fakt da sübut edir ki, Azərbaycan SSR EA-nın 23 nəfər əməkdaşı dünyanın bir çox elmi mərkəzləri və cəmiyyətlərinin, o cümlədən Bolqarıstan və İraq elmlər akademiyalarının, Beynəlxalq Cərrahlar Assosiasiyasının, ABŞ, Böyük Britaniya və İrlandiya mineralogiya cəmiyyətlərinin, Türkiyə Cümhuriyyəti Dil Qurumunun, Beynəlxalq Astronavtika İttifaqının, Yaponiyanın Geoloqlar Cəmiyyətinin, Ümumdünya Paleontologiya Cəmiyyəti-nin, Beynəlxalq Zoologiya Akademiyasının, UNESCO-nun Amerika Muzeyləri Assosiasiyasının, Çexoslovakiya Entomoloji Cəmiyyətinin, Alman Arxeologiya İnstitutunun fəxri üzvü seçilmişdi.¹⁶¹ Bunlardan Azərbaycan SSR EA-

¹⁵⁹ Azərbaycan Elmlər Akademiyasında görüş. – Elm, 2000, 15 sentyabr, s.3; Sadıqoğlu A. Tur Heyerdal Azərbaycanda. Bakı: Araz, 2000.

¹⁶⁰ Muradov Ş.M. Azərbaycanda elmin inkişafının Heydər Əliyev mərhələsi. – Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı: Elm, 2003, s.242.

¹⁶¹ Керимова Т.С. Участие научной интеллигенции Азербайджана в научном сотрудничестве с зарубежными странами (60–90-е годы). – Доклады Бакинского

nın həqiqi üzvləri H.Ə.Əliyev, Z.M.Bünyadov, V.R.Volobuyev, H.H.Həsənov, M.C.Cavadzadə, M.Ə.İbrahimov, Ə.C.Sultanov, H.F.Sultanov, M.Ə.Şirəliyev və M.Ə.Hüseynovu, EA-nın müxbir üzvləri P.Ə.Əzizbəyova, U.K.Ələkbərov, C.Ə.Kərimov, N.H.Səmədov və Q.M.Sultanovu, elmlər doktorları T.K.İsmayılov, H.C.Məmmədbəyli, N.İ.Qarayeva, A.H.Seyidov və İ.R.Səlim-xanovu, elmlər namizədləri A.M.Əsgərov, Ə.M.Məlikov və L.M.Rzayevanı göstərmək olar.¹⁶²

Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun Arxeoloji Texnologiya laboratoriyasının rəhbəri, professor İ.R.Səlimxanovun xarici ölkələr in alimləri ilə geniş elmi əlaqələr yaratmışdı. O, 46 xarici ölkədə olmuş, ABŞ, Yeni Zelandiya, Avstraliya, İngiltərə, Yunanıstan, İsrail, Fransa, İtaliya, Misir, Almaniya, İraq, Livan, Avstriya, Meksika, Çexoslovakiya, Hindistan, Macarıstan, Polşa və s. ölkələrdə keçirilən elmi konqres, konfrans və simpoziumlarda fəal iştirak etmişdi. Onun spektral analiz üsulunun arxeologiya sahəsində tətbiqi mövzusunda əsərləri xarici ölkələrdə nəşr olunan elmi məcmuələrdə dərc edilmiş, böyük marağa səbəb olmuşdu. Professor İ.R.Səlimxanov 1967-ci ildə Almaniya Demokratik Respublikası Arxeologiya İnstitutunun müxbir üzvü, 1977-ci ildə isə həqiqi üzvü, 1977-ci ildə Kaliforniya Universitetinin Arxeologiya Elmləri Cəmiyyətinin, 1981-ci ildə İngiltərə Metallurgiya Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmişdi. İ.R.Səlimxanov 1978-ci ildən ömrünün sonuna qədər UNESCO nəzdində tarixdən əvvəlki və ibtidai tarix elmləri Beynəlxalq ittifaqının Metal Tarixi Komitəsinin vitse-prezidenti olmuşdur.¹⁶³

Azərbaycan elminin nailiyyətlərinin təbliğində elmi-texniki sərgilərin böyük rolu var idi. Respublikanın alimləri bu sərgilərdə elminizin nailiyyətləri barədə məlumat verməklə yanaşı, elmi tədqiqat işlərinin və ən yeni elmi nailiyyətlərin iqtisadiyyatda tətbiqi sahəsində təcrübə mübadiləsi aparır, xarici ölkə alimləri ilə elmi yaradıcılıq əla-

Международного Симпозиума «Азербайджан в международных экономических связях» (20–22 октября 1994 г.). Баку: Азербайджан, 1995, с. 191.

¹⁶² АМЕА-нын Xarici şöbəsinin cari arxivi. 1971–1981-ci illərdə fəaliyyəti haqqında materiallar.

¹⁶³ Alimin dünya şöhrəti. – Bakı qəz., 1989, 21 aprel.

qələri qururdular. 1970–1980-ci illərdə SSRİ məkanında və bir sıra xarici ölkədə Azərbaycan SSR EA-nın nailiyyətlərini əks etdirən 40-dan çox sərgi təşkil olunmuşdu. 1970–1980-ci illərdə respublika alimlərin işləri dünyanın 15 ölkəsində-Türkiyə Cümhuriyyətində (İzmir, 1970-ci il), Bolqarıstanda (Plovdiv, 1971-ci ü), ADR-də (Leypsiq, 1972-ci il), İraqda (Bağdad, 1973-cü il), Misirdə (Qahirə, 1974-cü il), Suriyada (Dəməşq, 1975-ci il), Yaponiyada (Okinava, 1975-ci il), İtaliyada (Bari, 1975), Hindistanda (Nyu-Dehli, 1976-cı il), Polşada (Poznan, 1977-ci il), Yuqoslaviyada (Zaqreb, 1978-ci il), Macarıstanda (Budapeşt, 1979-cu il), Rumıniyada (Buxarest, 1980-ci il), Kolumbiyada (Boqota, 1980-ci il) keçirilən sərgilərdə və Leypsiq Beynəlxalq yarmarkasında (Almaniya, 1981-ci il) nümayiş etdirilmişdi.¹⁶⁴ Respublika alimlərinin elmi işləri və ixtiraları 1969–1977-ci illərdə SSRİ Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisində (XTNS) iştirakına görə 124 medalla təltif olunmuşdu.

Fransada Parisin “İnsan” muzeyində 1981, 1982-ci illərdə təşkil olunmuş “Avropanın ilk sakinləri” adlı sərgidə dünyanın ən qədim insan məskənlərinin maddi mədəniyyət qalıqları üçün ayrılmış sərgidə Azıx materialları üçün ayrıca güşə ayrılmışdır.¹⁶⁵

1970–1980-ci illərdə Azərbaycan SSR-in İttifaq respublikaları ilə elmi münasibətlərində də yeni meyillər yaranırdı. Bu dövrdə Azərbaycan alimləri Gürcüstan SSR-in elmi mərkəzləri (riyaziyyat, fizika, astronomiya, humanitar elmlər sahələri), Ukrayna SSR və Litva SSR (fizika, kimya sahələri), Qazaxıstan SSR (riyaziyyat, fizika, astronomiya, geologiya, biologiya, türkologiya sahələri) və Özbəkistan SSR (geofizika, coğrafiya, təbiətin mühafizəsi sahələri) alimləri ilə sıx əməkdaşlıq və yaradıcılıq əlaqələri qurmuşdular.¹⁶⁶

Gürcüstan və Azərbaycan alimləri Gürcüstan SSR EA Fizika İnstitutunun atom reaktoru əsasında polimerləşmə proseslərini birlikdə

¹⁶⁴ AMEA-nın Xarici şöbəsinin cari arxivi. 1971–1981-ci illərdə fəaliyyəti haqqında materiallar; Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1977, с. 354.

¹⁶⁵ Əliyev V. Azərbaycan arxeologiyası 60 ildə. – Elm qəz., 2005, 14 dekabr, s.13.

¹⁶⁶ Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev (Azərbaycan yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin banisi. Böyük elmin sükkanı arxasında. Xatirələrdə yaşayan ömür). Bakı: Elm, 2008, s. 117.

öyrənmiş və bu tədqiqat əsasında çox qiymətli fiziki-kimyəvi xassələrə malik yeni polimerlər alınmışdı. Azərbaycan alimləri dünyada birinci olaraq butanın katalitik üsulla hidrogensizləşdirilməsini işləyib hazırlamış, gürcü həmkarları ilə birlikdə isə sintetik seolitlərin tətbiq edilməsi sahəsində kompleks tədqiqat işləri aparmışdılar. Hər iki respublika alimlərinin birgə tədqiqatları nəticəsində həmin illərdə 200-dən artıq müəlliflik şəhadətnaməsi alınmışdı. 1976-cı ildə A.Mlikadze, K.Qoderdzaşvili və C.Zülfüqarlının müəllifliyi ilə nəşr edilmiş “Gürcüstan neftinin mikroelementlərinin öyrənilməsi” monoqrafiyası hər iki respublika alimlərinin birgə əməyinin bəhrəsi idi. Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində xidmətlərinə görə Azərbaycan SSR EA-nın əməkdaşı D.Əliyeva 1980-ci ildə Gürcüstan SSR-in Əməkdar Mədəniyyət işçisi fəxri adını almışdı.¹⁶⁷

Azərbaycan SSR EA alimlərinin Geologiya İnstitutunun RSFSR, Qazaxıstan SSR və Özbəkistan SSR-dən olan həmkarları ilə sıx yaradıcılıq əlaqələri neft və qaz axtarışları sahəsində görülən işlərin təkmilləşməsinə səbəb olmuşdu. Azərbaycan SSR EA Geologiya İnstitutunun palçıq vulkanizmi sektoru alimlərinin və “Manqışlaqneft” Birliyi (Qazaxıstan SSR) ilə yaradıcı əməkdaşlığının nəticəsində Uzen və Jettıbay neft-qaz yataqlarının quruluşunun əhatəli qrafik modeli yaradılmışdı. Bu model yanacaq yataqlarının quruluşu haqqında tez və səmərəli məlumatlar əldə etməyə, onların əldə olunma prosesinə nəzarət etməyə, layların tərkibindəki dəyişiklikləri nəzarətdə saxlamağa, onlarda suyun tükənməsini izləməyə imkan vermişdi.¹⁶⁸

Respublika geologiya elminin böyük nailiyyətlərini nəzərə alaraq, SSRİ EA-nın Geologiya, Geofizika və Geokimya Bölməsi Bürosunun qərarı ilə 1976-cı ilin oktyabrında Azərbaycan SSR EA-nın Geologiya İnstitutu SSRİ-nin cənub palçıq vulkanlarının kompleks tədqiqi sahəsində baş müəssisəyə çevrilmişdi.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev (Azərbaycan yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin banisi. Böyük elmin sükunu arxasında. Xatirələrdə yaşayan ömür). Bakı: Elm, 2008, s. 118.

¹⁶⁸ Газ. Вышка, 1975, 2 мая.

¹⁶⁹ Ахмедшина Ф.А. Экономическое сотрудничество Азербайджанской ССР с союзными республиками (1946–1980). Баку: ЭЛМ, 1987, с. 220.

Azərbaycan SSR EA-nın Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun əməkdaşları ölkənin bir sıra elmi tədqiqat institutları və ali məktəbləri ilə birgə xammal bazasını genişləndirmək məqsədilə Sovet Rusiyasının Qırğızıstan SSR, Özbəkistan SSR və Moldaviya SSR-in yeni yataqlarının təbii sorbentlərinin adsorbsiya və katalitik xüsusiyyətlərinin tədqiqində fəal iştirak etmişdilər.

Azərbaycanın fizikaçı alimlərinin SSRİ-nin müxtəlif elmi mərkəzlərinin alimləri ilə əməkdaşlığı geniş vüsət almışdı. Onlar müasir fizika elminin müxtəlif istiqamətləri, xüsusilə yarımkeçiricilər fizikası üzrə ölkənin aparıcı elmi mərkəzləri – A.F.İoffe adına Fizika-Texnika İnstitutu və SSRİ EA-nın Fizika İnstitutu, maqnit fizikası sahəsində SSRİ EA Ural İnstitutunun Elmi Mərkəzi, elementar hissəciklər fizikası və sahə nəzəriyyəsi üzrə Birləşmiş Nüvə Tədqiqatları İnstitutu (Dubna ş.) və M.V.Lomonosov adına MDU, zəif temperaturlar fizikası sahəsində SSRİ EA Fiziki Problemlər İnstitutu və Ukrayna SSR EA Zəif Temperaturlar Texniki İnstitutu ilə əməkdaşlıq edirdilər.

SSRİ EA-nın biokimya, bitkilərin fiziologiyası, bioüzvi kimya, molekulyar biologiya, biofizika, botanika, astrofizika institutları, M.V.Lomonosov adına MDU ilə əməkdaşlığın nəticəsində Azərbaycan SSR-də riyazi biologiya, texniki kibernetika, bioloji mühəndislik kimi perspektiv sahələr inkişaf etməyə başlamışdı

Azərbaycan alimlərinin Yer in kosmik metodlarla tədqiqinin inkişafında iştirakı respublikanın yüksək elmi və texniki potensialının göstəricisi idi. Azərbaycan SSR EA-nın Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu (dünyada bu profilli ilk elmi müəssisə) bir sıra elmi-texniki problemlərin həllində ölkənin 25 elmi müəssisəsi və idarəsi ilə səmərəli əməkdaşlıq edirdi.¹⁷⁰

Azərbaycan mədəniyyəti SSRİ-nin beynəlxalq əlaqələrinin güclənməsinə və genişlənməsinə öz sanballı töhfəsini vermişdi. Bu da, ilk növbədə, 1970–1980-ci illərdə Heydər Əliyevin ardıcıl, məqsədyönlü siyasəti sayəsində Azərbaycan mədəniyyətinin intibah yoluna çıxması nəticəsində mümkün olmuşdu.

¹⁷⁰ Расцвет науки Советского Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1980, с. 66-67, 134-135.

Azərbaycan SSR-in beynəlxalq əlaqələrinin mühüm sahələrindən biri də elmi əsərlərin nəşri idi. Burada qarşılıqlı kitab çapı özünəməxsus yer tuturdu. Bir sıra çatışmazlıqlara baxmayaraq, Azərbaycan SSR-də kitab nəşri bu sahədə əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf edirdi. Xarici ölkələr üçün Azərbaycan kitablarının nəşri işi daha sürətlə gəldirdi. Azərbaycan alimləri və xarici ölkə müəlliflərinin əsərləri qarşılıqlı şəkildə tərcümə və nəşr olunurdu.

1970-ci illərdə Polşada, Bolqarıstanda, Slovakiyada, Türkiyə Cümhuriyyətində və bəzi ərəb ölkələrində Azərbaycanın Nizami, Füzuli, Xaqani, Vaqif, M.Ə.Sabir, M.F.Axundzadə, C.Məmməd-quluzadə kimi klassiklərinin, habelə C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.İbrahimov, R.Rza, S.Rüstəm, M.Rahim, M.Cəlal, S.Rəhimov, İ.Əfəndiyev, Anar, M.İbrahimbəyov, Ç.Hüseynov, Elçin, H.Abbasızadə və başqalarının əsərləri nəşr edilmişdi.¹⁷¹ Praqa Universitetinin professoru Yan Rınka Nizami Gəncəvinin əsərlərini, populyar çex yazıçısı və dramaturqu, Çexoslovakiyanın Dövlət mükafatı laureatı İrji Marek isə xalq şairi Səməd Vurğunun əsərlərini çex dilinə tərcümə və nəşr etdirmişdi.¹⁷² Nizami Gəncəvinin məşhur “Xosrov və Şirin” poeması 1970-ci ildə Parisdə Anri Massenin tərcüməsində nəşr olunmuşdu. YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə Məhəmməd Füzulinin ölməz “Leyli və Məcnun” poeması ingilis dilində çapdan çıxmışdı.

Beləliklə, Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi humanitar siyasət nəticəsində xalqımızın milli-mənəvi həyatında intibah dövrünə çevrilən 1970–1980-ci illərdə Azərbaycanın beynəlxalq elmi əlaqələrinin inkişafı respublikanın dünyaya tanıtılmasına və beynəlxalq inteqrasiyasına geniş imkanlar yaratdı.

¹⁷¹ Ахундов Н. Азербайджанская советская литература за границей. Баку: Азернешр, 1987, с.136.

¹⁷² Газ. Баку, 1973, 26 ноября.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANIN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ (1993-2003-cü illər)

2.1. Azərbaycan elminin yeni inkişaf strategiyası və Milli Elmlər Akademiyasında islahatlar

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan dövlət müstəqilliyini yenedən bərpa etdi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkənin qarşısında çox mühüm vəzifələr dayanırdı, xalqımızın ictimai-siyasi, milli mənəvi və mədəni həyatında keyfiyyətə yeni bir mərhələ başlandı. 1993-cü ildə görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gəldikdən sonra böyük cəsarətlə həyata keçirdiyi daxili və xarici siyasət nəticəsində ölkəmizdə tam sabitlik yarandı, beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın nüfuzu xeyli artdı. Azərbaycan tarixinin son yarım əsrlik dövrü ümummillə lider Heydər Əliyevin adı və şəxsiyyəti, dövlətçilik təfəkkürü və yorulmaz fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Heydər Əliyev öz xalqının tarixi taleyində, onun mənəvi, siyasi və ictimai həyatında misilsiz xidmətlər göstərən dahi bir şəxsiyyətdir. Heç şübhəsiz ki, bu gün yaşadığımız ölkədə Heydər Əliyev siyasi kursunun dövlətçiliyin inkişaf konsepsiyası kimi qəbul edilməsinin səbəblərini də elə burada axtarmaq lazımdır.

1980-cı illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində baş verən proseslər, yeni transformasiyalar müstəqil Azərbaycanın yeni doktrinasını, prioritetlərini müəyyənləşdirmək zərurətini ortaya çıxardı. Müstəqil Azərbaycanın ideoloji, siyasi, iqtisadi sferalarında mövcud problemlərini müəyyənləşdirmək və həlli yollarını göstərmək isə ilk növbədə elmin vəzifəsi idi. Lakin Azərbaycan elminin düşdüyü ağır vəziyyət, ölkə həyatının bütün sahələri, o cümlədən elm də dərin böhran keçirirdi. Azərbaycan elmində formalaşmış mütərəqqi ənənələr unudulmasına cəhdlər, elmə, maarifə, təhsilə dövlət qayğısı azalması, elmi müəssisələrin, təhsil ocaqlarının binalarının hərraca qoyulması, elmə

marağı azaldı, ölkədən xaricə beyin axınını gücləndirdi. Ən acınacaqlı fakt isə ondan ibarət idi ki, həmin dövrdə hakimiyyətə yiyələnmiş AXC-Müsavət cütliyü yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq əvəzinə, Azərbaycanın intellektual beyin mərkəzi, müqəddəs elm məbədi olan Akademiyanı bağlamaq kimi absurd fikirlər səsləndirirdilər.

Belə bir şəraitdə hakimiyyətə ikinci dəfə qayıdışı ilə Ümummilli lider Heydər Əliyev əsaslı dövlət quruculuğu konsepsiyası, yetkin siyasi-ideoloji, sosial-mədəni və iqtisadi mexanizmlər tətbiq etməklə vəziyyəti əsaslı şəkildə dəyişməyə nail oldu. Nəticədə Akademiya məhvədən, milli intellektual potensial darmadağın olmaqdan qurtula bildi.

1993-cü ildən sonra respublikamızın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində Heydər Əliyev tərəfindən görülən nəhəng işlər, aparılan məqsədyönlü daxili və xarici siyasət gənc müstəqil dövlətin beynəlxalq nüfuzunu artırdı, Azərbaycan Respublikası dünya birliyinin tam və bərabərhüquqlu üzvünə çevrildi. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün illərdə öz zəngin təcrübəsi, yüksək intellekti, milli mədəniyyətimizə və mənəviyyatımıza dərinləndən bələd olması sayəsində ardıcıl olaraq milli tarix siyasəti işləyib hazırladı və onu dönmədən həyata keçirdi. Xalqın mənəvi aləminin milli və bəşəri dəyərlər əsasında daha da zənginləşməsinə, elmin, təhsilin inkişafına, habelə milli mentalitetə yad elementlərin qətiyyətlə dəf olunmasına istiqamətləndirilmiş bu siyasət Azərbaycan milli dövlətçiliyini daha da möhkəmlənməsinə, əbədi olmasına möhkəm zəmin yaratdı. Ölkəmizdə iqtisadi, siyasi və sosial sahədə olduğu kimi, elm sahəsində də mühüm islahatlar aparılmağa başlandı, Azərbaycan elmini də dağılmaqdan və məhv olmaqdan xilas etdi. Məhz Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ziyalıya, alimə və elmə hörməti də geri qaytardı.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra elm sahəsində də tənəzzülün, böhranın, dağılmanın qarşısı alındı. Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışından sonra elmə göstərilən diqqət və qayğı elə ilk günlərdən bir daha özünü göstərdi. Heydər Əliyev hələ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti se-

çilməzdən əvvəl ziyalılarla ilk görüşlərindən birini 1993-cü il sentyabrın 21-də Elmlər Akademiyasında keçirdi. Bu, həm də ölkəni 1993-cü ilin iyununadək idarə etmiş səriştəsiz insanların respublikada elm adamlarına münasibətdə yol verdikləri ədalətsizliklərdən irəli gələn narahatlıqla bağlı idi. Heydər Əliyev həmin görüşdə belə narahatlıqların əsassızlığını və yalnız naqis adamların təxəyyülünün məhsulu olduğunu bildirərək demişdi: “Mənə sədalar gəlir ki, Elmlər Akademiyasını, institutları dağıtmaq istəyirlər, elm ocaqlarına biganə münasibət var. Biz bunların hamısına son qoyacağıq. Nəyin bahasına olursa-olsun, son qoyacağıq. Hansı iqtisadiyyat olursa-olsun, elm inkişaf etməlidir. Elmlər Akademiyası Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyəti-dir. 1945-ci ildə bu Akademiyanı yaradan alimlər çox böyük şücaət göstərmişlər. Ötən dövrdə bu Akademiyanın çərçivəsində Azərbaycan elmi çox inkişaf etmişdir... Əmin ola bilərsiniz ki, Elmlər Akademiyası da, institutlar da fəaliyyət göstərəcəklər və biz buna imkan yaradacağıq. Azərbaycanın elmi inkişaf etməlidir”¹⁷³. Bununla Heydər Əliyev dövlətçilik ənənələrini sistemli şəkildə davam etdirən görkəmli dövlət xadimi kimi yeni yaratmağa başladığı müstəqil dövlətin bünövrəsinin elmi sütunlar üzərində qurulduğunu, intellektual potensiala arxalandığını ictimai fikrə çatdırdı. Bu, bir tərəfdən ümummillilərin Azərbaycan elminə, intellektinə böyük hörmətinin təsdiqi idisə, digər tərəfdən Azərbaycan ziyalılarının Heydər Əliyev şəxsiyyətinə sonsuz inam və yüksək etimadının bariz nümunəsi idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev AMEA-nın 60 illik yubileyində çıxışında məhz bu məqamı xatırlayaraq demişdir: “O görüş rəmzi xarakter daşıyırdı. Çünki, Azərbaycan alimləri, ziyalıları ölkəmizin, cəmiyyətimizin elitesidir. Onların dünyagörüşü, mövqeyi, hərəkatları, fəaliyyəti Azərbaycanın inkişaf dinamikasını, inkişaf perspektivliyini xeyli dərəcədə müəyyən edir”¹⁷⁴.

¹⁷³ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar: I kt., iyun, 1993 – may, 1994. Bakı: Azər nəşr, 1997, s. 161-162.

¹⁷⁴ İlham Əliyev. Azərbaycan elminin inkişafına dövlət qayğısı daha da artırılacaqdır. Bakı: AMEA, 2005, s. 13.

Ümummilli liderin Azərbaycan elminin gələcək inkişaf yollarına dair bu tarixi nitqindən sonra həmin istiqamətdə dövlət siyasətinin əsasları işlənilməyə, bu sahədə inkişaf strategiyasını müəyyən edən islahatlar proqramının hazırlanmasına başlandı.

Azərbaycan alimlərinin neft və qaz yataqlarının kəşfi və işlənilməsi sahəsindəki on illər ərzində apardıqları araşdırmaların məntiqi nəticəsi kimi Ümummilli lider Heydər Əliyev “Əsrin müqaviləsi”nin imzalandığı mərasimdəki tarixi nitqində Azərbaycanın neft sahəsində çalışan alimlərinin əməyini yüksək qiymətləndirməsi, onların elmi nailiyyətlərini “böyük elmi kəşflər” kimi dəyərləndirməsi.¹⁷⁵ Azərbaycan elmi ictimaiyyətini tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin müqaviləsi”, həyata keçirilən enerji layihələri və Bakı-Tbilisi-Ceyhan kimi beynəlxalq əhəmiyyətli neft kəmərinin işə düşməsi Azərbaycanın sonrakı iqtisadi inkişafının əsasında dayanan mühüm amillərə çevrildi. “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan alimlərinin neft və qaz yataqlarının kəşfi və işlənilməsi sahəsindəki on illər ərzində apardıqları araşdırmaların məntiqi nəticəsi idi. Təsədüfi deyil ki, Ümummilli lider Heydər Əliyev “Əsrin müqaviləsi”nin imzalandığı mərasimdəki tarixi nitqində Azərbaycanın neft sahəsində çalışan alimlərinin əməyini yüksək qiymətləndirməsi, əmək onların elmi nailiyyətlərini “böyük elmi kəşflər” kimi dəyərləndirməsi işidir.¹⁷⁶

Heydər Əliyevi dünyanın bütün ölkələrinin rəhbərlərindən fərqləndirən ən müsbət keyfiyyətlərindən biri də məhz onun elm adamları ilə sıx bağlılığı, elm adamlarına olan hörmət, onlara qayğı ilə yanaşması idi. O, elmə, alimə həmişə yüksək qiymət verərək, dəfələrlə xatırlatmışdı ki, “...müstəqil Azərbaycan Respublikasının böyük elmi, intellektual potensialı var. Azərbaycanda böyük universitetlər fəaliyyət göstərir, professorlar, elm adamları, mədəniyyət xadimləri, görkəmli sənətkarlar var... onların adları bütün dünyada məşhurdur, onlar Azərbaycan elmini, mədəniyyətini bütün dünyaya tanıdıblar... Bunların hamısı Azərbaycan ziyalılarının, siyasətçilərinin, görkəmli

¹⁷⁵ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 70. Bakı: Elm, 2015, s. 22.

¹⁷⁶ Yenə orada.

şəxsiyyətlərinin xidmətlərinin nəticəsidir".¹⁷⁷ Heydər Əliyev elmi, alimi həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. O, 1997-ci il iyulun 3-də Rusiya Elmlər Akademiyasının tanınmış elm adamları ilə görüşündə bir daha vurğulamışdı ki, o, mən elm xadimlərinə həmişə böyük hörmətlə yanaşmışam...Ona görə ki, elm adamları müstəsna adamlardır. Onlar insana əməksevərliklə, fədakarlıqla və bütün digər keyfiyyətlərlə yanaşı, cəmiyyətdə bu və ya digər yeri tutmağa imkan verirlər. Elm adamları istedadla, məharətlə, xüsusi bacarığa malik olmalıdır...bu insanlar ən böyük hörmətə layiqdirlər".¹⁷⁸

Azərbaycan Respublikası Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsinin müraciətini nəzərə alaraq 1995-ci ildə Azərbaycan EA Rəyasət Heyəti Respublika Ekoloji-Texniki İnformasiya, Metodologiya və Nəzarət Mərkəzinə elmi statusun verilməsinin məqsəduyğunluğu barədə qərar qəbul etmişdir. Həmin ildə "Biotex" Elmi-İstehsalat Birliyi və onun tərkibindəki Bioloji Cihazqayırma Xüsusi Konstruktor-Texnologiya Bürosu hüquqi şəxs kimi ləğv edilmiş və onların bütün əmlakı Molekulyar Biologiya və Biotexnologiya İnstitutuna verildi.¹⁷⁹ Azərbaycan EA Rəyasət Heyəti və Azərbaycan Dövlət Geologiya və Mineral Ehtiyatlar Komitəsi nəzdində Azərbaycan İdarələrarası Stratiqrafiya Komitəsi yaradılmış, onun əsasnaməsi və struktur tərkibi təsdiq edildi.¹⁸⁰

Respublika Elmlər Akademiyasında yaranmış vəziyyət Azərbaycan milli elminə daim hamilik etmiş Heydər Əliyevi ciddi narahat edirdi. 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyini, alimlərin bir qrupunu Prezident sarayında qəbul edərkən Heydər Əliyev demişdir: "Elmlər Akademiyasına keçmiş illərdə də, son illərdə də mənim daim hörmətim və diqqətim, qayğım olmuşdur.

¹⁷⁷ Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Biblioqrafik göstərici Tərt.-müəll. A.Əliyeva-Kəngərli, G.Bağirova, elmi red. A.Xələfov/. Bakı: Şərq – Qərb, 2010, s.16.

¹⁷⁸ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. məruzələr, müraciətlər, fərmanlar: X kt., may, 1997 – iyul, 1997. Bakı: Azərnaşr, 2002, s. 261-262.

¹⁷⁹ Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik toplusu, 1999, №4, m.266.

¹⁸⁰ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1995-cü ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. Bakı, 1996, s.74-75.

Ancaq hesab edirəm ki, bizim elmimizə, xüsusən Elmlər Akademiyasına qayğı, diqqət daha da artıq olmalıdır...XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyətlərindən biri ölkəmizdə elmin, təhsilin sürətlə inkişaf etməsidir...Biz bununla fəxr edirik. Bir şeyi bilməlisiniz – bu mənim fikrimdir – Azərbaycan Elmlər Akademiyası respublikamızın ən yüksək elm müəssisəsidir. O, dövlətə məxsusdur. Bu akademiyanın işi və orada işləyənlərin səviyyəsi, şübhəsiz ki, başqalarından yüksəkdir, yüksək də olacaq. Biz bu akademiyanın hörmətini həmişə qoruyub saxlamalıyıq. Heç vaxt imkan vermək olmaz ki, akademiyaımız, yüksək səviyyəli elmi tədqiqat institutlarımız yaranan cürbəcür özəl elmi müəssisələr arasında ərisin, itsin. Buna yol vermək olmaz".¹⁸¹

Bu səbəbdən də, Akademiyada yaranan vəziyyət onu ciddi narahat edirdi. Heydər Əliyev alimlər və ziyalılarla görüşünün əsas məqsədi mövcud nöqsanları, qüsurları aşkar etməklə elmə qayğını artırmaq, elmin inkişafı üçün mövcud imkanlardan daha çox istifadə etmək idi. Prezidentə akademiyanın vəziyyəti, işçilərin əmək haqqının azlığı məlum idi. Düzdür, bu, respublikanın ümumi vəziyyətindən irəli gəlirdi.¹⁸² Bu görüş Azərbaycan elminin və Elmlər Akademiyasının tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etməklə elmimizin nüfuzunu yenidən artırdı, onun cəmiyyətdəki rolunu və mövqeyini möhkəmləndirdi. Heydər Əliyev elmimizin qarşısında duran problemlərin dərinədən təhlilini verərək, dünya səviyyəli elmi işlərlə bərabər, həm də dövlətimizə, xalqımıza lazım olan elmtutumlu strateji problemlərlə məşğul olmağı məsləhət görürdü. Azərbaycanda elm sahəsində islahatların aparılmasının vacibliyini təsdiqlədi, elmin inkişaf strategiyasının əsas müddəalarını, Elmlər Akademiyasının onlardan irəli gələn vəzifələri- müəyyənləşdirirdi.¹⁸³ Nəticədə Azərbaycan EA rəhbərliyi tərəfindən Prezidentin göstərişləri-əsas tutularaq "Elmin strateji inkişafı və Azərbaycan EA-da islahatların konsepsiyası" nı hazırlandı mış,

¹⁸¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar: VIII kt., noyabr, 1996 – mart, 1997. Bakı: Azərneşr, 1998, s. 367.

¹⁸² Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, s.382.

¹⁸³ Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil, 2002, s. 166.

Akademiyanın Ümumi yığıncağında təsdiq edildi və həyata keçirilməyə başlandı. “Elm siyasəti haqqında” qanun layihələri Milli Məclisə təqdim edildi.¹⁸⁴

1997-ci il yanvarın 31-də dövlət başçısı “Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyası işçilərinin aylıq əmək haqqının artırılması haqqında” sərəncam imzaladı. Bu sərəncama görə Akademiya çalışan bütün işçilərin əmək haqqı 50 faiz artırıldı. Eyni zamanda, prezident Elmlər Akademiyasının həqiqi və müxbir üzvlərinin rütbə məvacibini on dəfə artırılması haqqında da qərar qəbul etmişdi.¹⁸⁵

Demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yoluna çıxmış respublikada insan hüquqları və azadlıqları probleminə dair elmi tədqiqat işlərinin aparılması, elmi, hüquqi tövsiyələrin hazırlanması və bu sahədə biliklərin dərinləşdirilməsi məqsədi ilə Prezident Heydər Əliyevin 1998-ci il 30 noyabr tarixli sərəncamına əsasən, 1999-cu ildə Elmlər Akademiyasının İctimai elmlər bölməsi nəzdində İnsan Hüquqları üzrə Elmi Tədqiqat İnstitutu təşkil olundu.¹⁸⁶

Konsepsiyada elmi-texniki sahədə prioritetlərin müəyyən edilməsi və mövcud elmi potensialın bu istiqamətlərə yönəldilməsi, elmi-texniki kompleksin islahatı, Azərbaycan xalqının rifahının və iqtisadi yüksəlişinin təmin edilməsi üçün texnoloji bazanın yaradılması və nəhayət, elmi kadrların hazırlanması sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı üçün lazımı şəraitin yaradılması Elmlər Akademiyasının qarşısında duran əsas məsələlər kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bunu nəzərə alan ölkə başçısı Elmlər Akademiyasında islahatların aparılması, onun idarəetmə və təşkilat sisteminin təkmilləşdirilməsi, elmi tədqiqatların daha səmərəli aparılması, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, elmi-texniki potensialın qorunub saxlanması, elmi-tədqiqat istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi, elmi idarə və elmi xidmət müəssisələrinin işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, cəmiyyətdə elmi işçilərin

¹⁸⁴ Azərbaycan Respublikası. 1991-2001. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2001, s.214.

¹⁸⁵ Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 1997-ci il). Bakı, 1997, s. 97-98; Azərbaycan qəz., 1997, 1 fevral.

¹⁸⁶ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1999-cu ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. Bakı, 2000, s. 50.

nüfuzunun artırılması məqsədi ilə bir sıra mühüm qərarlar qəbul etdi və tədbirlər həyata keçirdi.

Prezident Heydər Əliyevin 2001-ci il 15 may tarixli fərmanına əsasən, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) adlandırıldı. Bununla da akademiyanın fundamental elmin inkişafında əldə etdiyi nailiyyətlər, Azərbaycan xalqının mədəni və mənəvi təşəkkülündə oynadığı rol və akademik elmin ölkənin inkişafının əsas təminatçısı olduğu bir daha təsdiqləndi.

Elmlər Akademiyasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi struktur dəyişikliklərini zəruri etmişdi. 1993-cü ildə Arxeologiya və Etnoqrafiya Bölməsi müstəqil instituta çevrildi, İctimai Elmlər üzrə Elmi Məlumat Mərkəzi əsasında İctimai-Siyasi Tədqiqatlar və İnformasiya İnstitutu, Mikrobiologiya Sektoru əsasında eyniadlı institut yaradıldı.

Seysmik müşahidələr sisteminin mütəşəkkil fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən Elmlər Akademiyasının Təcrübi-Metodiki Geofizika Ekspedisiyasının adını dəyişdirilərək Akademiyanın nəzdində Respublika Seysmoloji Xidmət Mərkəzi adlandırılmışdır.¹⁸⁷

2001-ci ilin iyun ayında bilavasitə Heydər Əliyevin davamlı təkidində nəticəsində 1989-cu ildən sonra ilk dəfə AMEA-da seçkilər keçirildi. Dövlət başçısı seçki ərəfəsində AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvlərinin sayının 200 nəfər müəyyən edilməsi barəsində xüsusi sərəncam imzaladı.¹⁸⁸ Bu seçkilərdə müxtəlif ixtisaslar üzrə 500-ə yaxın iddiaçı sırasından 29 akademik və 91 müxbir üzv seçildi. 2002-ci ilin əvvəlində artıq AMEA-da 60 akademik, 113 müxbir üzv, 3899 elmi işçi, o cümlədən 451 elmlər doktoru və 1924 elmlər namizədi çalışırdı.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik toplusu, 1998, №9 (15), m. 588, s.1856.

¹⁸⁸ Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik toplusu, 2001, №7, m. 484, s.1513-1514; Kərimov M. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. – Dirçəliş – XXI əsr, 2004, №74-75, s.167.

¹⁸⁹ Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət. Statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2006, s. 237.

Azərbaycan MEA-nın strukturunu təkmilləşdirmək, elmi-texniki potensialdan istifadənin səmərəliliyini artırmaq və onu prioritet istiqamətlərə yönəltmək məqsədi ilə Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında struktur dəyişiklikləri haqqında” 2002-ci il 21 may və 2003-cü il 30 yanvar tarixli qərarları ilə AMEA-nın Fizika və Fotoelektronika institutlarının bazasında Fizika İnstitutu, M.Nağıyev adına Kimya Texnologiyasının Nəzəri Problemləri və Qeyri-üzvi və Fiziki Kimya institutlarının bazasında Kimya Problemləri İnstitutu, Fəlsəfə və Hüquq, Milli Münasibətlər, İctimai-Siyasi Tədqiqatlar və İnformasiya institutlarının bazasında Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, Radiasiya Tədqiqatları Sektorunun bazasında Radiasiya Problemləri İnstitutu, İnformasiya-Telekommunikasiya Elmi Mərkəzinin bazasında İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Geologiya və Dərin Neft və Qaz Yataqları Problemləri institutlarının bazasında Geologiya İnstitutu, Genetika və Seleksiya İnstitutunun bazasında Genetik Ehtiyatlar İnstitutu yaradıldı.¹⁹⁰

Azərbaycan elmi ancaq yerin dərinliyini – litosferi tədqiq etməklə yox, həm də yaxın kosmosun (Kosmik Tədqiqatlar İnstitutu) və kainatın (Astrofizika İnstitutu) tədqiqi ilə də məşğul olma hüququ qazanmış və bu sahələrdə bir çox ciddi elmi yeniliklərə nail olmuşdu. 1991-ci ildə akademik Arif Mehdiyevin təşəbbüsü ilə Aerokosmik İnformatika Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaranır və o, həmin institutun ilk direktoru seçilir. A.Mehdiyev rəhbərliyi altında bu institutda yaradılmış proqram – aparat kompleksi aerokosmik məlumatları tematik emal etməyə və nəticələri avtomatlaşdırılmış elektron xəritələri şəklində təqdim etməyə imkan vermişdir. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycanda məsafədən zondlama verilənlərin qəbulu, emalı və tematik təhlili başlanmış və bununla da Coğrafi Məlumat Sistemlərinin inkişafına təkan verilmişdir. Görkəmli alim Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyinə (AMAKA) rəhbərlik etdiyi dövrdə informatika ilə bağlı elmi fəaliyyə-

¹⁹⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının inkişaf salnaməsindən. – Elm qəz., 2005, 14 dekabr, s. 15.

tinə başlayaraq və Azərbaycanda yeni elmi istiqamətin – kosmik informatikanın inkişafına öz töhfəsini verir.¹⁹¹ Azərbaycan Respublikasında elmi tədqiqatların daha da səmərəli təşkil edilməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Prezidentin “Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi haqqında” 2003-cü il 4 yanvar tarixli fərmanının icrası ilə əlaqədar AMEA Rəyasət heyətinin qərarına əsasən, Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi mövcud strukturu ilə AMEA-nın Yer Elmləri Bölməsinin tərkibinə daxil edildi.¹⁹²

Naxçıvan MR-in geosiyasi vəziyyətini nəzərə alaraq, elmi tədqiqat qurumlarının fəaliyyətini gücləndirmək, mövcud elmi potensialdan səmərəli istifadə etmək, diyarın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və təbii sərvətlərinin öyrənilməsi üçün daha əlverişli şərait yaratmaq məqsədi ilə Prezident Heydər Əliyevin 2002-ci il 7 avqust tarixli sərəncamına əsasən, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi yaradıldı.¹⁹³

Dövlət başçısının qəbul etdiyi qərarlar respublikada elmin daha da inkişaf etməsinə geniş imkanlar yaradır və AMEA-nın fəaliyyətinə müsbət təsir göstərirdi. Görülən işlər elmi potensialdan düzgün və səmərəli istifadə etməyə, paralelçilikdən və təkrardan azad olmağa, ən başlıcası isə alimlərin səylərini Azərbaycan Respublikasının inkişafı üçün vacib olan ictimai, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni problemlərin həllinə xidmət edən tədqiqatların aparılmasına yönəltməyə imkan verirdi.

Prezidentin “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu haqqında” 2003-cü il 4 yanvar tarixli fərmanı Ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkə elminə diqqət və qayğısının daha bir bariz nümunəsi oldu. Fərmanda xüsusi vurğulanırdı ki, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafını təşkil və təmin edən, dövlətin elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən,

¹⁹¹ Kərimov M. Azərbaycanda kosmik elmin inkişafına böyük töhfələr verən alim. – Azərbaycan qəz., 2009, 19 dekabr, s. 7.

¹⁹² Kərimova T. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi müstəqillik illərində. – Tarix və onun problemləri, 2013, №2, s.152.

¹⁹³ Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin giriş nitqi – 7 avqust 2002-ci il. – Azərbaycan qəz., 2002-ci il, 15 avqust.

Azərbaycan Respublikasını xarici ölkələrdə elmi və elmi-texniki fəaliyyət sahəsində təmsil edən elmi təşkilatdır".¹⁹⁴ Bununla da Akademiyaya müstəqil dövlətimizin elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən ali dövlət orqanı statusu verildi. Dövlət başçısının həmin fərmanı ilə AMEA-nın Nizamnaməsi də təsdiq olundu.¹⁹⁵ Beləliklə, Azərbaycan MEA-nın hərtərəfli inkişafı üçün yüksək səviyyədə hüquqi zəmin yarandı, akademiyanın fəaliyyət dairəsi genişləndi, səlahiyyətləri artdı və onun qarşısına məsul vəzifələr qoyuldu.

Azərbaycan elminin maddi bazasının keyfiyyətə yaxşılaşması üçün də konkret tədbirlər görülürdü. Dövlət büdcəsindən elmə ayrılan xərclər yeni manatla 1995-ci ildə 3, 9 milyon manat, 2000-ci ildə 9, 3 milyon, 2001-ci ildə 9,4 milyon, 2002-ci ildə 11, 4 milyon, 2003-cü ildə isə 16, 6 milyon manat olmuşdu.

Ayrılan büdcə vəsaitinin artması aparılan elmi-texniki işlərin həcmində də müsbət təsir göstərmişdi. AMEA-nın institutlarında 1995-ci ildə yeni manatla 1371,1 min manatlıq, 2000-ci ildə 4420 min, 2001-ci ildə 4429 min, 2002-ci ildə 5344 min, 2003-cü ildə isə 8358,7 min manatlıq elmi-texniki işlər aparılmışdı.¹⁹⁶

1991-2001-ci illərdə AMEA-nın müəssisələrində 1644 mühüm nəticə alınmış, 20 minə yaxın məqalə (3000-i xaricdə) çap olunmuş, 200-ə yaxın doktorluq, 650-dək namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmiş, 504 iş istehsalata tətbiq olunmuşdu.¹⁹⁷

Elmi və elmi-pedaqoji kadrlar hazırlanması işini tənzimləmək üçün 1992-ci il aprelin 23-də yaradılan Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyası (1994-cü ildən Azərbaycan Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası) Ali Attestasiyalar Komissiyaları Beynəlxalq Assosiasiyasına üzv qəbul olunmuşdu. Respublikanın elm və təhsil müəssisələrində 140-a yaxın ixtisas üzrə doktorluq və namizədlik dissertasiya-

¹⁹⁴ Azərbaycan qəz., 2003, 5 yanvar.

¹⁹⁵ Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 2003, №1, s. 47.

¹⁹⁶ Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət. Statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2006, s. 247, 252.

¹⁹⁷ Kərimova T. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi müstəqillik illərində. – Tarix və onun problemləri, 2013, №2, s.153.

larının müdafiəsi üçün ixtisaslaşdırılmış elmi şuralar fəaliyyət göstərirdi. Bakı ilə yanaşı, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran şəhərlərinin ali təhsil müəssisələrində də belə şuralar yaradılmışdı.¹⁹⁸

1993-2003-cü illərdə Azərbaycan elmi mühüm uğurlarla yadda qalmışdır. Riyaziyyat, fizika, neft kimyası, geologiya, biologiya, humanitar və ictimai elmlər sahəsində nəzəri və praktik əhəmiyyətə malik elmi nəticələr əldə edilmişdi. Fizika-riyaziyyat və texnika elmləri sahəsində paslanmayan polada dəniz suyu ilə təmasda ionlaşdırıcı şüaların təsiri, dəniz suyunun radiolizində hidrogenin çıxımı haqqında elmi təkliflər verilmiş, ilk dəfə olaraq, Holl tipli plazmanın sürətləndiricisində ionların paylanması modifikasiyası üçün fəza potensialının fiksə edilmə plazmaoptik metodu təklif olunmuş, paylama maksimumunun 23%-ə qədər yüksək enerjilər tərəfə sürüşməsi əldə edilmişdir. Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyinin Xüsusi kosmik cihazqayırma konstruktör bürosunda günəş küləklərinin Yerin maqnit sahəsinə təsirini öyrənən nadir aerokosmik cihaz yaradılmışdı.

Respublikada neftlərin dəyişilməsini nəzərə alaraq, Bakı neft emalı zavodlarında Azərbaycan və kükürlü Qazaxstan neftlərinin müxtəlif nisbətlərində qarışıqlarının emal variantları tədqiq olunmuş və çağdaş tələblərə cavab verən müvafiq neft məhsullarının istehsalı nəzərdə tutulmuşdur. Kimyaçı alimlər alüminium oksid örtüyündə platin qrupu metalları olmayan mürəkkəb həndəsi formalı effektiv alüminium-karkas katalizatorları işləyib hazırlamışlar. Dəmirin yeni monoalkil törəməsi sintez edilmiş və o, əvvəllər təklif olunmuş metal törəmələri ilə müqayisədə benzinlərə oktan yüksəldici əlavə kimi tədqiq olunmuşdur. Bakı yağları və yeni aşqar kompozisiyaları əsasında xüsusi texnikada istifadə edilən yüksək sürətli dizel mühərrikləri üçün sürtgü yağı əldə edilmişdir.¹⁹⁹

Azərbaycan neft sənayesinə geniş xarici investisiyalar cəlb olunması neft, neft-kimya, neft-qaz quyuları qazılması və istismarı sahələrində elmi tədqiqatların inkişafına imkanlar açır. Neftçi alimlərin bu

¹⁹⁸ Qaffarov T.B. Azərbaycan Respublikası: əsrə bərabər 10 il (1991-2001). Bakı: Elm, 2001, s. 281.

¹⁹⁹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı: Elm, 2005, s.29-30.

sahədəkitədqiqatları böyük elmi və əməli əhəmiyyətə malik idi. 1997-ci ildə Azərbaycan Neft Akademiyasında “Qabaqcıl Neft və Qaz Hasilatı Texnologiyası Mərkəzi” təşkil olunmuşdu.²⁰⁰

1997-ci ildə prezident Heydər Əliyevin alimlərlə görüşü neft emalı, neft-kimya və kimya sahəsində çalışan alimlərimizin qarşısında yüksək keyfiyyətli neft emalı və kimya məhsullarının istehsalını təmin edən, ekoloji cəhətdən təmiz texnoloji proseslərin yaradılması məsələsini gündəmə gətirmişdi. Bu məqsədlə neft emalının dərinləşdirilməsi, dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətli yanacaq, sürtkü materialları və xüsusi mayelərin, neft-kimya və kimya məhsullarının (yağlara və yanacaqlara aşqarlar, səthi-aktiv maddələr, monomerlər, polimer materialları və onlara stabilizatorlar və plastifikatorlar, korroziya inhibitorları və s.) alınması üçün enerjiyə qənaət edən, enerjiyə qənaət edən, ekoloji cəhətdən təmiz olan mütərəqqi proseslərin və onların nəzəri əsaslarının yaradılması istiqamətində tədqiqatlar aparıldı.²⁰¹ Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Kimya Elmləri Bölməsinə daxil olan institutların alimləri yeni yanacaqlar, sürtkü yağları, aşqarlar, yüksək effektiv katalizatorların alınması, neft çıxarmada və neft emalında istifadə olunan yeni reagentlərin və inhibitorların yaradılması, neft məhsullarının keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, yeni polimerlər, polimer kompozision, üzvi maddələrin və qeyri-üzvi materialların yaradılması istiqamətlərində bir çox elmi tədqiqatlar aparmış və mühüm nəticələr əldə etdilər.²⁰²

Aşqarlar Kimyası İnstitutunda yağlara, yanacaqlara, yağlayıcı-soyuducu və digər xüsusi mayələrə yeni aşqarların sintezi, alınma texnologiyasının işlənilib hazırlanması, istehsalının təşkili və həmçinin müxtəlif növ maşın və mexanizmlərdə işləyən yüksək keyfiyyətli sürtkü yağlarının və xüsusi mayələrin yaradılması sahəsində məqsədyönlü tədqiqatlar aparılırdı. İnstitutun alimlərinin bu sahədə apardığı

²⁰⁰ Azərbaycan qəz., 2002, 31 iyul.

²⁰¹ Fərzəliyev V. Azərbaycanın neft emalı, neft-kimya və kimya sənayesinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu. – Elm qəz., 2008, 10 may, s. 9.

²⁰² Yenə orada.

fundamental tədqiqatlar nəticəsində ölkədə təsirli aşqarların və onların əsasında yaradılmış müxtəlif təyinatlı sürtkü yağlarının və xüsusi mayələrin istehsalı təşkil edilmişdi.²⁰³

Kimya texnologiyasında ilk dəfə olaraq mürəkkəb kimya-texnoloji komplekslərin tədqiqi üçün sistem analiz üsulu işlənib hazırlanmışdır. Bu üsul göstərilən kompleksləri, onların elementlərinin qarşılıqlı təsirini nəzərə almaqla vahid bir sistem kimi tədqiq etməyə imkan yaradır, sistem analizi üsulu müxtəlif dərəcədə mürəkkəbliyə malik olan resirkulyasiya axınları olan kimya texnoloji komplekslərinin modelləşdirilməsi və optimallaşdırılmasının əsasını təşkil edirdi. Bu üsul qapalı resirkulyasiya tsiklləri olan kimya-texnoloji komplekslərinin və ayrıca işləyən zavodların riyazi modellərinin qurulmasına imkan verirdi. 1991-ci ildən Xlorüzvi Sintez İnstitutunun bazasında yaradılan Polimer Materialları İnstitutunda 1993-2000-ci illərdə əsas etibarilə "Yüksək molekullu birləşmələr kimyası" və "Zərif üzvi sintez" problemləri üzrə elmi tədqiqat işləri aparılırdı.

XX əsrin son illəri Azərbaycan elmi üçün daha məhsuldar illər olmuş və bu müddətdə müəyyən nailiyyətlər əldə edilmiş, polimer materialların "yeni nəslinin və onların əsasında kompozitlərin işlənib hazırlanması" üzrə tamamlanmış işlərin sənayedə tətbiqi ilə əlaqədar "Azərdövlət kimya" şirkətinə təkliflər verilmişdi.²⁰⁴

Akademiyanın Neft-Kimya Prosesləri İnstitutun bir çox işləmələri müstəqil Azərbaycanın neftçıxarma, neftayırma və neft-kimya sənayesində tətbiq olunur-və ya tətbiq olunmaq üçün təklif edilirdi. Onların içərisindən mütərəqqi tələblərə cavab verən və ekoloji cəhətdən əlverişli neft məhsullarının (yanacaqların, yağların) istehsal texnologiyalarının, öz keyfiyyət göstəricilərinə görə xarici analoqlardan geri qalmayan, neft çıxarma və emalında müvəffəqiyyətlə tətbiq olunan kimyəvi preparatların, pirolizin maye məhsullarının kompleks emal sxemlərinin və s. sənayedə geniş tətbiqi respublikanın iqtisadiyyatının dirçəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilərdi.

²⁰³ Şahtaxtinski T., Rüstəmov M., Əfəndiyev A., Fərzəliyev V. Kimyaçı alimlərimiz daim Heydər Əliyevin qayğısını hiss edir. – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir. Bakı: Elm, 2003, s.69.

²⁰⁴ Yenə orada, s. 70.

Bakının neftayırma zavodlarında Azərbaycan və Qazaxıstan neftinin müxtəlif nisbətlərdə qarışıqlarının emal variantları tədqiq olunmuşdu. Kimyaçı alimlər mürəkkəb həndəsi formalı səmərəli alüminium-karkas katalizatorları işləyib hazırlamışlar. Dəmirin yeni monoalkil törəməsi sintez edilmiş və o, əvvəllər təklif edilən metal törəmələri ilə müqayisədə benzinlərə oktanyüksəldici əlavə kimi tədqiq edilmiş, Bakı yağları və yeni aşqar kompozisiyaları əsasında xüsusi texnikada istifadə olunan yüksək sürətli dizel mühərrikləri üçün sürtgü yağı alınmışdır.²⁰⁵

SSRİ dövründən başlayaraq Azərbaycanda yaranan ilk riyazi məktəblər riyaziyyatın əsas istiqamətləri olan funksional analiz, funksiyalar nəzəriyyəsi və sinqulyar inteqral operatorlar nəzəriyyəsi üzrə formalaşmışdı. Azərbaycan riyaziyyatçıları bu sahələr üzrə bir çox mühüm nəticələr əldə etmiş, operatorların spektral nəzəriyyəsi və operator cəbrləri, diferensial tənliklər və riyazi fizikanın problemləri, funksional fəzalar və funksiyalar nəzəriyyəsi kimi istiqamətlərin də inkişafında fəal iştirak edərək öz töhfələrini vermişlər. Qeyd olunan əsas istiqamətlərdən əlavə riyaziyyatçılar funksional analiz, harmonik və qeyri-harmonik analiz, optimal idarəetmə, cəbr, riyazi məntiq kimi istiqamətlərin də Azərbaycanda yaranmasına və inkişafına nail olmuş və bu sahələrdə də dünya riyaziyyatında qəbul olunan mühüm nəticələr əldə etmişlər. Dünya riyaziyyatında yeni istiqamət kimi tədqiq olunan dəyişən dərəcəli funksiyalar fəzaları nəzəriyyəsi, veyvlet analizi, freym nəzəriyyəsi, statistik approksimasiya, neyron şəbəkələr metodu, fazzi nəzəriyyə, diskret proseslərin idarə olunması və s. sahələrin hər biri üzrə çalışan riyaziyyatçılarımız dünya riyaziyyatında layiqli yerləri olan mühüm nəticələr alınmışdı. Son dövrlərdə çox sürətlə inkişaf edən statistik approksimasiya istiqaməti Azərbaycan riyaziyyatının adı ilə bağlıdır.²⁰⁶

Fizika sahəsində aparılan tədqiqatların əsas istiqamətlərini: yarımkeçiricilər, dielektriklər, topoloji izolyatorlar, nanomaterialları və quruluşları, maqnit materialları, yüksək temperaturu ifratkeçiricilər,

²⁰⁵ Rüstəmov M. Neft-kimya elmi sahəsində nailiyyətlərimiz. – Elm qəz., 2005, 14 dekabr, s.6-7; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı: Elm, 2005, s. 29-30.

²⁰⁶ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 70. Bakı: Elm, 2015, s. 38.

seqnetoelektrikləri, kompozit materialları və onlar əsasında yaranmış strukturları əhatə edən kondensə olunmuş hal fizikası, bərk cisim elektronikasını, nüvə fizikası, elektrofizika və elektroenergetika problemləri təşkil edirdi. Əldə olunmuş nailiyyətlərin mühüm hissəsi yarımkeçiricilər fizikası sahəsində aparılan tədqiqatlarla əlaqədar idi. Bu tədqiqatlar yüksək effektivli çəviricilərin, geniş spektrli fotoqəbuledicilərin və lazerlərin yaradılmasına gətirib çıxarmışdı. Azərbaycan fizikləri tərəfindən ilk dəfə olaraq selen və selen əsasında çəviricilərdə əsas elektron və fonon hadisələrinin mexanizmi müəyyənləşdirilmiş, selenlə elektron paramaqnit rezonansı müşahidə olunmuş və selenin polimer quruluş xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilmişdi.

Azərbaycan alimləri keçmiş SSRİ kosmik proqramının həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynayırdılar. Onların yaratdıqları fotoqəbuledicilər vasitəsi ilə ilk dəfə olaraq Marsın əks tərəfinin və onun Fobos peykinin istilik xəritəsi, Yer səthinin müxtəlif hissələrinin şəkli çəkilmiş, Azərbaycan alimlərinin iştirakı və işlədiyi texnologiya əsasında kosmik aparatda çəkisizlik şəraitində bir sıra yarımkeçiricilərin monokristalları alınmışdır. Yüksək fotohəssaslıqlı darzolaqlı yarımkeçiricilərdə aşqar və səth hallarının nəzəriyyəsi yaradılmış, termoelementlərin metal yarımkeçirici sərhədində elektron və fiziki-kimyəvi hadisələrin mexanizmi, foto- və termoelektrik çəviricilərdə elektron proseslərinin təbiəti müəyyənləşdirilmiş, yeni fotoelektro-optik effekt aşkar edilərək tədqiq olunmuşdur. Nüvə fizikası istiqamətində mühüm nəticələr riyazi fizika, kvant sahə nəzəriyyəsi, elementar hissəciklərin qarışıqlı təsiri, nüvələrin quruluşu sahəsində alınmışdı. Azərbaycan Respublikasının neft sənayesinə geniş xarici sərmayələr cəlb olunması neft, neft kimyası, neft-qaz quyularının qazılması və istismarı ilə bağlı elmi tədqiqatların genişlənməsinə imkanlar açır, alimlərimiz böyük elmi və praktik əhəmiyyəti olan tədqiqatlar aparırdılar. Fizika İnstitutunda aparılan elmi tədqiqatların mühüm nəticələri müxtəlif illərdə təbiət və ictimai elm sahələri ezrə mühüm nailiyyətlər kimi Elmlər Akademiyasının illik hesabatlarına daxil edilmişdi.²⁰⁷

²⁰⁷Həşimov A. Fizika alimlərinin axtarışları və uğurları. – Elm, 2005, 14 dekabr, s.11-12.

Azərbaycan geoloqları respublikanın və həmsərhəd ölkələrin Xəzər akvatoriyasının palçıq vulkanlarının yeni xəritəsini tərtib etmişlər. Azərbaycanın çökmə süxur qatlarının müxtəlif litoloji tərkibi kollektorlarında gedən deformasiya proseslərinin eksperimental tədqiqi aparılmış və onların mexanizmi öyrənilmişdir ki, bu da təzyiqin boşalma əmsallarının süxurların parametrlərinə təsirinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir. Azərbaycan geofizikləri Aşağı Kür çökəkliyində beş strukturdan ibarət tektonik zona kəşf etmiş və onu Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi şərafinə “Qayıdış zolağı” adlandırmışlar.

“Şahdəniz” yatağında böyük qaz ehtiyatları, respublikada yeni qızıl yataqları kəşf olunmuşdu. İlk dəfə olaraq Azərbaycanın IV dövr paleocoğrafi atlası və 50-dən çox paleocoğrafi, paleoiqlim, paleobotaniki xəritələr hazırlanmışdır. NATO-nun “Sülh naminə elm” proqramı çərçivəsində Bakı-Supsa neft kəmərinin ekoloji inspeksiyalarında, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən “Səhralaşmaya qarşı mübarizə”, “Çirklənməyə nəzarət” layihələrinin icrasında azərbaycanın coğrafiyaşünas alimləri də fəal iştirak etmişlər.²⁰⁸

Cöğrafiyaçılar tərəfindən ilk dəfə olaraq Azərbaycanın IV dövr paleocoğrafi Atlası və bu dövrün ayrı-ayrı əsrlərinin təbii şəraitin əks etdirən 50-dən çox paleocoğrafi, paleoiqlim, paleobotaniki xəritələr hazırlanmış, çoxsaylı dəniz və kontinental mənşəli IV dövr çöküntülərinin səciyyəvi kəsilişləri verilmişdir. Atlasda olan xəritə və sxemlər izahlarla təmin edilmişdir.²⁰⁹

Akademiyanın Biologiya elmləri bölməsinin biologiya sahəsində əsas elmi istiqamətlərini bu illərdə Azərbaycanda flora, fauna və mikroorqanizmlərin biomüxtəlifliyinin öyrənilməsi, genofondun qorunması və səmərəli istifadəsi, canlıların həyat fəaliyyətinin molekulyar-genetik və fiziki-kimyəvi əsaslarının tədqiqi təşkil edirdi. Bununla əlaqədar, Biologiya elmləri bölməsinin elmi idarələrinin tədqiqat fəaliyyəti

²⁰⁸ Kərimova T. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi müstəqillik illərində. – Tarix və onun problemləri, 2013, №2, s.152.

²⁰⁹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı: Elm, 2005, s. 30.

yəti əsasən Azərbaycanda biomüxtəlifliyin öyrənilməsi, müasir ekoloji şəraitdə qorunması və səmərəli istifadəsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlıq proseslərinin müasir molekulyar-genetik üsullarla araşdırılması, molekulyar biologiya, biokimya, biofizika, gen biotexnologiyası, bioinformatika, bioenergetika üsullarından istifadə etməklə ətraf mühitin mənfi amillərinə qarşı bitkilərin davamlılıq mexanizmlərinin öyrənilməsi, orqanizmin inkişafının ekoloji-fizioloji və biokimyəvi əsasları, Xəzərin ekologiyası və bioloji sərvətlərinin bərpası, mikroorqanizmlərin ekologiyası, biokimyəsi və s. problemlərin həllinə yönəlmişdir. Akademik C.Ə.Əliyevin təşəbbüsü ilə respublikamızda bitkilərin biomüx-təlifliyinin qorunması və səmərəli istifadə olunması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. 2001-ci ildə məhz onun şəxsi təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə bu məqsədə xidmət edən Azərbaycan Respublikasının Bitki Genetik Ehtiyatlarının Proqramı işlənilib hazırlanmışdır.²¹⁰

Torpaq tədqiqatları fundamental, həm də tətbiqi xarakter daşıyırdı. Azərbaycan torpaqşünaslığının əldə etdiyi nəticələr, aqrar sahənin, o cümlədən əkinçiliyin inkişafı baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

Heydər Əliyevin gördüyü nəhəng işlərdən biri ölkə iqtisadiyyatının yeni prinsiplər əsasında qurulması, iqtisadi islahatların, həmçinin ölkə iqtisadiyyatında mühüm mövqe tutmuş torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi idi. 1997-ci ilin yanvarından başlayaraq həyata keçirilən torpaq islahatı istər siyasi-iqtisadi, sosial, istərsə də Azərbaycan torpaqşünaslıq elminin inkişafı baxımından ölkəmizin tarixində ən əlamətdar proseslərdən biridir. Azərbaycan torpaqlarının aqroekologiyası, ekoloji qiymətləndirilməsi, torpaq münbitliyinin modelləşdirilməsi, dövlət torpaq kadastı və onun elmi əsasları sahəsində elmi tədqiqat işləri aparılır və bir sıra mühüm elmi nailiyyətlər əldə edilmişdi. Azərbaycanın və onun bütün infrastrukturunun torpaq, iqlim, aqroiqlim, relyef, hidroqrafiya, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi, landşaft xüsusiyyətləri, təbii resursları, ekoloji vəziyyəti, təbii fəlakətlər və

²¹⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Botanika İnstitutu. – Elm qəz., 2005, 14 dekabr, s.10.

digər məlumatları Azərbaycan, rus və ingilis dillərində özündə əks etdirən Azərbaycan Respublikasının Torpaq Atlası, Ekoloji Atlaslar və Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası nəşr edilmişdi. İlk dəfə çapdan çıxan Azərbaycan Respublikasının Milli Atlasında sosial-iqtisadi kompleksləri üzrə inkişaf proqramlarının proqnozlaşdırılmasında və hazırlanmasında istifadə edilən xəritələr öz əksini tapmışdır. İnstitutun alimləri tərəfindən hazırlanan 40-dan çox xəritə Atlasın “Torpaq və torpaq ehtiyatları” bölməsinə daxil edilmişdi. İlk dəfə olaraq respublikada antropogen mənşəlik torpaqların tam təsnifatı müəyyənləşdirilmişdi.²¹¹

Azərbaycan dilinin inkişafı, onun təmizliyinin qorunması, dövlət dili statusunun tətbiqinə əhəmiyyət verən Heydər Əliyev deyirdi ki, “Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik. Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur”.²¹² 2001-ci il iyunun 18-də “Dövlət dilinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman, dövlət başçısının yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılması, 2002-ci il sentyabrın 30-da “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanunun qəbulu, hər il avqustun 1-də “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü” kimi qeyd olunması Ümummilli liderin Azərbaycan dilinə olan sevgisinin parlaq təzahürüdür.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi və inkişafını ən böyük uğurlarımızdan biri, bunun təkcə dil məsələsi deyil, həm də azərbaycançılıq məsələsi olduğunu vurğulayan Prezident Heydər Əliyevin dövlət dilinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərmanının da əsas məqsədi “Azərbaycanın dövlət müstəqilli-

²¹¹ Məmmədov Q. Regionların inkişafı proqramı aqrar-iqtisadi tərəqqinin əsasıdır. – Elm qəz., 2005, 14 dekabr, s.9.

²¹² Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Biblioqrafiya / Tərt. Əliyeva-Kəngərli A., Bağırova G, elmi red. Ə.Xələfov/. Bakı, 2010, s. 23.

yinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin və bu işə nəzarətin genişləndirilməsi” idi.²¹³

Heydər Əliyevi maraqlandıran məsələlərdən biri də, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği idi. 1997-ci ildə Elmlər Akademiyasında görüşdə “...Azərbaycanda fizika, riyaziyyat, biologiya, kimya və başqa fənlər hamısı inkişaf etməlidir. Ancaq bunların hərəkətinin özünəməxsus çərçivəsi vardır. Amma tarix hər bir insan üçün yeniyetməlikdən başlayaraq lazımdır. O cümlədən mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, elmimizin tarixi lazımdır”²¹⁴ deməsi göstərdi ki, Heydər Əliyev nəinki tarix elminin inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradır, eyni zamanda tarixçi kimi yüksək elmi səviyyədə qaranlıq səhifələrə, indiyədək unudulmuş və təhrif edilmiş, saxtalaşdırılmış səhifələrin obyektiv tədqiq edilməsinə diqqəti yönəldirdi.

Heydər Əliyevi düşündürən məsələlərdən biri də Azərbaycanın ən qədim zamanlardan müasir dövrə qədər olan tarixinin tədqiqi və təbliği məsələsi idi. O, hesab edirdi ki, Azərbaycan tarixi ümumdünya tarixi kontekstində tədqiq edilməli və tariximizdə sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəniyyət məsələləri kompleks halda öz əksini tapmalıdır.

Ümummillə lider Azərbaycanın çoxəsrlik tarixinin dərinədən tədqiqinin aktuallığını vurğulayaraq deyirdi ki, “bizim tariximiz - həm qədim tariximiz, həm orta əsrlər tariximiz, həm də son dövrlərin, yəni XVIII, XIX və XX əsrlərin tarixi istənilən səviyyədə yazılmayıb”.²¹⁵ Tarixçilərlə dəfələrlə görüşən Heydər Əliyev bu sahədə öz dərin narahatlığını ifadə edərək tarixçilərə tarixi düzgün yazmağı, obyektiv öyrənməyi və qiymət verməyi tövsiyə edirdi.

²¹³ Xəlilov S.S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2001, s. 252.

²¹⁴ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar: VIII kt., noyabr, 1996 – mart, 1997. Bakı: Azərneşr, 1998, s. 367.

²¹⁵ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar: I kt., iyun, 1993 – may, 1994. Bakı: Azərneşr, 1997, s. 154.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31-də Elmlər Akademiyasının aparıcı alimləri və institutların rəhbərləri ilə görüşündə XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixinin yenidən yazılması zərurətini irəli sürdü, ²¹⁶ tarixçi alimlərin qarşısında Azərbaycanın XIX - XX əsrlər tarixinin subyektivlikdən uzaq, təhriflə yol vermədən, olduğu kimi yazmaq, həm də ən başlıcası bu dövr tarixini heç bir çətinliyə baxmadan araşdırmaq vəzifəsini qoyaraq qeyd etmişdi: "...tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır, tarixi təhrif etmək olmaz, tariximizdəki qara ləkələri, qara səhifələri unutmaz".²¹⁷

Heç şübhəsiz, bütün bu söhbət, nəsihətlərin və göstərişlərin ciddi təsiri olurdu. Azərbaycan tarixinə dair dəyərli əsərlər yazılaraq nəşr edilirdi. Heydər Əliyevin 1997-ci il yanvarın 31-də Elmlər Akademiyasının aparıcı alimləri və institutların rəhbərləri ilə görüşündən sonra Tarix İnstitutunun əməkdaşları ölkə rəhbərinin göstərişini əsas tutaraq, "XIX-XX əsr Azərbaycan tarixi" (2 cildlik) kitabının nəşri üçün hazırlıq işlərinə başladılar. Əsərin hər iki cildinin mündəricatı hazırlandı və o zaman institutda fəaliyyət göstərən "Azərbaycanın yeni tarixi", "Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti tarixi" və "Azərbaycanın müasir dövr tarixi" şöbələrinin təqdim etdikləri təkliflər əsasında institutun Elmi Şurası cildlərin strukturlarını təsdiq edərək Azərbaycan EA-nın Rəyasət Heyətinə göndərdi. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra müstəqil respublikanın daxili və xarici siyasətini müəyyənləşdirmək üçün XIX-XX əsrlər tarixinin yenidən işlənməsi işinin böyük həyati zərurət olduğu ortaya çıxdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyev 30 dekabr 2000-ci il tarixində yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minilliyə keçid münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciətində də Azərbaycan tarixinin mürəkkəb məsələlərinə aydınlıq gətirmiş, mərhələ və dövrlərə

²¹⁶ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, VIII kitab. Bakı, 1998, s. 367; Azərbaycan qəz., 1997, 1 fevral.

²¹⁷ Azərbaycan qəz., 1993, 22 sentyabr.

bölərək, hər bir mərhələ və dövrdə baş vermiş hadisələrin geniş analizini və təhlilini vermişdir.²¹⁸ Azərbaycan tarixi ən qədim dövrlərdən başlayaraq, XX əsrin sonunadək hərtərəfli nəzərdən keçirilir, zəngin tarixi ənənələrin əsrlərlə qorunub saxlanıldığı və inkişaf etdirildiyi, özündən sonrakı dövrlər üçün əsas bünövrə olduğu göstərilirdi. Heydər Əliyevin bu müraciəti qiymətli bir elmi əsər kimi tarixçilər və digər humanitar elmlər sahəsində çalışan alimlər üçün elmi-tədqiqat istiqaməti kimi qəbul olundu.

Ümummilli liderin müraciətindən sonra bu sahədə praktiki addımlar atıldı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin göstərişi ilə, 1997-ci ildə Azərbaycan EA Rəyasət Heyəti nəzdində yaradılmış "Azərbaycan tarixi" Baş redaksiya Şurasının rəhbərliyi altında A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu tərəfindən 7 cildlik "Azərbaycan tarixi"nin akademik nəşri 2003-cü ildə başa çatdırıldı. Bu, Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında çox mühüm bir hadisə idi. Müəyyən qüsurlara baxmayaraq, bu 7 cildlik Azərbaycan tarixi üzrə müstəqillik dövründə yazılmış ilk fundamental əsər sayılır. Tarixçilərimiz tərəfindən hazırlanmış bu əsərdə Azərbaycan tarixinin bütün məsələləri ilk dəfə ümumiləşdirilmiş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Azərbaycanın tarixçi alimləri də bu Heydər Əliyevin "tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır" prinsipini əsas götürərək, tariximizin ən aktual problemlərinin elmi həllinə çalışırdılar. Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixli "Ermənistan SSR-dən 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmaları haqqında", 30 yanvar 1998-ci il tarixli "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin qeyd olunması haqqında", 26 mart 1998-ci il tarixli "Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında" imzaladığı fərman və sərəncamlar tariximizin indiyədək tədqiq edilməmiş bir çox problemlərinin elmi həlli üçün hüquqi, siyasi və elmi zəmin yaratdı.

Heydər Əliyevin Azərbaycan tarix elmində unudulmuş səhifələrin açılmasında, bir çox məsələlərin yeni konsepsiyada işlənilməsinin

²¹⁸ Onullahi S. Heydər Əliyev və tarix elmi. – Tarix və onun problemləri, 2003, №1, c.192.

metodikasının müəyyən edilməsində xidmətləri böyük elmi-nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, onun akademiyanın Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədəki çıxışında söylədiyi "... mən daha çox istərdim ki, Naxçıvan xanlığının tarixi çox gözəl yazılsın. Naxçıvan xanlığının çox böyük tarixi var. ...İrəvan xanlığı var. Naxçıvan xanlığı ilə İrəvan xanlığı bir-birilə çox bağlı idi. İndi ermənilər deyirlər ki, yox, orada ermənilər olubdur. Amma həqiqətən İrəvan xanlığıdır. Naxçıvan xanlığını siz dərindən öyrənəndə, mütləq İrəvan xanlığına gedib çıxacaqsınız. İrəvan xanlığı haqqında Ermənistanda tapmadığınız materialları Rusiyanın arxivlərində, Sankt-Peterburqda, rus imperiyasının arxivlərində tapacaqsınız və görəcəksiniz ki, nələr var"²¹⁹ göstərir ki, Ümummilli lider tarixi problemlərin kompleks həllinin tərəfdarı olmuşdur.

Ümummilli lider illi liderin XX əsrdə Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və bu ərazilərin Rusiyaya birləşdirilməsi, Qərbi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, Cənubi və Şimali Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımını məsələlərinin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin həqiqətlərinin üzə çıxarılması və s. məsələlərin tədqiq olunmasının zəruriliyinin tarix elminin mühüm bir problemi kimi rəsmi şəkildə əsaslandırması tariximizə, millətimizə böyük elmi xidmət nümunəsidir.²²⁰

"Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinin qeyd olunması haqqında" 1998-ci il 30 yanvar tarixində imzalanmış sərəncamın nəticəsi olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair sənədlər və materiallar külliyyatı hazırlandı və 1998-ci ildə 7 cildə nəşr edildi. Azərbaycan EA Rəyasət Heyətinin 3 iyun 1990-cı il tarixli qərarı ilə, Azərbaycan EA İctimai Elmlər bölməsi nəzdində yaradılan "Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixinin araşdırılması üzrə Problem Şurası"nın, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin təd-

²¹⁹Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin giriş nitqi – 7 avqust 2002-ci il. – Azərbaycan qəz., 2002-ci il, 15 avqust.

²²⁰ Bayramov Q.M. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. – Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmləri seriyası, 1988, №1, s.25-48.

qiqi üçün 1992-ci ildə Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi” şöbəsinin səmərəli fəaliyyəti bu gün öz müsbət nəticələrini göstərməkdədir.

Dünya ölkələrində fəaliyyət göstərən Azərbaycan diasporunun tarixini və problemlərini dərindən və hərtərəfli tədqiq etmək məqsədilə, “Azərbaycan diasporuna kömək haqqında” qərar qəbul edilmiş, Azərbaycanın tarixi, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, beynəlxalq əlaqələrinə dair elmi-populyar kitablar Azərbaycan, rus, ingilis dillərində nəşr edilmiş, xaricdə yaşayan azərbaycanlılara, onların müvafiq cəmiyyətlərinə, təşkilatlarına və səfirliklərə göndərilmiş, “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”²²¹ 18 dekabr 1997-ci il və “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında”²²² 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanlarından irəli gələn tədbirlərin icrasının ardıcıl və mütəşəkkil surətdə həyata keçirilməsi üçün dünya azərbaycanlıları ilə əlaqələri koordinasiya məqsədilə Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının Mədəniyyət Mərkəzi yaradılmışdı.

Ümummillî lider 1930-cu illərdə repressiyaların qurbanı olmuş, “xalq düşməni” damğası vurulmuş görkəmli şəxsiyyətlərimizin adlarının tariximizə qaytarılmasına da çox böyük diqqət yetirirdi. Bu məqsədlə O, 1993-cü ildə akademiyanın alimləri ilə görüşündə demişdir: “Şübhəsiz, bu dövrün çox qaranlıq səhifələri də var – 37-38-ci illər, elə 20-ci illərin əvvəlləri, 30-cu illər, repressiya illəri, qanunsuzluq, insan hüquqlarının pozulması, Azərbaycan xalqına böyük zərbələr vurulması...²²³, 20-ci illərin, 30-cu illərin repressiyaları on minlərlə insan həyatını məhv etmişdir. On minlərlə azərbaycanlı öz yurdlarından uzaq yerlərə sürgün olunmuşdur. Onların hüquqları pozulmuş, var-yoxları əllərindən alınmış, Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı mədəni

²²¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar: XIII kt.: oktyabr, 1997 – dekabr, 1997. Bakı: Azərneşr., 2004, s. 397-398.

²²² Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik toplusu, 1998, №3, m.174, s.631-634.

²²³ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar: I kt., iyun, 1993 – may, 1994. Bakı: Azərneşr, 1997, s.158.

və mənəvi irsə böyük zərbələr vurulmuşdur. O illərin qurbanları minlərlə, on minlərlə, bəlkə yüz minlərlə olmuşdur. O dövrdə Azərbaycan xalqının içindən respublikamızın mədəniyyətini, elmini inkişaf etdirən görkəmli simalar çıxmış, yaşamış və yaratmışlar. ...Onların arasında Azərbaycanın görkəmli şəxsləri – Hüseyn Cavid, Yusif Vəzir Çəmənəmənli, Salman Mümtaz və başqa dəyərli insanlar olmuşdur”.²²⁴ 1996-cı ilin martında “Siyasi repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi haqqında” qanun qəbul edilmişdir.²²⁵

Bu illərdə tarixi mənbələrin toplanılması və araşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılırdı.

Əsrin son onilliyində Azərbaycanda senzura rejimi ləğv olunmuş, tədqiqatçılar arxiv fondlarından geniş istifadə etməyə başlamışlar. Yeni tarixi şəraitdə sovet dövrünü xarakterizə edən “Böyük Vətən” məfhumu altında yalnız Azərbaycan tarixi başa düşülməyə və yazılmağa başladı. ABŞ, Rusiya və başqa ölkələrdə elmi azərbaycanşünaslığa meyl artdı.

90-cı illərin sonundan başlayaraq Tarix İnstitutunda XIX-XX əsr Azərbaycan tarixi, Azərbaycan şəhərlərinin tarixi, Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığı, Azərbaycan Respublikasında mədəni quruculuq, Azərbaycan ərazisində ən qədim dövlətlərin tarixi və tipologiyası, Azərbaycan feodal dövlətləri, Azərbaycanda etnik proseslər, Azərbaycan xanlıqlarının tarixi, Azərbaycan tarixinin mənbəşünaslığı, orta əsrlərdə Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, Azərbaycan Respublikası sənədlərdə (1918-1920-ci illər), Azərbaycanda partiyalar və siniflər tarixi, kapitalizm dövründə Şimali Azərbaycan sənayesi və fəhlə sinfinin tarixi, Şimali Azərbaycanın siyasi tarixi (1917-1925-ci illər), Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi tarixi, Azərbaycan neft sənayesi tarixi (1920-1990-cı illər), Azərbaycan mədəniyyəti tarixi (1920-2000), Azərbaycan xalqına qarşı erməni terrorizmi (1920-1998-ci illər), Azərbaycanın müharibələr tarixi (1988-1990-cı illər) və s. kimi aktual və maraqlı mövzular tədqiq olunurdu.

²²⁴Kərimova-Kocayeva T. Azərbaycan Respublikasında milli mənəvi həyat. Elm. – Azərbaycan Respublikası tarixi (1991-2003). I cild. Heydər Əliyev dövrü. Bakı: Azərbaycan Tarixçilər İctimai Birliyi, 2016, s. 472.

²²⁵ Azərbaycan Respublikası Qanunlar külliyyatı: II burax. Bakı: Qanun, 2006, s. 368.

Respublikada bir sıra ictimai təşkilatlar – 1993-cü ildə Azərbaycan Tarix Qurumu, Müstəqil Tarix Tədqiqatçıları Assosiasiyası, 1994-cü ildə Tarix Akademiyası təşkil olunmuşdu. Respublika rəhbərliyi bu illərdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. Belə ki, əvvəlki illərdə “Azərbaycan tarixi”nin tədrisinə bəslənən ögey münasibəti aradan qaldırmaq məqsədi ilə, bu fənnin orta məktəblərdə tədris saatları artırılmış, istiqamətindən asılı olmayaraq bütün ali məktəblərdə tədris olunmağa başlanmışdır.

2000-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanına görə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Geodeziya və Xəritəçəkmə Komitəsinə Elmlər Akademiyası ilə birlikdə “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” tarixi-coğrafi xəritələrin hazırlanması, çap edilməsi və yayılması tapşırıldı. Xəritənin ilkin variantı Tarix İnstitutunda EA-nın Coğrafiya, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutlarının əməkdaşlarının iştirakı ilə müzakirə olundu və edilən qeydlərin nəzərə alınması ilə son variantın hazırlanması tövsiyə edildi.²²⁶ Bu işlərin mütəşəkkil surətdə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 2000-ci il oktyabrın 25-də keçirilmiş iclasında Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü İqrar Əliyevin sədrliyi ilə komissiyanın yaradılması haqqında qərar qəbul edildi.²²⁷

“Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 fevral 1999-cu il tarixli sərəncamına müvafiq olaraq Azərbaycan EA Rəyasət Heyətinin 4 mart və 8 sentyabr 1999-cu il tarixli qərarları ilə Rəyasət Heyəti nəzdində “Naxçıvan Ensiklopediyası”nın 7 nəfərdən ibarət Redaksiya Heyəti yaradıldı.²²⁸ 2000-ci ildə Tarix İnstitu-

²²⁶ AMEA TİEA. Tarix İnstitutunun 2001-ci il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı, v.13.

²²⁷AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 2000-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. Bakı, 2001, s.74.

²²⁸ Yenə orada, s.112-113.

tunda t.e.d., prof. V.Z.Piriyev rəhbərliyi altında 5 nəfərdən ibarət Naxçıvan tarixini və mədəniyyətini tədqiq edən qrup fəaliyyətə başladı. Qrup əməkdaşları "Naxçıvan Ensiklopediyası"nın hazırlanmasında da yaxından iştirak etdilər, ensiklopediya üçün 100-ə yaxın elmi məqalə yazıldı ~~miş~~ və redaksiyaya təqdim olundu.²²⁹

2002-ci ildə Tarix İnstitutunda "Azərbaycanın tarixi coğrafiyası" şöbəsi yaradıldı. Ermənilərin və onların havadarlarının saxtakarlıqlarına son qoymaq məqsədi ilə, institutun aparıcı alimləri AMEA Rəyasət Heyətinin 14 mart 2002-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq, "Azərbaycanın tarixi coğrafiyası" monoqrafiyası üzərində araşdırmalara başladılar.²³⁰

Heydər Əliyevin göstərişi ilə Azərbaycanın maddi mədəniyyət abidələrinin tədqiqi, qorunması, bərpası, yüksək səviyyədə təbliği və nümayiş etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər görülürdü. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il 8 iyul tarixli qərarı ilə sektorun bazasında müstəqil Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu yaradıldı. Bu, Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elminin daha geniş və beynəlxalq miqyasda tədqiqatlar aparılmasına şərait yaratdı. Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan, Abşeron, Gəncə-Qazax, Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Masallı, Lerik, Astara və digər bölgələrinə təşkil olunmuş arxeoloji ekspedisiyaların fəaliyyəti nəticəsində yeni-yeni abidələr qeydə alınaraq, tədqiqinə başlanıldı.²³¹

90-cı illərdə ölkəmizin yaşadığı bütün siyasi və iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq H.Əliyev vətənimizin ulu keçmişinin yadigarları olan tarixi-arxeoloji abidələrimizin qayğısına qalmaqı unutmadı. Onun rəhbərliyi ilə hazırlanmış və qəbul edilmiş "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" 10 aprel 1998-ci il tarixli və "Arxeoloji irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyasına Azərbaycan

²²⁹ AMEA TİEA. Tarix İnstitutunun 2000-ci il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı, v.21.

²³⁰ Yenə orada, v.11.

²³¹ Cəfərov Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycanda arxeologiya elminin inkişafı. – Xalq qəz., 2013, 28 aprel, s. 7.

Respublikasının qoşulması barədə” 20 oktyabr 1999 –cu il tarixli Respublika Qanunları Azərbaycan arxeologiya elminin inkişafında yeni bir mərhələ olub, onun yüksəlişi üçün geniş perspektivlər açmışdır.²³²

Heydər Əliyev Naxçıvanın qədim, zəngin tarixinin Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindən olduğunu bu diyarın tarixinin, təbiətinin, adət-ənənələrinin, etnoqrafiyasının, xüsusilə Gəmiqaya abidələrinin dərinədən öyrənilməsini müqəddəs və vacib vəzifə kimi qarşıya qoydu. O, Gəmiqaya abidəsinin tarixi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək dedi: “Bu bildiyimiz kimi, həm təbiətin böyük bir abidəsidir, eyni zamanda, insan yaradıcılığının abidəsidir. Bu abidə Azərbaycanındır. Azərbaycanın tarixini əks etdirən abidədir”.²³³ Heydər Əliyevin göstərişi və birbaşa yardımını ilə 2001-2002-ci illərdə Naxçıvan MR Ordubad rayonu ərazisindəki Gəmiqaya abidəsinə və bölgənin digər abidələrinə genişmiqyaslı ekspedisiyası təşkil edildi, ekspedisiya çox dəyərli elmi nəticələr əldə etdi. Kiçik Qafqazın ən yüksək zirvəsində yerləşən Gəmiqaya abidəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində yüzlərlə qayaüstü təsvir qeydə alındı, 500 – dən artıq təsvirli daş nömrələndək fotolentə köçürüldü, sənədli film çəkildi. Aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, Gəmiqaya təsvirləri e. ə. IV-I minilliklərdə qədim Naxçıvanda yaşamış və yüksək sivilizasiya yaratmış oturaq əkinçi-maldar tayfalara məxsusdur.

Heydər Əliyevin Bakının tarixi guşəsi olan İçərişəhərin tədqiqinə və qorunmasına diqqəti yönəltməsi dünyanın nadir abidələrindən olan bu qədim şəhər kompleksinin öyrənilməsində və bərpasında yeni bir mərhələ açmış, onun dağılmasının, tarixin yaddaşından silinməsinin qarşısını almışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli “Bakı şəhərində İçərişəhər tarixi-memarlıq qoruğunun mühafizəsi və bərpa ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” sərəncamı bu abidənin öyrənilməsi istiqamətində mütəxəssislərin məsuliyyətini daha artırmışdır. Arxeoloqlarımız uzun illər ərzində İçərişəhərdə qazıntı,

²³² Abbasov A. Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinə dövlət qayğısı. – Tarix və onun problemləri, 2003, №1, s.98.

²³³ Əliyev V. Heydər Əliyev və Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. – Tarix və onun problemləri, 2003, №1, s.259; Şərq qapısı, 2002, 15 avqust, s. 2.

tədqiqat işləri aparmış, zəngin maddi mədəniyyət nümunələri əldə etmişdir.²³⁴ “Azərbaycan arxeoloji abidələr bankı”nın yaradılmasının da təşəbbüskarı da Ümummilli lider olmuşdur.

Azərbaycan xalqının güzarınının yaxşılaşdırılması naminə həyata keçirilən regional layihələrin icrası zamanı arxeoloji abidələrin qorunmasını Heydər Əliyev daim nəzarətdə saxlayırdı. Yevlax-Balakən dəmir yolunun, Şamxor, Yenikənd su qovşaqlarının, Mozdok-Qazıməmməd qaz kəmərinin, Bakı-Supsa neft ixrac boru xəttinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac boru kəmərinin keçəcəyi ərazilərdə arxeoloji abidələrin tədqiqi bilavasitə Heydər Əliyevin ciddi nəzarəti altında keçirilmişdir. Astara rayonundakı Şindan qalasında, Abşeron kurqanlarında, Şəki rayonundakı Alban məbədində, Quba, Ağsu, İsmayilli, Qazax və s. rayonlardakı abidələrdə geniş arxeoloji tədqiqat işlərinin aparılması məhz Heydər Əliyevin Azərbaycan arxeologiyası elminə olan hərtərəfli diqqət və qayğısı nəticəsində mümkün olmuşdur.²³⁵

Tarixi mənbələrin toplanması və araşdırılması da diqqət mərkəzində idi. Respublikada 7 respublika dövlət arxivi, onların 15 filialı, 56 rayon dövlət arxivi fəaliyyət göstərirdi. Bu arxivlərdə elmin, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın və ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrini əks etdirən sənədlər mühafizə olunurdu. 1994-cü il mart ayının 11-də Baş Arxiv İdarəsinin Əsəsnaməsi,²³⁶ 1999-cu ilin iyun ayının 22-də isə “Milli arxiv fondu haqqında” Qanun qəbul edilmişdi. 2002-ci il dekabrın 2-də Prezident Heydər Əliyev “Azərbaycan Respublikasında arxiv işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman verdi.²³⁷ Baş Arxiv İdarəsinin bazasında Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi yaradıldı. Arxivlərin maddi-texniki bazası möhkəmləndirildi və arxiv işçilərinin

²³⁴ Abbasov A.A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda Arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin inkişafı. – Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərəvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı: Nurlan, 2003, s. 196.

²³⁵ Abbasov A.A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda Arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin inkişafı. – Dırçəliş -XXI əsr, 2004, №74-75, aprel-may, s.233-234.

²³⁶ Azərbaycan qəz., 1994, 10 mart.

²³⁷ Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik toplusu, 2002, №12, m.711, s.2187-2188.

sosial vəziyyəti yaxşılaşdırıldı.²³⁸ “Yeni siyasi xətt”, “Azərbaycan nefti dünya siyasətində”, “Qaçqınlar” və digər əsərlər, “Qayıdış-1990-1993”, “Qəsd”, “Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yollarında”, “Azərbaycan-93” və digər qiymətli sənəd və materialat topluları hazırlandı və nəşr olundu.²³⁹

Ümummilli lider Heydər Əliyevin görkəmli elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yubileylərinin, xalqımızın qəhrəmanlıq dastanını “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin geniş miqyasda qeyd olunması ilə bağlı gördüyü işlər respublikanın həyatında əlamətdar hadisələrə çevrilməklə yanaşı, yeni-yeni elmi əsərlərin yazılması, Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin dünyada tanınması, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Məhəmməd Füzulinin 500 illiyinə həsr olunmuş təntənələr məhz müstəqillik dövründə keçirilməsi baxımından Azərbaycan dövlətçiliyinin, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bayramı oldu. “Dədə Qorqud” eposunun yubileyinin çox geniş miqyasda, əzəmətli tədbirlərlə keçirilməsi, “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasının yaradılması, eposu birdəfəlik Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətinə çevirdi, bu eposun nə qədər zəngin sərvət olduğunu bütün dünyaya tanıtdı.

Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sahəsində alimlərin böyük bir qrupu orden və medallarla təltif edildi, Prezident təqaüdünə, fəxri adlara layiq görüldülər.

Prezident Heydər Əliyev görkəmli elm xadimlərinin yubileylərinə təkcə onların xidmətlərinin qiymətləndirilməsi kimi baxmır, bu tədbirlərin daha geniş məna daşdığını vurğulayırdı. O, görkəmli tarixçi alimlərin yubileylərinin keçirilməsinə və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi önəm verirdi. Onun fikrincə, belə yubileylərin keçirilməsi respublikada elmə olan marağı daha da artırır, Azərbaycan elminin və alimlərini təkcə respublikada deyil, ölkədə və dünyada tanıdırdı.

²³⁸ Respublika qəz., 2002, 4 dekabr.

²³⁹ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, VII cild. Bakı: Elm, 2003, s. 462.

1996-cı il yanvarın 29-da Opera və Balet teatrında tarix elmləri doktoru, Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı Sara xanım Aşurbəylinin anadan olmasının 90 illik yubileyi keçirildi və yubiley gecəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iştirak etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə, Sara Aşurbəylinin “Şöhrət” ordeni ilə təltif olundu.

Görkəmli ədib Hüseyn Cavidin 2002-ci il oktyabrın 24-də ev muzeyinin və Azərbaycan elminin ən parlaq nümayəndələrindən olan akademik Yusif Məmmədəliyevin abidəsinin açılması respublikada xüsusi rəğbətlə qarşılandı. Abidənin açılışında Heydər Əliyev bildirdi ki, “Yusif Məmmədəliyevin həyatı, yaradıcılığı, əsərləri və qoyduğu böyük elmi irs Azərbaycan xalqının tarixinin böyük bir fəslidir, hissəsidir, parçasıdır. Bu insan öz zəkası, biliyi, istedadı, fədakarlığı, elmi ixtiraları ilə, elmi əsərlər yaratmaqla, həm də ümumən Azərbaycan elmini təşkil etmək, inkişaf etdirmək sahəsindəki fəaliyyəti ilə Azərbaycan xalqının tarixinə daxil olmuşdur ... Bu gün Yusif Məmmədəliyevin xatirəsinə həsr olunmuş heykəlin, abidənin burada, Bakının mərkəzində, Elmlər Akademiyasının yanında ucaldılması da əsaslıdır və ədalətlidir. Çünki onun Azərbaycan elminin inkişafındakı xidmətləri və eyni zamanda Azərbaycan elminin təşkilində, bütün elmlərin mü-təşəkkil inkişafındakı xidmətləri belə bir qərarı qəbul etməyə əsas vermişdir. Güman edirəm ki, bu abidə də, Yusif Məmmədəliyevin şəxsiyyəti, simasını əks etdirən bu heykəl də həm onun xatirəsinə həsr olunubdur, həm də Azərbaycan elminin inkişafına, keçmişinə və gələcəyinə həsr olunubdur. Bu, bizim insanlara bir də onu nümayiş etdirir ki, Azərbaycanda həmişə elmə hörmət olubdur, bu gün də hörmət var və gələcəkdə də hörmət olacaqdır. Özünü elmi axtarışlara, elmə həsr etmiş insanlar və bu gün, ölkəmizin mürəkkəb dövründə bütün çətinliklərə sinə gərərək elmlə məşğul olan insanlar cəmiyyətimizdə böyük hörmətə layiqdirlər”.²⁴⁰

Azərbaycan elminin inkişafında cəfəkeşlik göstərən akademiyanın işçilərinin fədakar əməyi Heydər Əliyev tərəfindən daim yüksək

²⁴⁰ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar: XVII kt., iyul, 1998 – oktyabr, 1998. Bakı: Azərneşr, 2005, s. 325-329.

qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə, görkəmli alimlərin, ziyalıların və mədəniyyət işçilərinin xatirə-yubiley mərasimlərini keçirilmiş, mərhum Akademiya üzvlərinin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün tədbirlər görmüşdür. 1993-2003-cü illərdə respublika miqyasında yüksək səviyyədə Azərbaycanın görkəmli alimlərinin M.A.Topçubaşov, Y.H.Məmmədəliyev, H.Ə.Əliyev, H.N.Hüseynov, V.Y.Axundov, Ə.Ə.Əlizadə, İ.D.Mustafayev, Ə.M.Əliyev, S.B.Aşurbəyli, Ə.M.Quliyev, Ö.Eldarov, Ş.Qurbanov, İ.Ə.İbrahimov, F.Q.Maqsudov, M.İ.Rüstəmov, T.N.Şahtaxtinski, T.A.Əliyev, Ə.N.Quliyev, Ş.A.Cəmşidov və başqalarının təntənəli yubiley gecələri keçirilmiş, akademiklər Z.İ.Xəlilov, H.B.Şahtaxtinski, S.Vurğun, Ə.R.Salamzadə, B.Q.Zeynalov, M.A.Dalin, M.Ə.İbrahimov, Ə.Ş.Şixalibəyli, A.M.Aslanov, V.Y.Axundov, M.Ə.Qaşqay, ictimai-siyasi xadimlər-Fətəli xan Xoyski, Nəriman Nərimanov və başqalarının xatirəsini əbədiləşdirmək üçün tədbirlər görmüşdür:²⁴¹

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyi illərində alimlərimizin böyük bir qrupu yüksək dövlət mükafatları - orden və medallarla təltif edilmiş, prezident təqaüdünə, əməkdar elm xadimi və digər fəxri adlara layiq görülmüşlər. 1997-ci ildə Azərbaycan elminin inkişafındakı böyük xidmətlərinə görə, akademik Mirməmməd Cavadzadə Azərbaycan Respublikasının “Şöhrət” ordeni, 1998-ci ildə t.e.d. professor Məzahir Abasov, 1998-ci il sentyabrın 29-da Azərbaycan elminin inkişafında böyük xidmətlərinə görə A.X.Mirzəcanzadə “İstiqlal” ordeni ilə təltif edildilər.²⁴²

1998-ci il dekabrın 12-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycanın görkəmli elm xadimlərinin bir qrupuna – “İstiqlal”, “Şöhrət” və “Tərəqqi” ordenləri təqdim etmişdir. “İstiqlal” ordeni ilə təltif olunan arasında hüquq elmləri doktoru, professor Murtuz Ələs-

²⁴¹ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1996-cı ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı.Bakı, 1997, s.42-43.

²⁴² Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik toplusu, 1998, №9, m.578.

gərov, general-leytenant, alim Kərim Kərimov, mərhum AMEA müxbir üzvü İbrahim Səfərov da vardı.²⁴³ 1997-ci ildə Azərbaycan elminin inkişafındakı böyük xidmətlərinə görə, akademik Mirməmməd Cavadzadə Azərbaycan Respublikasının “Şöhrət” ordeni, 1998-ci ildə t.e.d. professor Məzahir Abasov, 1998-ci il sentyabrın 29-da Azərbaycan elminin inkişafında böyük xidmətlərinə görə A.X.Mirzəcanzadə “İstiqlal” ordeni ilə təltif edilmişdir.²⁴⁴

Heydər Əliyev 1999-cu il martın 7-də Prezident İqamətgahında görkəmli elm, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinə və ictimai xadimlərə “İstiqlal” və “Şöhrət” ordenlərini təqdim etdi. Mərhum akademik Ziya Bünyadov respublikanın ən yüksək ordeni – “İstiqlal” ordeni ilə, 1999-cu ildə Azərbaycan EA-nın Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor İqrar Əliyev, professorlar Yaqub Mahmudov və Abdulla Muxtarov “Şöhrət” ordeni ilə təltif olundular²⁴⁵. 1999-cu il dekabrın 9-da Heydər Əliyevin fərmanı ilə “Azərbaycan xalqının mühüm tarix və mədəniyyət abidələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiqindəki xidmətlərinə görə K.Abdullayevə, Ş.Cəmşidova, S.Əlizadəyə, T.Hacıyevə “Əməkdar elm xadimi” fəxri adı verildi.²⁴⁶ 2000-ci ildə akademiklər Əhliman Əmiraslanov və Bəkir Nəbiyev, 2001-ci ildə akademik Musa Musayev “Şöhrət” ordeni, 2003-cü ildə akademik Cəlal Əliyev “İstiqlal” ordeni təltif edildilər, böyük bir qrup Prezident təqaüdünə, fəxri adlara layiq görüldülər.

2002-ci ildə Azərbaycan elmi qarşısında xidmətlərinə və yubileyləri münasibəti ilə AMEA-nın 60-a yaxın əməkdaşına AMEA-nın Fəxri Fərmanı verildi²⁴⁷. Heydər Əliyev Azərbaycan elmi qarşısında böyük xidmətləri olan alimlərin əməyini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, onların mənəvi cəhətdən həvəsləndirilməsinə də böyük əhə-

²⁴³ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XVIII kt.: oktyabr, 1998 – dekabr, 1998. Bakı: Azərneşr, 2006, s.380-394.

²⁴⁴ Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik toplusu, 1998, №9, m.578.

²⁴⁵ Azərbaycan qəz., 1999, 10 mart.

²⁴⁶ Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik toplusu, 1999, №12 (30), m.702, s.2816.

²⁴⁷ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2001-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. Bakı, 2002, s.84.

miyyəət verirdi. Bu illərdə alimlərimizin böyük bir qrupu orden və medallarla təltif edilmiş, Prezident təqaüdünə, fəxri adlara layiq görülmüşlər. Dövlət başçısının diqqət və qayğısı alimlərimizi daha məhsuldar işləməyə, respublikamızın hərtərəfli inkişafı naminə yeni-yeni uğurlar qazanmağa ruhlandırır. Bütün bunların əsasında Azərbaycan elminin dünyaya çıxması və orada təbliği üçün yaradılmış şərait, əldə olunan nailiyyətlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin apardığı ardıcıl, məqsədyönlü və müdrək siyasətinin məntiqi nəticəsi dayanır. Heydər Əliyevin şəxsiyyəti, beynəlxalq aləmdəki nüfuzu uzun illər Azərbaycan elminin fəvqündə dayanaraq, onu inkişaf etdirmiş, ümumbəşəri dəyərlərə daha sıx inteqrasiya olunmaq imkanı vermişdir. Elm sahəsindəki nailiyyətlər respublikada iqtisadiyyatın, mədəniyyətin inkişafını və mənəvi həyatın zənginləşməsini sürətləndirirdi.

2.2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müstəqillik illərində beynəlxalq elmi əlaqələri

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi qazandıqdan və beynəlxalq hüququn subyekti olduqdan sonra xalqımızın ictimai-siyasi, milli-mənəvi və mədəni həyatında keyfiyyətə yeni bir mərhələ başlanmışdır. Bu illərdə ölkəmizin həyatı əlamətdar hadisələrlə zəngin olmuş, respublikamızın davamlı inkişafını təmin edən bütün istiqamətlərdə, o cümlədən elm sahəsində böyük uğurlar və nailiyyətlər əldə edilmiş, respublikamız regionda liderliyini qoruyub saxlayaraq öz mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. Azərbaycan Respublikası yenidən suverenlik əldə edəndən sonra beynəlxalq elmi əlaqələrin xarakteri prinsipial şəkildə dəyişdi. Azərbaycan elmi xarici ölkələrin elmi-texniki qurumları və təşkilatları ilə ikitərəfli əməkdaşlıq haqqında müqavilələr və sazişlər əsasında birgə elmi işlər aparmaq, elmin bütün sahələrində alimlərin birbaşa mübadiləsi, xarici ölkələrdə ikitərəfli elmi tədbirlərin keçirilməsi imkanlarını əldə etdi. Onlarca Azərbaycan alimi xarici ölkələrin qabaqcıl elm mərkəzlərinin, elmlər akademiyalarının üzvü seçilmişdi. 1991-2015-ci illərdə Akademiyanın

əməkdaşları on minə qədər xarici elmi ezamiyyətlərində olmuş, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan elmini layiqincə təmsil etmiş, xarici ölkələrin elmi mərkəzləri, institut və universitetləri ilə birlikdə elmin bütün sahələrində birgə araşdırmalar aparmış, elmi layihələr həyata keçirmiş, kitab, məqalə və başqa elmi əsərlər dərc etmişdilər.

1993-2003-cü illərdə AMEA-nın əməkdaşları bir çox beynəlxalq təşkilatların və elmi mərkəzlərin – Alimlərlə Əməkdaşlığın İnkişafı üzrə Beynəlxalq Assosiasiya (INTAS), Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO), Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurası (EAPC), Soros Fondu şəbəkəsinin “Açıq Cəmiyyət” fondu (RSS), Amerikanın Mülki Tədqiqatlar və İnkişaf Fondu (CRDF), Tropik Tədqiqatların Hollandiya Yardım Fondu (WOTRO), Con və Ketrin MakArturlar Fondu (MAF), Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi (JICA), Mineral Ehtiyatların Öyrənilməsi və Kəşfiyyatı üzrə Baş İdarə (MTA, Türkiyə), CARIPLO Fondu (İtaliya), Alman Akademik Mübadilələr Xidməti (DAAD), Beynəlxalq Tədqiqatlar və Mübadilələr üzrə Şura (IREX), «Royal Society» Kral Cəmiyyəti (Böyük Britaniya), İsveçrə Milli Elm Fondu (SNSF), Amerika Milli Elm Fondu (NSF), Ukrayna Elmi-Texnologiya Mərkəzinin (STCU) grant layihələrində fəal iştirak etmişlər.

Bundan əlavə, Fransanın Elmi Tədqiqatlar üzrə Milli Mərkəzi (CNRS), SCOPES proqramı, İtaliyanın Milli Elm Şurası (CNR), Utrext (Hollandiya) və Buxarest (Rumıniya) Universitetləri, Böyük Britaniyanın BP, Almaniyanın “RWE DEA” şirkəti, Norveçin “Statoyl” şirkəti ilə bir çox müştərək layihə və proqramlar icra edilmiş, eləcə də Avropa və Asiyanın muzeylər şəbəkəsi - ASEMUS, Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi, ASPB (Alberta Society) Alman Tədqiqat Mərkəzi və Höte İnstitutu, Yaponiyanın Nippon Fondu, Oksford Universitetinin İslam Araşdırmaları Mərkəzi, Hollandiyanın Van Holl, Almaniyanın Vilhelmsaven Universiteti və Səudiyyə Ərəbistanının Kral Əbdül Əziz adına Elmi-Texniki Mərkəzi, Almaniyanın Frankfurt Universitetinin Mineralogiya İnstitutu, ABŞ-ın Qaz Texnologiyası, Texas və Mayn Universitetləri və Massaçutes Texnologiya İnstitutu, Koreya Milli Tədqiqatlar Fondu, Trans-Avropa Elm və Təhsil Şəbəkələrinin Assosiasiyası

(TERENA), İspaniyanın İqtisadiyyat və Maliyyə Kral Akademiyası ilə səmərəli birgə əməkdaşlıq həyata keçirilmiş və nəticədə akademiyanın elmi və maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdir. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq proqramları içərisində Avropa Birliyinin tədqiqat və innovasiyaya dair Çərçivə Proqramları mühüm yer tutur. Hələ 90-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan alimləri bu Çərçivə Proqramlarında aktiv iştirak etmiş, müxtəlif mövzular üzrə grantların qalibləri olmuşlar.²⁴⁸

1993-cü ildən - Azərbaycan Respublikasının prezidenti olduğu ilk günlərdən Heydər Əliyev neft emalı, neft-kimya və kimya sənayesindəki vəziyyətə yenidən xüsusi diqqət yetirməyə başladı, bu sahədə işlərin gedişini daimi nəzarətinə götürdü. O, ABŞ və Cənubi Koreyadan alınmış ildə 2 milyon ton neft emal edən, ən müasir texnologiyalara əsaslanan daha iki müasir qurğunun quraşdırılıb işə düşməsinin sürətləndirilməsi üçün konkret tədbirlər həyata keçirdi. Daha sonra Heydər Əliyev ABŞ-ın "Pomer" firmasından alınan və yüksək keyfiyyətli yol bitumu istehsal edən kompleksin maliyyələşdirilməsi və inşasını öz şəxsi nəzarətinə götürdü. Həmin qurğu 2001-ci ildə ölkə prezidentinin iştirakı ilə işə salındı. 2001-ci ildə ABŞ-ın "Merikem" firmasının texnologiyası əsasında işləyən, dizel və reaktiv yanacağı naften turşularından təmizləyən qurğu istismara verildi. Alınan naften turşuları da qiymətli xammaldır. Hazırda respublikanın neft emalı kompleksi iki iri istehsal müəssisəsini – "Azərneftyanacaq" və "Azərneftyağ" zavodlarını özündə birləşdirir.²⁴⁹

Akademiyanın Dərin Neft və Qaz Yataqları Problemləri İnstitutu geologiya, geofizika, neft yataqlarının işlənilməsi problemləri üzrə EXXSON MOBİL, CHEVRON, TEXACO, BP-AMOKO, UNOKAL xarici şirkətləri ilə birgə bir sıra elmi layihələr həyata keçirmişdir. Azərbaycanda respublikanın və ABŞ-ın elmi müəssisələri arasında neft və

²⁴⁸ AMEA-nın Xarici şöbəsinin cari arxivi. 1991–2003-cü illərdə fəaliyyəti haqqında materiallar.

²⁴⁹ Fərzəliyev V. Azərbaycanın neft emalı, neft-kimya və kimya sənayesinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu. – Elm qəz., 2008, 10 may, s. 9.

qaz yataqlarının geologiyası və işlənilməsi sahəsində institut və UNOCAL şirkətinin elmi mərkəzi tərəfindən fundamental və tətbiqi tədqiqatları əhatə edən ilk irimiqyaslı elmi layihə birgə həyata keçirilmişdir.²⁵⁰

Demək olar ki, dünyanın elə bir nüfuzlu elmi mərkəzləri yoxdur ki, oradan Azərbaycan alimlərinin səsi gəlməsin. Yaponiyanın Yukohama və Tokio universitetləri, İngiltərənin Oksford və Kembric, ABŞ-ın Miçigan, Ohayo, Florida, Türkiyənin Ankara, Orta Doğu, İstanbul, İtaliyanın, Fransanın, Almaniyanın, Danimarkanın, İranın, Meksikanın, Səudiyyə Ərəbistanın, Kanadanın, Almaniyanın, Macarıstanın, İsrailin, Omanın, Rusiyanın, Belarusun, Moldovanın, Gürcüstanın, Ukraynanın və b. xarici ölkələrin elmi mərkəzlərində Azərbaycan alimləri respublikamızı layiqincə təmsil etmişdilər.

AMEA-nın beynəlxalq fəaliyyəti haqqında statistik məlumatlara istinad etsək, qeyd etmək olar ki, 70 il ərzində təxminən 4.000-dən artıq Azərbaycan alimi xarici ölkələrə ezam olunmuşdur ki, onlardan təxminən 3000 nəfəri 1991-ci ildən, yəni Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ezam edilmişdir. Əgər xaricə ezam olunan alimlərin sayının dinamikasına diqqət yetirsək 40-cı illərin ikinci yarısı, 50-ci və 60-cı illərin əvvəllərində Sovet İttifaqında sərt siyasi şəraitə nəzərə alaraq, yenə də 100-ə yaxın görkəmli elm xadimlərinin səfərlərini müşahidə etmək olar. 60-cı illərin axırlarından və 70-ci illərdə ölkədə, xüsusi ilə respublikada mühitin dəyişməsi xarici ezamiyyətlərin sayını ildə 50 elmi əməkdaşdan az olmayaraq, 80-cı illərin əvvəllərində ümumi rəqəmin 600 nəfərədək yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. 80-cı illərdə mütəmadi olaraq ildə 100 yaxın elmi ezamiyyət qeydə alınıb. 1991-ci ildən bu günədək hər il təxminən AMEA-nın 300 nəfər əməkdaşı, o cümlədən MEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri, professor və elmlər doktorları, elmlər namizədi Azərbaycan elmini dünyanın hər bir ölkəsində təmsil edirdi.²⁵¹

²⁵⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı: Elm, 2005, s.196.

²⁵¹ Yenə orada, s. 409.

Azərbaycan alimləri dünyanın bir çox ölkələrində keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə (konfrans, simpozium, seminar və s.) iştirak etmişlər. Neft, kimya, biologiya, geologiya, fizika, şərqşünaslıq, tarix, dilçilik və ədəbiyyat sahələrində keçirilən böyük beynəlxalq elmi tədbirlərdə Azərbaycan alimləri məruzələrlə çıxış etmiş, Azərbaycan elminin nailiyyətləri haqqında dünyanın geniş elmi ictimaiyyətinə öz sözlərini çatdırmışlar. Xarici alimlərin böyük maraqlarını kəsb edən bu məruzə və çıxışlar elmi toplularda dərc olunmuşdu.

1993-cü ildə Azərbaycan EA-nın 360 elmi işçisi xaricə ezam olmuşdur. Xaricdə olanların əksəriyyəti 195 nəfər müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə iştirak ediblər. Respublika Radioekologiya Mərkəzinin direktoru b.e.n. L.Ə.Əliyev Avstriyanın paytaxtı Vyanada keçirilən Beynəlxalq MAQATE konfransında iştirak etmişdir. 1993-cü ildə Türkiyədə keçirilən Azərbaycan – Türkiyə riyaziyyatçılarının III simpoziumunda Azərbaycan EA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun 25 elmi işçisinin və Ərzurum şəhərində keçirilən geologiya üzrə beynəlxalq konfransda Geologiya İnstitutunun 17 nəfər elmi işçisinin, Fiziologiya İnstitutunun 36 elmi işçisinin Təbrizdə keçirilən fiziologiya və farmaseft üzrə XI konfransda iştirakını qeyd etmək olar. Bu illərdə Azərbaycan alimləri BMT-nin UNESCO, YUNİDO, Türkiyənin TUBİTAK, Amerika Milli Araşdırmalar Fondu, İNTAS, CERN və s. beynəlxalq elmi təşkilatlarının işində də iştirak etməyə böyük əhəmiyyət verirdilər.

AMEA Botanika İnstitutu bu illərdə dünyanın ən qabaqcıl elm ocaqları ilə əməkdaşlıq edirdi. İnstitut NATO (1999-2001; 2003-2005), INTAS (2002-2004), INCO - COPERNICUS (1997-2000) uzunmüddətli qrantlar üzrə tədqiqatlar aparmışdır. Həmçinin institutun gənc mütəxəssisləri Beynəlxalq Elm Fondu, Avropa Elm Fondu, NATO-nun Elm Proqramı, IPRGI, FEBS, UNESCO, FAO fondları xətti və dünyanın müxtəlif universitetlərinin fərdi qrantlarına layiq görülərək ABŞ, Fransa, Macarıstan, Çexoslovakiya, Almaniya, Yaponiya, İngiltərə və

başqa ölkələrdə tədqiqatlar aparmış və beynəlxalq səviyyəli müşavirələrdə iştirak etmişdir.²⁵²

2000-ci ilin mart ayında AEA Geologiya İnstitutunun direktoru A.Əlizadə "BP" şirkətinin dəvəti ilə "BP", "AMOKO" şirkətləri ilə geoloji tədqiqatların ("ALOV" sahəsi üzrə) proqramlarının müzakirəsində iştirak etmək üçün Londona ezam olunmuşdur. Bundan başqa, akademik A.Əlizadə Amerika neftçi-geoloqlar assosiasiyasının dəvəti ilə İstanbulda, Koreya Elmlər Akademiyasının dəvəti ilə Asiya və Avstraliya Elmlər Akademiyaları Assosiasiyası Baş Assambleyasının inaqurasiya-sında iştirak etmək məqsədi ilə Seulda ezamiyyətdə olmuşdur.

2000-ci ildə Dərin Neft və Qaz Yataqları Problemləri İnstitutunun direktoru, akademik M.Abasov Amerika neftçi-geoloqlar Assosiasiyasının Beynəlxalq Regional konfransında məruzə ilə çıxış etmək üçün İstanbula ezam olunmuşdur.²⁵³

Geologiya İnstitutunun İngiltərənin elmi mərkəzləri ilə ikitərəfli əməkdaşlığı davam edib və genişləniб. Belə ki, İnstitutun 15 əməkdaşı birgə elmi iş aparmaq məqsədi ilə İngiltərəyə ezam olunmuşdur. Bu ezamiyyətlərin xərcləri "BP" kompaniyası tərəfindən ödənilmişdir.²⁵⁴

1993-cü ildə EA-nın vitse-prezidenti, Genetika və Seleksiya İnstitutunun direktoru, akademik U.K.Ələkbərov rəhbər komitənin üzvü və dəvət olunmuş məruzəçi kimi Praqa şəhərində keçirilən "Xarici mühit və saclamlıq" beynəlxalq proqramının müzakirəsində iştirak etmişdir. O, ABŞ, İngiltərə və Niderlandda dərc olunan "Hüceyrə biologiyası və toksikologiya" jurnalının redaksiya heyətinin üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir. U.K.Ələkbərov 2000-ci ilin mart ayında Kemb-

²⁵² Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Botanika İnstitutu. – Elm qəz., 2005, 14 dekabr, s.10.

²⁵³ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 2000-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. Bakı, 2001, s.128.

²⁵⁴ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1998-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 1999, s.88-89.

ric Universitetinin dəvətilə İngiltərədə, aprel ayında Ekoloji Komitənin toplantısında iştirak etmək üçün İtaliyada, sentyabr ayında Nyu-York Universitetində məruzə oxumaq məqsədi ilə ABŞ-da, noyabr ayında UNESCO–nun Beynəlxalq əlaqələndirmə şurasının «İnsan və Biosfera» proqramı üzrə keçirilən XVI sessiyasında iştirak etmək məqsədilə Paris şəhərində ezamiyyətdə olmuşdur.²⁵⁵

Aerokosmik məlumat-ölçü sistemləri və komplekslərinin işlənilib hazırlanması sahəsində görkəmli alim və təşkilatçı, akademik Arif Mehdiyevin 1997-ci ildə təşəbbüsü ilə Bakıda BMT-nin Asiya və Sakit okean üzrə İqtisadi Komissiyası və Avropa Kosmik Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə regional seminar keçirildi. Bu seminar da 11 ölkənin nümayəndəsi iştirak edirdi. Seminar yüksək səviyyədə təşkil edilmişdi. Həmin konfransda təklif olunmuşdu ki, Azərbaycanda AMOKO-nun bazasında Regional Aerokosmik Agentlik yaradılsın. Onun təklifi ilə seminar da kosmik təsvirlər əsasında Azərbaycan ərazisinin torpaqdan istifadə, bitki örtüyü xəritəsinin yaradılması layihələrinin işlənilib hazırlanması məqsədə uyğun hesab edildi. Məhz bu təklifin nəticəsi olaraq FAO (BMT-nin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə təşkilatı) 1999-2001-ci illər ərzində yerinə yetirilən “Azərbaycanın bitki örtüyünün aerokosmik üsullarla öyrənilməsi” layihəsini maliyyələşdirdi. İlk dəfə olaraq kosmik məlumatlar əsasında Azərbaycanın müvafiq rəqəmli xəritəsinin yaradılması məsələsi öz həllini tapdı və Azərbaycanın bütün ərazisi üçün LANDSAT-5 TM kosmik təsvirlərindən istifadə olundu. Layihənin yerinə yetirilməsi xüsusi qrupa həvalə edildi. Bu qrup CMS texnologiyasını kosmik təsvirlərin emalı prosesinə tətbiq edərək ölkənin bütün ərazisini xəritələşdirdi və bununla da AMOKO-da “Məsafədən zondlama və CMS texnologiyası” məktəbinin əsasını qoydu. Layihə sona çatandan sonra isə TEKTİ-də müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş laboratoriya təşkil olundu. Həmin laboratoriyada 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası ərazisinin bir çox tematik

²⁵⁵ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. AEA-nın 1993-cü ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 1994, s.88; Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 2000-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2001, s.128

elektron xəritələri tərtib edilmişdir. Bu, Azərbaycanın torpaq örtüyü, bitkilərin xəritələşdirilməsi baxımından xalq təsərrüfatı üçün mühüm əhəmiyyəti olan bir layihə idi. A.Mehdiyev Avropa Kosmik Agentliyinin 1996-1998-ci illərdə Sakit okean və Asiya ölkələrində, o cümlədən Malayziya, Tailand, Avstraliya, eləcə də Avstriyada keçirdiyi bir sıra konfransların da iştirakçısı olmuşdur. O, 1999-cu ildə Vyanada keçirilən “YUNİSBEYS-3” konqresində iştirak etmişdir.²⁵⁶

1998-ci ildə Azərbaycan EA-nın müxtəlif institutlarından xarici dövətlərə ezam olunan alimlərin sayı 183 nəfər olmuşdur.²⁵⁷ Bu illərdə Azərbaycan EA-nın Tarix İnstitutunun alimləri də beynəlxalq miqyasında bir sıra elmi və elmi-praktik tədbirlərin keçirilməsində iştirak etmişlər. 1998-ci il aprel ayında Azərbaycan EA-nın prezidenti F.Maqsudov başda olmaqla akademiyanın institutlarından 13 alim və mütəxəssis İran İslam Respublikasında görkəmli şairimiz Şəhriyarın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş mərasimdə iştirak etmişdir. Bu yığıncaqda Tarix İnstitutunun əməkdaşı, tarix elmləri doktoru, professor Ş.F.Fərzəliyev də iştirak etmişdir.

1999-cu ildə keçirilən XIII Türk Tarix konqresində tarix elmləri doktoru, professor O.Ə.Əfəndiyev “Sultan Bəyazid və Şah İsmayıl”, Ş.F.Fərzəliyev “23 avqust 1514-cü il Çaldıran savaşı rəsmi sənədlərdə: səbəb və nəticə” və a.e.i., t.e.n. E.Mirzəyeva “Əski sovet tarixşünaslığında Osmanlı dövləti tarixinin bəzi problemləri” adlı məruzələrlə çıxış etmişdilər. A.e.i., t.e.n. S.M.Qaşqay bir sıra beynəlxalq konfransların iştirakçısı olmuşdur. O, Parisdə, Budapeştdə, Vyanada, Poznanda, Berlində, Bağdadda, Sankt-Peterburqda və s. şəhərlərdə keçirilən tədbirlərdə məruzələrlə çıxış etmişdir.²⁵⁸

²⁵⁶ Kərimov M. Azərbaycanda kosmik elmin inkişafına böyük töhfələr verən alim. – Azərbaycan qəz., 2009, 19 dekabr, s. 7.

²⁵⁷ AMEA. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1998-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 1999, s.88-89.

²⁵⁸ AMEA TIEA. Tarix İnstitutunun 2003-ci il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı, v.25.

İnstitutun əməkdaşı t.e.d., prof. T.T.Mustafazadə 2000-ci il iyunun 6-da Qara Dəniz Texniki Universitetində (Trabzon, Türkiyə) keçirilmiş konfransda «Rus arxiv mənbələrinə görə Osmanlı dövləti və tarixi» mövzusunda məruzə etmişdir. Həmin ildə Tarix İnstitutunun alimləri İ.H.Əliyev, O.Ə.Əfəndiyev, H.Z.Əliyev, T.B.Qaffarov, T.T.Mustafazadə və V.U.Umudovun əsərləri İranda, Türkiyədə, ABŞ-da nəşr olunmuşdur. T.e.n. E.Q.Mirzəyeva 2001-ci ildə Türkiyədə keçirilən «Türk dünyasının inanc öndərləri» adlı Beynəlxalq konfransda iştirak edərək, «Səfəviyyə sufi-dərviş təriqətinin şeyxləri» adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.²⁵⁹ Qarabağ həqiqətlərinə, azərbaycanlıların deportasiyası, müstəqil Azərbaycanın inkişafı və s. bu kimi məsələlərə maraq xarici ölkə alimlərinin Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu ilə əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu Türkiyə, ABŞ, Rusiya, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Ukrayna, İngiltərə, Çin, İran, İtaliya, İsrail alimləri və jurnalistləri bu və ya digər problemlər üzrə alimlərimizlə söhbətlər və müzakirələr aparmışlar. Bu görüşlər, institut əməkdaşları ilə elmi söhbətlər, onların yaradıcılıqları ilə tanışlıq qonaqlarımızın elmi axtarışlarına səmərəli təsir göstərmişdir.

AMEA-nın Tarix İnstitutun əməkdaşları istər xarici səfərdə və ya ezamiyyətdə olarkən, istərsə də beynəlxalq simpoziumlarda, konfrans və elmi sessiyalarda iştirak edərək xarici ölkə alimləri ilə şəxsi tanışlığın, elmi əməkdaşlığın yaranmasına böyük əhəmiyyət vermişlər. Məhz bu zəmində Çin Xalq Respublikası Asiya Departamentinin baş direktoru, doktor Sin İlanqzi Azərbaycan tarixinin müasir dövrü ilə maraqlanmış və bu sahədə əlaqələr yaratmaq barədə təşəbbüs irəli sürmüşdür. Tokio Universitetinin professoru Yoko Hiroso doktorluq dissertasiyası ilə bağlı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə dəyərli məsləhətlər almışdır. Fransa Elmi-Tədqiqat İnstitutunun elmi işçisi İren İber «Azərbaycanlıların özünüdərkini» problemi ilə bağlı institut əməkdaşları ilə görüşmüş və fikir mübadiləsi aparmışdır.²⁶⁰

²⁵⁹ AMEA TIEA. Tarix İnstitutunun 2003-ci il üçün elmi-tədqiqat fəaliyyəti barədə hesabatı, v.23.

²⁶⁰ Yenə orada, v.24.

Akademik İ.H.Əliyevin təşəbbüsü ilə, 2001-ci ildə professor Bernard O'Okanen (ABŞ) Azərbaycan EA-da "İslam memarlığı: rəngin qələbəsi" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. 2003-cü illərdə Kaliforniya (ABŞ) və Köln (Almaniya) Universitetləri kitabxanalarının direktorları Riçard Kellavey və Qumdo Hausman, Fransanın Anadolu Araşdırmalar İnstitutunun "Türkiyə-Qafqaz proqramı" üzrə rəhbəri Bayram Balçı və Azərbaycan üzrə rəhbəri Nigar Məmmədova Tarix İnstitutunun fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmuş və qonaqlara əməkdaşların Azərbaycan tarixinə dair əsərləri hədiyyə edilmişdir. "Azerbaijan International" jurnalının baş redaktoru Beti Bleyer və Ukrayna Respublikasının "Mer" jurnalının redaktor müavini V.F.Krasnodemski Tarix İnstitutunun əməkdaşları ilə görüşmüş, həmin jurnallarda Azərbaycan tarixinin maraqlı və aktual problemləri ilə bağlı populyar məqalələrin dərc edilməsini təklif etmişlər.²⁶¹

1993-2003-cü illərdə AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun beynəlxalq elmi əlaqələr sahəsində böyük uğurları olmuşdur. Dahi Azərbaycan şairi M.Füzulinin İranda keçirilən yubileyində (1995) professor A.A.Axundovun "Düşvarı asan edən şair" məruzəsi maraqla dinlənilmişdir. O, 1994-cü ildə Bağdadda keçirilmiş Füzuli günlərində iştirak etmiş, "Kərkük və Azərbaycan dil əlaqələri" mövzusunda məruzə etmişdir. 1995-ci ildə professor A.A.Axundov may-iyun aylarında Yaponiyada elmi səfərdə olmuş, "Azərbaycan dili – dünən və bu gün" mövzusunda elmi mərkəzlərdə, universitetlərdə məruzələr oxumuşdur. 1997-ci ildə o, Yaponiyanın Tokio Universitetinin həyata keçirəcəyi İslam Ərazi Tədqiqatları layihəsində iştirak etmək barədə razılığını və təkliflərini həmin proqramın rəhbərliyinə təqdim etmişdir. Təkliflər qəbul olunmuşdur. Beləliklə, dilçilik sahəsində Yaponiya – Azərbaycan əməkdaşlığının bünövrəsi qoyulmuş, birgə elmi axtarışlar barədə müqavilə imzalanmışdır.²⁶²

²⁶¹ Tarix İnstitutu. Bakı, 2005, s. 60-61.

²⁶² Mahmudov M. Beynəlxalq elmi əlaqələr. – Elm qəz., 2000, 21 aprel, s. 7.

1998-ci il iyul ayında Danimarkada keçirilmiş FEBS-98 beynəlxalq elmi konfransda iştirak etmək üçün Botanika İnstitutunun Məhsuldarlıq proseslərinin molekulyar – genetik əsasları şöbəsinin bir neçə əməkdaşı akademik C.Əliyev başda olmaqla Kopenhagen şəhərində olmuşlar. NKPI-nin direktoru, akademik M.Rüstəmov və F.Səmədova 1998-ci ilin iyun ayında ABŞ-ın “Mobil”, Yaponiyanın “Toyoto” şirkətlərinin Londonda təşkil etdikləri proqramda iştirak etmişlər.²⁶³

2002-ci il sentyabr ayının 4-7-si arasında Türkiyənin Malatya şəhərinin İnönü Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinin biologiya bölməsində biologiya üzrə XVI beynəlxalq konqres keçirilmişdir. 1970-ci ildən fəaliyyət göstərən və hər 2 ildən bir çağırılan Kongres nümayəndələrin və dövlətlərin sayına görə təşkil edildiyi vaxtdan keçirilən ən böyük konqres idi. Burada Türkiyə, Azərbaycan, İngiltərə, ABŞ, İsveçrə, Rusiya, Macarıstan, Çexoslovakiya, Yunanıstan, Fransa dövlətlərinin nümayəndələri iştirak edirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin 73 universitetinin nümayəndələri də konqresə qatılmışdılar. Konqresdə nümayəndələrin sayına görə Türkiyə Cümhuriyyətindən sonra Azərbaycan Respublikasının elmi əməkdaşları 2-ci yer tuturdu. Botanika, Zoologiya, Mikrobiologiya, Fiziologiya institutlarının, Botanika bağının, Bakı Dövlət Universitetinin, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin, Molekulyar Biologiya və Biotexnologiya İnstitutunun, V.A.Axundov adına Milli Tibb Profilaktik Elmi Araşdırma İnstitutunun nümayəndələri konqresin işində iştirak etmişlər. Botanika İnstitutundan AMEA-nın müxbir üzvləri İbrahim Əzizov, Səlim Musayev, b.e.n. Ələddin Qədimov, Oqtay Mirzəyev, Botanika bağından Şakir Qasimov, Mikrobiologiya İnstitutundan Panah Muradov, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasından b.e.d. Vaqif Novruzov müxtəlif mövzularda geniş məzmunlu çıxış etmişlər.²⁶⁴

AMEA Fizika İnstitutu elementar zərrəciklər fizikası və nüvə fizikası sahəsində eksperimental araşdırmalar Birləşmiş Nüvə Tədqiqatları

²⁶³ Mahmudov M. Beynəlxalq elmi əlaqələr. – Elm qəz., 2000, 21 aprel, s. 7.

²⁶⁴ Musayev M., Musayev S. Beynəlxalq konqresdə. – Elm qəz., 2002, 31 oktyabr, s. 2.

İnstitutunun (Dubna ş., Rusiya), Yüksək Enerjilər Fizikası İnstitutunun (Serpuxov ş., Rusiya), FNAL (Bataviyaş., ABŞ) və CERN (Cenevrə ş., İsveçrə) elmi mərkəzlərinin alimləri ilə birlikdə sürətləndiricilərdə aparılmışdır.²⁶⁵ Elmlər Akademiyasında “Bakı qovşağı” adlı Beynəlxalq Kompüter Mərkəzi təşkil olunmuşdu. Yeni elektron rabitə vasitələri azərbaycanlı alimlərə Transavropa tədqiqat və yaradıcılıq şəbəkəsi ilə əlaqə yaratmağa imkan verdi. Dünya azərbaycanlı alimlərin əsərləri, elmi xidmətləri ilə daha yaxından tanış olmağa başlamışdı, elmi əlaqələr xeyli genişlənmişdi. Xarici elmi mərkəzlərdə ikitərəfli müqavilələr imzalanırdı. 1996-cı ildə Bakıda Amerika məsənəti Corc Sorosun yaratdığı «Soros» Fondunun informasiya mərkəzi fəaliyyətə başladı. Bu fond respublika Elmlər Akademiyasının «İnternet» ilə əlaqə yaratmasına kömək etdi, elmin inkişafı üçün 93 qrant ayırdı.²⁶⁶

2002-ci ildə “Elmi və elmi xidmət müəssisələrinə qrant vasitəsi ilə daxil olan vəsaitlər haqqında” məlumata görə Kimya Problemləri İnstitutuna NATO xətti ilə 320000 ABŞ dolları, Şamaxı Asrtfizika Rəsədxanasına “Tusi” məqalələr məcmuəsi kitabının nəşri üçün UNESKO-dan 2000 ABŞ dolları, Respublika Seysmoloji Xidmət Mərkəzinə konfrans keçirmək üçün Soros Fondundan 46711000 manat, Radiasiya Problemləri İnstitutuna ABŞ Milli Tədqiqatlar Mərkəzindən - 350000 ABŞ dolları dəyərində avadanlıq, Mərkəzi Elmi Kitabxanaya nadir nəşrlərin mühafizəsi, texniki təchizatı və təmiri üçün Soros Fondundan 6260 ABŞ dolları vəsait daxil olmuşdur.²⁶⁷

Dövrün bütün çətinliklərinə baxmayaraq, Heydər Əliyev 1996-cı ildə UNESCO-nun qərarı ilə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik yüбилəyi münasibətilə “Füzuli ensiklopediyası” hazırlanması və nəşr edilməsi haqqında verdiyi sə-

²⁶⁵ Fizika alimlərinin axtarırları və uğurları. – Elm qəz., 2005, 14 dekabr, s.12.

²⁶⁶ Qaffarov T. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, s. 282.

²⁶⁷ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2002-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. Bakı, 2003, s. 167.

rəncam, 2001-ci ildə Azərbaycan mütəfəkkiri və alimi Nəsirəddin Tusinin 800 illik yubileyinin təntənəli sürətdə qeyd edilməsi və bununla əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə verdiyi fərmanla və 1997-ci il mayın 15-də Azərbaycan xalqının qədim tarix və mədəniyyət qaynaqlarından olan “Kitabi-Dədə Qorqud” un 1300 illik yubileyinin layiqincə hazırlanması və keçirilməsi haqqında” fərmanın icrası ilə əlaqədar AMEA yüksək səviyyədə, hərtərəfli hazırlıq görülməsini təmin etmişdir.²⁶⁸

1996-cı ildə dahi filosof-şair M.Füzulinin 500 illik yubileyi dünyanın bir çox ölkələrində geniş şəkildə qeyd olundu. Fransa, Rusiya, Türkiyə, İran, İraq və Azərbaycanda keçirilən yubiley tədbirlərində dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş çoxsaylı alim və qonaqlar iştirak etmişdilər.²⁶⁹ 1999-cu ildə türk xalqlarının mənəvi sərvəti sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi əsasən türkdilli respublikalarda UNESCO tərəfindən geniş şəkildə qeyd olundu. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yubeliyində dünyanın 60 ölkəsindən tanınmış elm və mədəniyyət xadimləri iştirak etmişdilər. 2003-cü ildə dünya şöhrətli şərqşünas, Rusiya İmperator Akademiyasının həqiqi üzvü Mirzə Kazım bəyin 200 illik yubileyi UNESCO-nun himayəsi altında Rusiyada, Fransa və Azərbaycanda elmi ictimaiyyət tərəfindən qeyd olundu. 2003-cü ildə Azərbaycan muğamları “Bəşəriyyətin şifahi və qeyri-maddi irsinin şah əsərləri” siyahısına daxil edilmişdir.²⁷⁰

Milli Elmlər Akademiyasının Neft Kimya Prosesləri İnstitutu ənənəvi olaraq yüksək ixtisaslı kadrlar, o cümlədən Asiya, Afrika, Amerika və b. ölkələr üçün mütəxəssislər hazırlayırdı. Təkcə son 20 il ərzində institutda 60-dan artıq elmlər doktoru və 500-dən artıq elmlər namizədi hazırlanmışdır. İnstitutun alimləri ABŞ, Türkiyə, İran İslam

²⁶⁸ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1997-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. Bakı, 1998, s.56.

²⁶⁹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı: Elm, 2005, s.411.

²⁷⁰ Kərimov M. Müstəqil Azərbaycan elminin inkişaf konsepsiyası – Heydər Əliyev milli siyasətinin tərkib hissəsi kimi. – Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı, 2006, s. 366.

Respublikasının universitetlərində müvəffəqiyyətlə çalışırdılar. Onların monoqrafiyaları və minlərlə elmi əsəri respublika nəşriyyatlarında, MDB ölkələrində və digər xarici ölkələrdə nəşr olunmuşdur. Bu günə kimi institut 1000-dən artıq müəlliflik şəhadətnaməsinin, patent və lisenziyaların sahibidir. Uzun illər ərzində institutun alimləri keçmiş SSRİ, Bolqarıstan, Çexoslovakiya və başqa ölkələrin akademik və elmi-tədqiqat institutları ilə sıx elmi əlaqələri həyata keçirmişdir. Son illərdə institut "Elm sülh naminə" NATO proqramı çərçivəsində elmi tədqiqatların aparılmasında iştirak edir. Türkiyənin "Tubitak" firması və Egey Universiteti ilə, Səudiyyə Ərəbistanının "Sabik" firması, Almaniyanın Azad Berlin Universiteti, ABŞ "Fenomeneks" firması ilə birgə əməkdaşlıq edir. İnstitutun əməkdaşları müntəzəm olaraq ABŞ, Fransa, Danimarka, Rusiya, Türkiyə, İran İslam Respublikasında işgüzar və elmi ezamiyyətdə olurlar. İnstitutunun elm və texnologiya sahəsində işləmələri İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatın və İslam İnkişaf Bankının diplom və mükafatına layiq görülmüşdür.²⁷¹

Azərbaycan alimləri NATO, UNESKO, AYPEKS çərçivəsində təşkil olunan proqramlarda iştirak etmək üçün müxtəlif dövlətlərdə keçirilən müsabiqələrdə özlərini sınımış və bir çoxları qalib olmuşlar. 1998-ci ildə Şərqsünaslıq İnstitutunun şöbə müdiri, t.e.n. F.Əsədov müsabiqə nəticəsində Oksford Universitetinin İslam Tədqiqatları Mərkəzinin İmam Tirmizi adına təqaüdünə layiq görülmüş və 4 ay müddətinə həmin mərkəzdə elmi-tədqiqat işləri aparmaq üçün ezam olunmuşdur.²⁷²

Xarici elmi mərkəzlərlə əməkdaşlıq haqqında 25-dən çox ikitərəfli müqavilə və protokol imzalanmışdır. 2001-ci ildə AMEA Ukraynada yerləşən və böyük maliyyə vəsaitinə malik olan Beynəlxalq Elm

²⁷¹ Rüstəmov M. Neft-kimya elmi sahəsindəki nailiyyətlərimiz. – Elm qəz., 2005, 14 dekabr, s. 7.

²⁷²AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1998-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 1999, s.90.

və Texnologiya Mərkəzinə (BETM) üzv seçilmişdir.²⁷³ Elmlər Akademiyasında “Bakı qovşağı” adlı Beynəlxalq Kompüter Mərkəzi təşkil olunmuşdur. Yeni elektron rabitə vasitələri azərbaycanlı alimlərə Transavropa tədqiqat və yaradıcılıq şəbəkəsi ilə əlaqə yaratmağa imkan vermişdir.

AMEA ABŞ Konqresi tərəfindən təsis edilmiş ABŞ Mülki Tədqiqatlar və İnkişaf Fondu (MTİF) ilə əməkdaşlıq edir. Fonda ayrılmış vəsait hesabına Azərbaycan alimləri elan olunmuş elmi proqramların müsabiqələrində iştirak edərək, qrantlar əldə etmək hüququ qazanırlar. MTİF tərəfindən 2000-ci ildə yalnız Azərbaycanda Regional Eksperimental Mərkəz yaradılması haqqında müsabiqə elan olunmuş, müsabiqədə AMEA-nın 15 institutu iştirak etmişdir. 2001-ci ildə hərəsi 50 min ABŞ dolları dəyərində olan 3 qrant (ikisi Geologiya İnstitutu, biri isə Coğrafiya institutu tərəfindən) alınmışdır. Bu əməkdaşlıq nəticəsindən 2002-ci ilin mart ayında MTİF ilə AMEA arasında müqavilə imzalanmışdır. Həmin müqaviləyə əsasən Azərbaycanda ölkənin elmi ictimaiyyətinin obyektiv ekspertiza prinsipinə əsaslandırılmış tədqiqat müsabiqələrini maliyyələşdirmək və trening proqramları həyata keçirmək, Amerika və Azərbaycan arasında elm və texnika sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədilə müstəqil, ictimai, qeyri-kommersiya xarakterli Azərbaycan Milli Elm Fondu (AMEF) adlandırılan təşkilat yaradılmışdır.²⁷⁴ 2002-ci il mayın 8-də AMEF Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində rəsmi qeydiyyatla alınmışdır. Bu fonda ayrılmış vəsait hesabına AMEA alimləri elan olunmuş proqramların müsabiqələrində iştirak edərək müxtəlif məbləğlərdə qrantlar əldə etmişlər. Müsabiqənin nəticələrinə əsasən fond tərəfindən 2002-ci ildə Radiasiya Tədqiqatları İnstitutuna 250 min, Fiziologiya İnstitutuna 80 min, Geologiya İnstitutuna isə 225

²⁷³ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 2001-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. Bakı, 2002, s.142.

²⁷⁴ Yenə orada.

min ABŞ dolları dəyərində avadanlıq verilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir.²⁷⁵

2002-ci il oktyabr ayının 8-də ABŞ Dövlət Departamentinin Azərbaycana texniki və elmi yardım proqramı çərçivəsində²⁷⁶ MTİF AMEF-ə infrastrukturunu yaratmaq məqsədilə 50 min ABŞ dolları dəyərində qrant ayrılması haqqında qərar qəbul etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, MTİF tərəfindən ayrılan qrant ABŞ Dövlət Departamentinin Azərbaycana texniki və elmi yardım proqramı çərçivəsində Azərbaycan alimləri MTİF-in bir sıra proqram layihələrində bu vaxtadək iştirak edərək, bir neçə qrant əldə etmişlər. 2001-ci ildə hərəsi 50 min ABŞ dolları dəyərində olan 3 qrant (ikisi Geologiya İnstitutu, biri isə Coğrafiya institutu tərəfindən) alınmışdır. MTİF tərəfindən 2000-ci ildə yalnız Azərbaycanda Regional Eksperimental Mərkəz yaradılması haqqında müsabiqə elan olunmuş, müsabiqədə AMEA-nın 15 institutu iştirak etmişdir. Müsabiqənin nəticələrinə əsasən fond tərəfindən 2002-ci ildə Radiasiya Tədqiqatları İnstitutuna 250 min, Fiziologiya İnstitutuna 80 min, Geologiya İnstitutuna isə 225 min ABŞ dolları dəyərində avadanlıq verilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir.²⁷⁷

Ümummillî liderin kosmik texnologiyaların Azərbaycan Respublikasında inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşırdı. O, keçmiş Sovetlər Birliyində ön mövqelərdən birində dayanan həmyerlimiz, kosmonavtikanın inkişafında misilsiz xidmətləri olan alim, çoxsaylı yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülmüş general-leytenant Kərim Abbasəli oğlu Kərimovla dəfələrlə görüşmüş 1994-cü il martın 31-də onu Azərbaycan Respublikasının “Şöhrət” ordeni ilə təltif etmişdi.²⁷⁸ Dünyanın tanınmış kosmik elm və tədris mərkəzləri ilə əməkdaşlıq protokolları

²⁷⁵ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı: Elm, 2005, s.412-413.

²⁷⁶ Kərimov M. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi.– Heydər Əliyev - ümummillî lider. Bakı, 2004, s.549.

²⁷⁷ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı: Elm, 2005, s.412-413.

²⁷⁸ Cavadov N. Azərbaycanın kosmos tarixində Heydər Əliyev dühası. – <https://nasa.az/2023/04/12/az%c9%99rbaycanin-kosmos-tarixind%c9%99-heyd%c9%99r-%c9%99liyev-duhasi/>

imzalanmış, gənc azərbaycanlı mütəxəssislər Avropa və Asiya ölkələrinə trening kurslarda iştirak etmək üçün xarici ölkələrin kosmik mərkəzlərinə göndərilmişdi.

Heydər Əliyev kosmik texnologiyalarla məşğul olan beynəlxalq təşkilatları Azərbaycana dəvət olunmasını daima dəstəkləyirdi. Beynəlxalq əməkdaşlıq məkanının genişlənməsi agentliyin 1997-ci ildə İslam Ölkələrinin Kosmik Təşkilatına (Pakistan) üzv olmasına imkan verdi. BMT-nin “Kosmik Elm və Texnologiya Təhsil Mərkəzi” (Hindistan), “Asiya Texnologiya İnstitutu” (Tailand) ilə əlaqələr yaradıldı, gənc mütəxəssislərimizin kosmik texnologiyaların müxtəlif sahələri üzrə təkrar hazırlıq keçmələri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirildi. O dövrdə keçmiş Sovetlər Birliyində ön mövqelərdən birində dayanan həmyerlimiz, kosmonavtikanın inkişafında misilsiz xidmətləri olan alim, çoxsaylı yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülmüş general-leytenant Kərim Abbasəli oğlu Kərimovla dəfələrlə görüşdü və 31 mart 1994-cü ildə onu Azərbaycan Respublikasının “Şöhrət” ordeni ilə təltif etdi.²⁷⁹ 1997-ci ilin 15 sentyabrında Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Hərbi Təyyarəçilər Məktəbinin ilk buraxılışına həsr olunmuş təntənəli mərasimdə çıxışı zamanı azərbaycanlı kosmonavtın hazırlanması ilə bağlı qarşılaşdığı çətinliyi şərh edərək demişdi: “O vaxtlar kosmosa uçuşlar başlayanda mən çox istədim və çalışdım ki, kosmosa bir azərbaycanlı uçsun. Bu məsələni Sovet İttifaqının rəhbərləri qarşısında qoydum və qeyd etdim ki, Sovetlər İttifaqı 15 müttəfiq respublikadan ibarət olan bir dövlətdir, ona görə də hər bir respublikadan, o cümlədən də Azərbaycandan kosmonavt adını qazanan bir gənc olmalıdır. Onlar razı oldular, ancaq tapmaq mümkün olmadı. Kosmonavt əvvəlcə Hərbi Hava Qüvvələrində böyük xidmət təcrübəsinə, fiziki hazırlığa, biliyə malik olmalı idi. Bununla əlaqədar Sovetlər İttifaqının ayrı-ayrı hərbi hissələrində xidmət edən azərbaycanlıları axtarmağa başladıq. Ancaq bizim bu səylərimiz çox az nəticə verdi.

²⁷⁹ Cavadov N. Azərbaycanın kosmos tarixində Heydər Əliyev dühası. – <https://nasa.az/2023/04/12/az%c9%99rbycanin-kosmos-tarixind%c9%99-heyd%c9%99r-%c9%99liyev-duhasi/>

Çünkü azərbaycanlılardan hərbi işi özünə peşə kimi qəbul edən, hərbi vəzifəyə getmək istəyən az olmuşdur. Biz o vaxtlar belə çətinliklə qarşılaşdıq. Hərbi aviasiya məktəblərinə gedənlər də az olduğundan mən elə həmin illər Cəmsid Naxçıvanski adına məktəbdə xüsusi hərbi aviasiya üçün hazırlıq işlərinin təşkil edilməsi barədə sərəncamlar verdim və lazımi tədbirlər görməyə başladım”.²⁸⁰

1997-ci ilin oktyabrında BMT-nin və Avropa Kosmik Agentliyinin himayədarlığı ilə Bakıda 30-a yaxın ölkə və təşkilat nümayəndələrinin iştirak etdiyi “Kənd təsərrüfatının sabit idarə olunmasında kosmik texnologiyalar” mövzusunda seminar keçirildi, perspektiv əməkdaşlıq üzrə razılaşmalar əldə edildi. Sonrakı illərdə həmin ölkələrlə birlikdə bir sıra müştərək layihələr həyata keçirildi.

2002-ci il ərzində AMEA Ukraynada yerləşən və zəngin maliyyə vəsaitinə malik olan Beynəlxalq Elm və Texnologiya Mərkəzinə (BETM) üzv seçilməsi haqqında danışıqlar aparılmış və dekabr ayında BETM-in İcraçılar Şurasının iclasında Azərbaycanın bu təşkilata qəbul olunmasının dəstəkləndiyi haqqında qərar çıxarıldı.²⁸¹

Ümummilli lider Heydər Əliyevin beynəlxalq əməkdaşlıq müqavilələrinin bağlanmasına, müştərək layihələrin həyata keçirilməsinə dəim önəm verməsinin nəticəsi olaraq 2002-ci il oktyabrın 29-da da Milli Aerokosmik Agentliyi ilə Rumıniya Kosmik Agentliyi arasında “Kosmik fəzadan sülh məqsədləri üçün istifadə və tədqiq olunması sahəsində əməkdaşlığa dair” Anlaşma Memorandumu imzalandı, 2003-cü il aprelin 29-da həmin memorandum təsdiq olundu. Heydər Əliyevin 2000-ci ildə ABŞ-də irəli sürdüyü “İpək Yolu Peyki” proqramının həyata keçməsi bir müddət ləngisə də, 2003-cü ilin may ayında NATO-nun baş katibi C.Robertsonun iştirakı ilə Azərbaycanda “Virtual İpək Yolu” beynəlxalq layihəsinin açılışına nail oldu. Bununla da VSAT peyk antenası vasitəsilə

²⁸⁰ Cavadov N. Azərbaycanın kosmos tarixində Heydər Əliyev dühası. – <https://nasa.az/2023/04/12/az%99rbaycanin-kosmos-tarixind%99r-heyd%99r-%99liyev-duhasi/>

²⁸¹ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 2002-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2003, s.142.

elm və təhsil müəssisələrinin alim və mütəxəssislərinin, tələbələrin dünyaya informasiya məkanına çıxışı üçün yeni imkanlar yarandı. 2003-cü ildə Heydər Əliyev və Vladimir Putin Bakıda Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında “Qarşılıqlı İqtisadi Əməkdaşlıq Memorandumu” imzaladıqdan sonra agentliyin həyatında əlamətdar hadisə baş verdi. Rusiyanın Federal Kosmik Agentliyi ilə elmi-texniki əməkdaşlıq proqramı təsdiq olundu və Rusiyada hazırlanmış “Kosmik məlumatların qəbulu və emalının yerüstü kompleksi” Bakıya gətirilərək MAKA-da istismara verildikdən sonra dünyanın bir sıra ölkələrinin kosmik peyklərindən operativ məlumatları əldə etmək mümkün oldu. Nəhayət BAF-ın 2003-cü il 26 sentyabr - 3 oktyabrda Almaniyanın Bremen şəhərində keçirilən 54-cü konqresində agentliyin həmin təşkilata tamhüquqlu üzv olması haqqında qərar qəbul edildi. Bununla da agentliyin beynəlxalq məkanda nüfuz dairəsi daha da genişləndi, digər ölkələrlə əməkdaşlıq əlaqələri yaradıldı. Heydər Əliyev Azərbaycanın kosmos tarixində əbədləşdi.²⁸²

AMEA dünyanın məşhur kompaniyalarla əməkdaşlığı genişləndirirdi. “BP-STATOYL” Alyansı ilə 1992-ci ildə başlanmış, əməkdaşlıq AMEA ilə Böyük Britaniya Kral Cəmiyyəti, habelə Norveçin Sənaye və Energetika Nazirliyi arasında Memorandumun imzalanması ilə nəticələnmişdi. Artıq neçə illərdir ki, Azərbaycan alimləri Amerikanın “UNOKAL” və “CHEVRON” kompaniyaları ilə birgə iş aparır.

AMEA NATO-nun Elm Komitəsi ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Bakıda NATO-nun çoxsaylı beynəlxalq tədbirləri, yay seminarları, “NATO-nun həftəsi” təşkil olunmuş, NATO-nun Baş Katibinin elm üzrə müavininin dəfələrlə Bakıda səfərdə olmuşdur. AMEA-nın bir çox institutları NATO-nun qrantlarını alaraq, elmin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqat işləri aparırlar.

²⁸² Cavadov N. Azərbaycanın kosmos tarixində Heydər Əliyev dühası. – <https://nasa.az/2023/04/12/az%c9%99rbaycanin-kosmos-tarixind%c9%99-heyd%c9%99r-%c9%99liyev-duhasi/>

Azərbaycan alimləri NATO-nun müxtəlif elm qruplarına ekspert şəklində cəlb olunurdular. AMEA-nın Avropa Birliyi tərəfindən yaranmış INTAS adlı nüfuzlu təşkilatla sıx əməkdaşlıq proqramı işlənib hazırlanmışdır. INTAS-ın bilavasitə yardımı nəticəsində elmi layihələrin maddi dəstəyi həyata keçirilir. Bundan əlavə, Avropa Birliyi tərəfindən təsis edilmiş 6-cı elm proqramı çərçivəsində AMEA-da xüsusi mərkəz yaradılmış və Azərbaycan alimlərinin bu proqramda fəal iştirak etməsi nəzərdə tutulmuşdur. 1999-cu ildə UNESCO-nun tövsiyəsi ilə Azərbaycan EA-nın nəzdində Bioetika, Elm və Texnologiyaların Etikası üzrə Milli Komitə yaradılmışdır. Bu, MDB məkanında Rusiya və Ukraynadan sonra 3-cü belə təşkilatdır. Milli Komitənin tərkibinə biologiya, təbabət, ekologiya, fəlsəfə və hüquq sahələrində çalışan aparıcı alimlər, səhiyyə, kənd təsərrüfatı, ekologiya və təbii ehtiyatlar nazirliklərinin mütəxəsisləri daxil edilmişdir.²⁸³

AMEA Rəyasət Heyətinin müvafiq sərəncamı ilə birgə elmi laboratoriyaların təşkil edilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Bu tip birgə beynəlxalq fəaliyyət mərkəzlərindən biri 2000-ci illərin ortalarında Fizika İnstitutunda yaradılmışdır. Yaponiyanın Osaka Universiteti ilə birlikdə Ellipsometriya şöbəsi, ABŞ-ın Kaliforniya Universiteti ilə birlikdə isə Biopolimeriya və toksinlərin spektroskopiyası şöbəsi yaradılmışdır.²⁸⁴

2002-ci ildə Kimya Problemləri İnstitutuna, Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasına, Respublika Seysmoloji Xidmət Mərkəzinə, Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutuna, Geologiya İnstitutuna, Mərkəzi Elmi Kitabxanaya, Radiasiya Problemləri İnstitutuna NATO, UNESCO, SRDF, Soros Fondu xətti ilə, ABŞ Milli Tədqiqatlar Mərkəzindən konfrans, elmi tədqiqatların aparılması, yeni avadanlıq və s. üçün qrant vasitəsi ilə AMEA-ya 46711000 manat (687114 ABŞ dolları) vəsait daxil olmuşdur.²⁸⁵

²⁸³ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı: Elm, 2005, s.32.

²⁸⁴ Yenə orada, s.437.

²⁸⁵ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. AMEA-nın 2002-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2003, s.167.

AMEA ilə elmi-texniki sahədə inkişaf etmiş dünya ölkələrinin elmi mərkəzləri ilə əməkdaşlıq və kadr hazırlığı barədə ikitərəfli saziş əldə edilmişdir və nəticədə konkret istiqamətlərdə görülməli işlərin bünövrəsi qoyulmuşdur.²⁸⁶ Qonşu İran İslam Respublikası və Türkiyə dövlətləri ilə elmi əməkdaşlıq sahəsində uğurlar əldə olunmuşdur.

Beynəlxalq Akademiya Assosiasiyası çərçivəsində və birbaşa danışıqlar yolu ilə AMEA keçmiş SSRI respublikalarının bütün Elmlər Akademiyaları ilə ənənəvi elmi-texniki əlaqələri davam etdirirdi. Azərbaycan Elmlər Akademiyası MDB Elmlər Akademiyaları Beynəlxalq Assosiasiyası yaradılmasının təşəbbüsçüsü olmuş və bu təşkilata üzv qəbul edilmişdi. Təşkilat postsovet respublikaları alimlərinin keçmiş əlaqələrinin bərpa olunmasına, yeni elmi əlaqələrin yaranmasına imkanlar açmışdı. Türkdilli dövlətlərin elmlər akademiyaları arasında əlaqələr yaranıb inkişaf etməyə başladı. Bu işdə Türkiyə Elmlər Akademiyasının təklifi və Avropa Birliyi nümayəndəsinin iştirakı ilə 2000-ci ildə Ankarada keçirilmiş Türkdilli dövlətlərin Elmlər Akademiyalarının ilk konfransı mühüm addım oldu.²⁸⁷

Heydər Əliyev Bakını nüfuzlu beynəlxalq elmi məclislərin keçirildiyi məkana çevirmişdi. Respublikada müntəzəm olaraq mötəbər konqreslər, məhəlli məsələlərə həsr olunmuş elmi konfrans və simpoziumlar keçirilirdi. 1993-2003-cü illər Azərbaycanın elmi həyatında bir çox əlamətdar hadisələrlə tarixə qovuşmuşdur. Bunlardan biri də “İslam Sivilizasiyası Qafqazda” beynəlxalq simpoziumu olmuşdur. 1998-ci ilin dekabrında Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti binasında keçirilmiş simpoziumda İran, Türkiyə, Misir, Rusiya, ABŞ, Belçika, Norveç və digər ölkələrdən gələn qonaqlar maraqlı çıxışlar etmiş, İslam mədəniyyətinin Qafqazda yayılması haqqında maraqlı

²⁸⁶ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı: Elm, 2005, s.411.

²⁸⁷ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, VII cild. Bakı, 2003, s.455-456; AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. AMEA-nın 2002-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2003, s.167.

müzakirələr aparılmışdır.²⁸⁸ Bakının ev sahibliyi etdiyi “Azərbaycan-Macaristan: mədəniyyətlərin dialoqu” III Beynəlxalq elmi konqres, Hollandiyanın Utrext Universiteti ilə birlikdə “Azərbaycan və qonşu ölkələrdə XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi fikir və ideoloji reallıqlar” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans (Bakı, 1997), Türkiyə Respublikasının yaranmasının 75 illiyinə (Bakı, 1998), Osmanlı dövlətinin yaranmasının 700 illiyinə (Bakı, 1999) həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfranslar (Bakı, 1999), Böyük İran şairləri Hafiz Şirazi və Sədi Şiraziyə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi-ədəbi konfranslar (Bakı, 2002; Bakı, 2003), Mirzə Kazım bəyin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfrans (UNESCO ilə birlikdə, Bakı, 2003) və s. tədbirlər elmi-ədəbi əlaqələrin möhkəmlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Akademiya 1993-2003-cü illərdə bir sıra nüfuzlu əcnəbi qonaqları qəbul etmişdir. 1993-cü ildə Elmlər Akademiyası 58 nəfər xarici dövlətlərin alimlərini, dövlət və mədəniyyət xadimlərini, işgüzar adamlarını qəbul etmişdir. Qonaqların 14 nəfəri Türkiyədən, 8 nəfəri ABŞ-dan, 12 nəfəri İngiltərədən, 18 nəfəri İrandan, 4 nəfəri İordaniyadan, 1 nəfəri Almaniyadan və 1 nəfəri Çindən olmuşdur²⁸⁹ 2002-ci ilin iyul ayında Bakıda rəsmi səfərdə olan NATO-nun baş katibinin elmi məsələlər üzrə müavini, NATO-nun Elm Komitəsinin rəhbəri Şarl Furkye Akademiyanın Rəyasət Heyətində olmuş və NATO-nun elmi proqramları haqqında geniş məlumat vermişdir. Həmin ilin aprel ayında Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin prezidenti Devid Vudvord Akademiyanın Rəyasət Heyətində qəbul edilmiş, görüş zamanı Devid Vudvord neft ixracı ilə bağlı şirkətin bir sıra texniki çətinliklərinin həll edilməsi məqsədi ilə Akademiyanın müvafiq institutları və alimləri ilə birgə layihənin həyata keçirilməsini təklif etmişdir.²⁹⁰

²⁸⁸AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1998-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 1999, s.90-91.

²⁸⁹ AMEA-nın Elmi-təşkilat şöbəsinin cari arxivi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1993-cü ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 1994, s.89.

²⁹⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağı. – Elm qəz., 2003, 30 aprel, s.4.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının alimləri müxtəlif illərdə dünyanın bir çox ölkələrində fəaliyyət göstərmişlər. Bu mütəxəssislərin fəaliyyətini əlaqələndirmək, eləcə də onların fəaliyyətindən elmimiz üçün faydalanmaq məqsədilə AMEA-da elmi diaspora istiqaməti üzrə fəal iş aparılır. ABŞ-ın Fraunhofer Milli Biotexnologiya Mərkəzi, Texas Texniki Universitetinin Riyaziyyat və Statistika Departamenti, Kaliforniya ştatının Birləşmiş Genom İnstitutu, Kanadanın TE-SOC mərkəzi, Almanyanın Vürtsburq Universitetinin Nəzəri Fizika İnstitutu, Münhen Elmi Tədqiqat Mərkəzi, Karlsruhe Texnologiya İnstitutu, Rusiyanın Təbiət Elmləri Akademiyası, Rostov Biznes və Hüquq İnstitutu, Ukraynanın Milli Aviasiya Universiteti, Türkiyənin İstanbul Koç Universiteti, İngiltərənin York Universiteti, UNESCO, Avstraliya Royal Melbrun İnstitutu və başqa elmi mərkəzlərdə çalışan azərbaycanlı alimlər səmərəli elmi fəaliyyətləri ilə həm dünya elminə, həm də Azərbaycan elminə öz töhfələrini verməkdədirlər. AMEA rəhbərliyi tərəfindən elmi diasporla görüşlər keçirmək məqsədilə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səfərlər təşkil edilməkdədir.²⁹¹

Ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük diqqət yetirdiyi Azərbaycan elminin inkişaf konsepsiyası bu gün Prezident İlham Əliyevin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi uğurla davam etdirilir. Heydər Əliyevin elmə dövlət diqqət və qayğısının davam etdirilməsi, elmimizin dünya səviyyəsinə yüksəlməsi üçün göstərilən səylər əminliklə deməyə imkan verir ki, Azərbaycan alimləri üzərlərinə düşən məsul vəzifələri uğurla yerinə yetirəcək, elmimiz daha sürətlə inkişaf edəcək və ölkəmizin dinamik inkişafında öz töhfələrini verəcəklər. Elmlər Akademiyası elmimizin flaqmanı kimi daim beynəlxalq ələlərinin miqyasını genişləndirərək dünya elminə inteqrasiya prosesini günbəgün sürətləndirir.

²⁹¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 70. Bakı: Elm, 2015, s.438.

III FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ REGIONLARDA ELMİN İNKİŞAFI (1993-2003)

3.1. XX əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyaşının regional şöbələrİ

1945-ci ildə təsis edilmiş və hazırda Azərbaycan Respublikanın dövlət ali elmi təşkilatı olan Milli Elmlər Akademiyasının ötən 78 ildə tarixi bir yol keşmiş, qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik olan xalqımızın elmi təfəkkür irsinin yeni dövrün tələbləri səviyyəsinə yüksəldilməsində, dəyərli elmi nailiyyətlərin əldə edilərək beynəlxalq elmi ictimaiyyətlə birgə inkişaf etdirilməsinə yönəldilməsində önəmli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Bu baxımdan yarandığı ilk dövrlərdən etibarən dövlətçiliyimizə, xalqımıza xidmət edən, elmin müxtəlif sahələrində yüksək nailiyyətlər əldə etmiş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tarixində onun regionlarda yerləşən bölmələrinin xüsusi yeri vardır.

SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının 1944-cü ildə Xankəndində yaradılmış Qarabağ şöbəsinin qarşısına Qarabağın xalq təsərrüfatının, xüsusilə bölgənin kənd təsərrüfatının yüksəldilməsi işinə kömək edə bilən elmi tövsiyələr hazırlamaq vəzifəsi qoyulmuşdu. İlk günlərdən başlayaraq şöbənin əməkdaşları Akademiyanın elmi işçiləri ilə birlikdə əldə etdikləri elmi - tədqiqatlarının yekunlarını praktikada tətbiq etməyə olunmağa başladılar.²⁹² Qarabağ şöbəsinin elmi işçiləri elmi əsərlər yazmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda bölgə zəhmətkeşlərinə otlaqlardan yaxşı istifadə olunması, mal-qaranın otarılmasının düzgün təşkil edilməsi, əməyin təşkili və heyvandarlıq məhsullarının hesaba alınması, ot çalımı və yem basdırılması, bağ-

²⁹² Məmmədov N. Qarabağ tarixi (1920-1990). Elmi-metodik vəsait. Bakı: "AVROPA" nəş. 2020, s.376.

bostanlara xidmət və sair bu kimi müxtəlif məsələlər üzrə elmi tövsiyələr də verirdilər. Şöbənin eimi işçiləri 1950-ci ildə Qarabağın müxtəlif idarə və müəssisələrində 40-a qədər mühazirə oxumuş, yerli mətbuatda və respublika qəzetlərində elmi-kütləvi məqalələrlə çıxış etmişdilər. Elm mərkəzinin elmi işçiləri öz işlərini xalq təsərrüfatının əməli məsələləri ilə sıx əlaqələndirdilər.

Araşdırmalar göstərir ki, Xankəndində fəaliyyət göstərən Azərbaycan SSR EA-nın Qarabağ şöbəsinin tərkibi bütünlükdə ermənilərdən təşkil olunmuşdu. Dövrün mətbuat materiallarından məlum olur ki, Qarabağda fəaliyyət göstərən elm mərkəzinin fəaliyyətində mənfi hallar da mövcud olmuşdur. Azərbaycan SSR EA-nın Qarabağ şöbəsinin elmi katibi Q.A.Mıkrırtçıyanın yazdığına görə burada tədqiq olunan əsərlər erməni dilində çap edilir, yalnız Dağlıq Qarabağ ərazisində və Ermənistanda yayılırdı.

1950-ci ildə Qarabağın Leninavan qəsəbəsində daha bir elmi mərkəz Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Genetika və Seleksiya İnstitutunun Qarabağ Elmi təcrübə bazası açılmışdır.²⁹³

XX yüzilliyin 1950-1960-cı illərində Azərbaycanın bir çox ərazilərində, o cümlədən Qarabağda arxeoloji qazıntı işləri aparılmış və bölgədə qədim və orta əsrlər tarixinin bir çox öyrənilməmiş məsələlərini işıqlandıran maraqlı arxeoloji materiallar tapılmışdır.²⁹⁴ Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Qarabağ dünyada insanların yaşadığı ilk ərazilərdən biri olmuşdur. Xocalı arxeoloji abidələri (e.ə. XIII-VII əsrlərə aid), Tağlar mağarasındakı əmək alətlərinin zəngin tarixi (100 min il bundan əvvələ aid), Xankəndindəki kurqanlar (e.ə. V-III minilliklərə aid), Füzulidəki qədim yaşayış məskəni, Hadruddakı memarlıq abidələri və başqa maddi mədəniyyət nümunələri nəinki Qarabağda ibtidai insanların yaşamasını göstərir, hətta bu ərazidə yaşayan ən qədim insanların uzun müddət məskən salaraq formalaşmasını sübut edirdi.²⁹⁵

²⁹³ Məmmədov N. Qarabağ tarixi (1920-1990). Elmi-metodik vəsait. Bakı: Avropa nəş., 2020, s. 482.

²⁹⁴ Yenə orada.

²⁹⁵ Yenə orada.

Araşdırılan dövrdə Azərbaycan SSR-in DQVM-nin müxtəlif sahələrinin əhatə edən əsərlər işıq üzü görmüşdür. Onların arasında F.Şuşınskinin “Şuşa” (1968), “M.Qorki adına DQMV-nin kitabxanası” (1962), “DQMV-i Sovet hakimiyyəti illərində” (1970), “Qarabağ ipəkçilik sənayesi sovet hakimiyyəti illərində” (1957), S.Barsenin “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti”(1963), “V.I.Leninin kooperasiya planının DQMV-də həyata keçirilməsi” (1958), “DQMV-nin dövlət tarixi muzeyinə ekspedisiya” (1969) kitabları vardı. Lakin həmin dövrdə yazılmış əsərlərin təhlili göstərirdi ki, həmin nəşrlərdə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissə olan Qarabağ tarixinin bir sıra problemlərinin işlənilməsində yanlışlığa yol verilmişdir. Təəssüf və təəccüb doğuran hal ondan ibarət idi ki, XX yüzilliyin 1950-1960-cı illərində Qarabağ tarixinin tədqiqi erməni müəlliflər saxtakarlığa yol verilmiş, Qarabağı Azərbaycandan ayrı tədqiq etməyə cəhd etmişlər.

Erməni müəlliflər Azərbaycan abidələrini saxtalaşdırmaq yolunu tutmuşdular. Hətta Şuşanı “abadlaşdırmaq” adı altında qədim maddi-mədəniyyət abidələri Vilayətin hakim dairələri tərəfindən dağıdılmışdı. 70-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun əməkdaşları M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Qarabağ ərazisində arxeoloji qazıntı tədqiqat işlərini davam etdirmiş və ərazidə tapılan qədim maddi-mədəniyyət izləri, əşyalar ibtidai insanların burada yaşamasını sübut etmişdilər.

1970-1985-ci illər Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin inkişafında mühüm dövr oldu. Azərbaycan dövlətinin başçısı Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Qarabağda təhsil, elm və mədəniyyətin tərəqqisi üçün münasib imkanlar açıldı. Qarabağın mənəvi sərvəti, kadr potensialı daha da artdı. Dövlətimizin qayğısı nəticəsində Qarabağda elm, mədəniyyət dinamik inkişaf etdi.²⁹⁶

1970-1985-ci illərdə Qarabağda fəaliyyət göstərən elmi idarələr Xankəndi Zona Təcrübə Stansiyası, Qarabağ Genetika və Seleksiya İnstitutunun Elmi Təcrübə bazası, Bərdə rayonunda Dövlət Damazlıq Qırqovul və Turacyetişdirmə Məntəqəsi, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat

²⁹⁶ Məmmədov N. Qarabağ tarixi (1920-1990). Elmi-metodik vəsait. Bakı: Avropa nəş., 2020, s. 609.

Meşə Təsərrüfatı Aqromezəmelorasiya İnstitutu, Təcrübə Meliorasiya Stansiyası, Qarabağ xalçaçılıq məktəbi (Şuşa, Bərdə, Ağcabədi, Cəbrayıl, Qubadlı), Ağdamda Atçılıq zavodu, Tərtər rayonunda Zona Təcrübə Stansiyası, AMEA-nın Dağlıq Qarabağ filialı, Turşusu Dövlət Damazlıq Stansiyası, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Texnikası Birliyinin Qarabağ filialı, Xankəndi Aqrar Sənaye Birliyi və başqa idarələr bölgədə xalq təsərrüfatı sahəsində yüksək məhsuldarlıq əldə etmək üçün yeni ixtiralar edir, səmərələşdirici təkliflər irəli sürürdülər. Həmin idarələr Qarabağın təbii sərvətlərini dərindən öyrənib, aşkarlamış və mənimsəmişdilər.

Qarabağ nəbatatçılarının səyləri bölgənin florasını öyrənməyə və xalq təsərrüfatında ondan istifadə etməyin genişləndirilməsinə, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının artırılmasında bitkilərin fiziologiyası və mühafizəsi məsələlərinin tədqiqinə yönəldilmişdi. Eyni zamanda, bəhs etdiyimiz illərdə Qarabağda kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığını artırmağın bioloji əsaslarını hazırlamaq sahəsində mühüm işlər görüldü. Azərbaycan MEA, Dövlət Plan Komitəsi, elm-iqtisadiyyat idarələrində tədqiqatların miqyasının genişlənməsi Qarabağda iqtisadiyyatın inkişafı üçün ehtiyat mənbələrdən istifadəni genişləndirdi.²⁹⁷

XX əsrin əvvəllərində Qubada Kənd təsərrüfatı texnikumu, 1926-cı ildə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Bağçılıq, Üzümçülük və Subtropik Bitkilər İnstitutunun Quba Təcrübə stansiyası yaradılmışdı. Stansiya meyvə sortlarını, onların aqrotexnikasını, xəstəliklərini, zərərvericilərini və bunlarla mübarizə üsullarını öyrənən elmi müəssisə hesab edirdi. Bağçılıqda elmlə təcrübənin vəhdətini əsaslandırmaq, bu sahədə daha yüksək göstəricilər əldə etmək məqsədilə 1964-cü ildə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Bağçılıq, Üzümçülük və Subtropik Bitkilər İnstitutu Bakıdan Qubaya köçürüldükdən sonra İnstitut SSRİ Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisinin bir çox medal və mükafatlarına layiq görülmüşdür.²⁹⁸

²⁹⁷ Məmmədov N. Qarabağ tarixi (1920-1990). Elmi-metodik vəsait. Bakı: Avropa nəş. 2020, s. 609.

²⁹⁸ Şahin Fazil. Quba tarixi. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat Evi, 2016, s.481-482.

Heydər Əliyev respublikada meyvçiliyin elmi əsaslarla aparılmasında bağçılıq mədəniyyətinin yüksəldilməsinə, bağçılıqda aparılan aqrotexniki tədbirlərin işlənilib hazırlanması və onların tətbiqinə, Azərbaycan və qonşu respublikalar üçün bağçılıq mütəxəssislərin hazırlanmasına böyük diqqət yetirirdi. Onun dəstəyi nəticəsində Quba rayonunda bitki genofondunun toplanması, saxlanması və seleksiyada istifadə olunması, daha məhsuldar yeni meyvə sortlarının yaradılması, yeni meyvə bağların salınması, yeni bitki becərmə texnologiyasının işlənməsi sahəsində fermerlərə elmi-texniki köməklik göstərilmiş və yüksək məhsul əldə edilmişdir.

Bu institutlar və dayaq məntəqələrinin elmi əməkdaşlarının fəaliyyəti nəticəsində yeni buğda və meyvə sortları, pambıq növləri yetişdirilmişdi. Nəticədə 1969-1982-ci illərdə respublikada bağçılıq, üzümçülük və çayçılıq sahəsində böyük dönüş yaranmış, ixtisaslı kadr genofondu formalaşdırılmışdır.

Xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasına nail olmağın əsas şərtlərindən olan iqtisadi və intellektual potensialdan və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqi və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsini daim nəzarətdə saxlayan Heydər Əliyevin regionlarda Azərbaycan Elmlər Akademiyasının elmi mərkəzlərinin yaradılması ideyası irəli sürmüşdü. Heydər Əliyev yaradılacaq Regional Elmi Mərkəzlərə Azərbaycan Respublikasının müəyyən regionunda elmi-texniki potensialı inkişaf etdirən, fundamental və tətbiqi sahələrdə tədqiqatlar aparan, həmin regionun tarixinin, mədəniyyətinin, adət və ənənələrini, onun iqtisadiyyatı ilə bağlı problemlərin həllinin araşdıran, elmi kadrlar hazırlayan, elmi-texniki nailiyyətləri təbliğ edəcək çoxprofilli elmi müəssisələr kimi baxırdı. Elmi müəssisələrin yaradılmasında əsas hədəf zəngin iqtisadi və intellektual potensial, həmçinin elmi-texniki tərəqqi əsasında regionların dinamik inkişafına, təbii resurslardan və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə, kadr hazırlığına və xalqın rifahının yüksəldilməsinə şərait yaradılması, ölkənin bölgələrində elmi-texniki tərəqqini inkişaf etdirmək, fundamental və tətbiqi elm sahələrində tədqiqatlar aparmaq, həmin regionun tarixini, mədəniyyətini, adət və ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini,

iqtisadiyyatını elmi əsaslarla tədqiq etmək və dünya elmi ictimaiyyətinə çatdırmaq məqsədi daşıyırdı.²⁹⁹

Bu səbəbdən də, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan, Gəncə, Sumqayıt, Lənkəran, Şəki və digər şəhərlərdə elmi-texniki bazaların təşkil olundu. Akademiyanın Botanika İnstitutunun Kürdəmir, Zoologiya İnstitutunun Ağsu, Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutunun Ucar, Genetik Ehtiyatlar İnstitutunun Ağdaş rayonlarında da yaq məntəqələri açıldı.

Respublika Elmlər Akademiyası elmi bölmələrinin yaradılması, Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında elmin inkişafına ciddi təkan verdi.

Təsis edilən regional elmi mərkəzlər ölkənin bölgələrində elmi-texniki tərəqqini inkişaf etdirmək, fundamental və tətbiqi elm sahələrində tədqiqatlar aparmaq, həmin regionun tarixini, mədəniyyətini, adət və ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini, iqtisadiyyatını elmi əsaslarla tədqiq etmək və dünya elmi ictimaiyyətinə çatdırmaq məqsədilə yaradılmışdır.

Məlumdur ki, respublikanın elmi-texniki sahələri ənənəvi olaraq Bakıda yerləşirdi. Lakin bir çox regionlarda yüksək qabiliyyətli gənc mütəxəssislər, elmi dərəcə qazanmış kadrlar yaşayıb, fəaliyyət göstərirdi. Ümummillilərinin təşəbbüsü ilə regionlarda Elmlər Akademiyasının elmi mərkəzlərinin yaradılmasına rəvac verilmişdir. Heydər Əliyev rəhbərliyinin birinci dövründə Elmlər Akademiyasının respublikanın bölgələrində filiallar və yaq məntəqələri açılmışdır. Akademiyanın Botanika İnstitutunun Kürdəmir, Zoologiya İnstitutunun Ağsu, Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutunun Ucar, Genetik Ehtiyatlar İnstitutunun Ağdaş rayonları ərazisindəki yaq məntəqələri açılmışdır.

²⁹⁹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 70. Bakı: Elm, 2015, s. 406.

3.2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi

Yeni yaradılan bölmələrdən biri - Naxçıvan Elm Mərkəzi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 7 iyul 1972-ci il tarixli qərarı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaradıldı.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Elm Mərkəzinin yaradılmasını təkcə elm və mədəniyyətin inkişafı baxımından deyil, Azərbaycanın bir dövlət olaraq strateji maraqları və coğrafi baxımdan Azərbaycanın digər regionları ilə birbaşa əlaqəsinin olmaması və bir sıra amillər şərtləndirirdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii xammal ehtiyatlarının kompleks şəkildə öyrənilməsi və səmərəli istifadə olunmasının elmi əsaslarının işlənib hazırlanması, muxtar respublikanın sosial-iqtisadi tarixinin, arxeoloji, epigrafiq, etnoqrafik və folklor abidələrinin araşdırılması və s. sahələrdə tədqiqat işlərini gücləndirmək məqsədilə təsis edilmişdi. Naxçıvan Elmi Mərkəzinin yaradılmasına SSRİ Elmlər Akademiyasının razılığı alınanadək bu qurum respublika rəhbərliyinin dəstəyi ilə əvvəlcə Azərbaycan EA Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya İnstitutunun strukturu kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Mərkəzin tərkibində 5 bölmə (fizika-riyaziyyat, kimya, biologiya, iqtisadiyyat və tarix) fəaliyyət göstərirdi³⁰⁰. Mərkəz 3 bölməni (geobotanika, riyazi modelləşdirmə, elmi-texniki informasiya), 5 laboratoriyanı (bitki mənşəli maddələrin kimyası, mineral xammalın kimyası və texnologiyası, fiziki-kimyəvi tədqiqatlar, genetika və seleksiya, dekorativ bağçılıq), metrolo-giya və standartlaşma qrupunu özündə birləşdirdi.

Naxçıvan Elmi Mərkəzində fundamental elmin müxtəlif sahələri, xüsusən kimya, biologiya, fizika-riyaziyyat sahələri üzrə tədqiqatlar aparılmış, burada Muxtar Respublikanın təbii və mənəvi sərvətlərinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi sahəsində səmərəli işlər görülmüş, faydalı elmi nəticələr əldə edilmişdir.

³⁰⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı: Elm, 2005, s. 379; Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı: Elm, 2003, s. 112.

Kimyaçıların araşdırmaları muxtar respublikanın təbii xammal ehtiyatları əsasında qeyri-üzvi və bioloji-aktiv maddələrin və preparatların alınması üsullarının işlənilib hazırlanmasına yönəldilmişdir. Darıdağ termal sularının kompleks öyrənilməsinin prinsipial texnologiyasının təklif edilməsi, bu sulardan bor-ansen konsentrasiyasının, nəticədə isə, yüksək təmizliyə malik arsen 3-sulfidin sintezi, Respublika dövlət mükafatına layiq görülmüş karbon qazı alınması ilə bağlı araşdırmalar Elmi Mərkəzin uğurlarından sayılır. Naxçıvanın termal mənbələrindəki təbii karbon qazından istifadənin sənaye texnologiyasının işlənilib hazırlanmasına görə Naxçıvan Elmi Mərkəzinin əməkdaşı Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Mərkəzin mütəxəssisləri muxtar respublikanın istehsal sahələrinin yerli xammal əsasında işlənməsi üçün axtarışlar aparırdılar.

İstiqamətləndirilmiş düz xətlər (İDX) üsulunun riyazi proqramlaşdırma məsələlərinə və böyük ölçülü xətti proqramlaşdırma məsələləri üçün istehsalat proqramı başa çatdırılmış, İDX üsulu nəzəri cəhətdən daha da inkişaf etdirilmişdir. Mis-indium-kükürd (selen) birləşmələri əsasında Günəş elementləri alınması üzrə aparılan araşdırmalar öz orijinallığı və məqsədyönlüyü ilə diqqəti cəlb edir.³⁰¹

Bioloqların araşdırmaları Muxtar Respublikanın flora və bitki növlərinin yerli şəraitdə introduksiyası və iqlimləşdirilməsi, xüsusilə bu bölgədə geniş yayılmış sarı çiçəyin işlənmə texnologiyasının hazırlanması və onun su ilə ekstraksiyasından alınan məhlulun zəfəran əvəzinə boyaq maddəsi kimi qənnadı məmulatında, habelə tərkibindəki saflor yağından təbabətdə istifadə olunması, eləcə də yerli qoyun cinsinin bərpası, qiymətli balıq növlərinin, həmçinin bəzək bitkilərinin yetişdirilməsi sahəsində müsbət nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. Elmi Mərkəzin 10 hektarlıq sahədə yaradılmış dekorativ baxçılıq laboratoriya parkı bütün parametrlərinə görə Naxçıvanda analoqu olmayan yaşıllıq zolağıdır. Diqqətlə sistemləşdirilmiş minlərlə eksponatı olan herbari fondunu Mərkəzin uğurlarındandır.

Naxçıvan Elmi Mərkəzində qədim və orta əsrlərə aid - Gültəpə, Şahtaxtı, Oğlanqala və digər arxeoloji abidələrdə aparılan arxeoloji

³⁰¹ Azərbaycan Elmlər Akademiyası – 50. Bakı:Sabah, 1995, s. 350-351.

tədqiqatlar nəticəsində, diyarın etnoqrafiyası öyrənilirdi. Muxtar Respublikasının yaşayış məskənlərinin orta əsr epigrafiyə abidələri araşdırılmış, toplanan müsəlman kitabələrinin mətnin tərcüməsi aparılmış, Azərbaycanın orta əsr tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsində bu kitabələrdə mövcud olan faktların əhəmiyyəti açıqlanmışdır.

Folklor materiaları əsasında əvvəllər məlum olmayan şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri müəyyənləşdirilmiş, onların regional və dil xüsusiyyətləri, mifoloji tutum dairəsi araşdırılmış, toplanmış materiallar Azərbaycan folkloru antologiyasına daxil edilmişdir. Naxçıvan Elmi Mərkəzi Muxtar respublikanın elm və mədəniyyət ocağına çevrilmişdi. Naxçıvan teatr mühitinin tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar da diqqəti cəlb edir.³⁰²

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Elmi Mərkəzlə yanaşı, digər elmi-tədqiqat müəssisələrinin də yaradılmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Regionda elmin inkişafında Naxçıvan Dövlət Universitetinin də müstəsna rolu vardır.

Məlumdur ki, 1967-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filialı fəaliyyətə başlamışdı. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldikdən az sonra 1972-ci il iyunun 20-də Azərbaycan KP MK bürosunda "Naxçıvan şəhərində Pedaqoji İnstitutun təşkili haqqında" qərar-qəbul edildi.³⁰³ Bu ali təhsil ocağının fəaliyyətini diqqət mərkəzində saxlayan Heydər Əliyev Naxçıvan MR-nın yaradılmasının 50 illiyi ilə əlaqədar 1974-cü il oktyabr ayının 4-də Naxçıvana gələrkən Pedaqoji İnstitutun müəllim və tələbə heyəti ilə görüşmüş, pedaqoji institutun bazasında müstəqil dövlət universitetinin yaradılması zərurəti haqqında ilk fikirlərini irəli sürmüşdü³⁰⁴. Onun bu ideyası 29 dekabr

³⁰² Naxçıvan Regional Elm Mərkəzi. – Naxçıvan Ensiklopediyası. Təkmirləşdirilmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. 2 cildə, II cild. Naxçıvan, 2005, s. 162.

³⁰³ ARPIİSSA, f. 1, siy. 59, iş 54, v. 71; Cabbarlı Ə.H. Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məslələri. – Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2013.

³⁰⁴ Həbibbəyli İ.Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan: Qeyrət, 1998, s. 9.

1990-cı ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 584 sayılı qərarı ilə həyata keçirilmiş, Pedaqoji İnstitutun bazasında Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universiteti (NDU) yaradılmışdır.³⁰⁵

Yeni təşkil olunmuş Naxçıvan Kompleks Zona Təcrübə Stansiyası, Naxçıvan Elmi-Tədqiqat Baytarlıq Stansiyası və Naxçıvan "Araz" Elm-İstehsalat Birliyi kimi elmi qurumların fəaliyyəti sayəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadiyyat, baytarlıq, kənd təsərrüfatı sahələrində elmi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Xüsusən "Araz" Elm-İstehsalat Birliyinin səmərəli fəaliyyəti sayəsində Muxtar Respublikada meyvə, tərəvəz, yem və texniki bitkilərin genetik ehtiyatlarının toplanılıb tədqiq edilməsi, onların yeni, daha perspektivli sortlarının yaradılması və istehsalatda tətbiq edilməsi sahəsində mühüm uğurlar qazanılmışdır.

Heydər Əliyev 1993-cü ildə yenidən respublikaya siyasi hakimiyyətə qayıdan kimi ilk növbədə Elmlər Akademiyasında ölkənin intellektual elitası ilə görüşmüşdür. Bu tarixi görüş ölkədəki siyasi böhranın aradan qaldırılacağı inamı ilə yanaşı, Elmlər Akademiyasının nüfuzunun qaytarılması üçün də ciddi addıma çevrilmişdir. Məhz bundan sonra Naxçıvan Regional Elmi Mərkəzində, Naxçıvan Dövlət Universitetində və muxtar respublikanın digər elmi müəssisələrdə qədim diyarın tarixinin və mədəyyətinin hərtərəfli araşdırılması, xüsusən humanitar elm sahələri üzrə geniş miqyaslı tədqiqatların aparılması sahəsində ciddi dirçəliş və irəliləyiş dövrü başlandı. Qısa müddətdə "Azərbaycan tarixində Naxçıvan", "Naxçıvan tarixinin səhifələri" məqalələr toplularının nəşr olunması, çoxsaylı kitabların, elmi məqalələrin meydana çıxması regionda elmin inkişafında böyük potensialın mövcudluğunu aşkara çıxardı.

Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə gəlişi ilə elmə, təhsilə qayğı və diqqət dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəldilmiş, ölkəmizin bütün bölgələrində, o cümlədən, Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni elmi-tədqiqat institutlarının, ali təhsil ocaqlarının yaradılmasına başla-

³⁰⁵ Həbibbəyli İ.Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan: Qeyrət, 1998, s.11.

nılmışdır. 1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni bir elmi qurum – Naxçıvan Elm və Texnika Mərkəzi yaradıldı. Bu Mərkəzdə Muxtar Respublikada yayılmış dərman bitkilərinin toplanması, öyrənilməsi, onlardan dərman preparatların hazırlanması, habelə bölgənin mineral xammallarının kimyəvi emalı yolu ilə müxtəlif təkibli duzlar alınması sahəsində tədqiqatlar aparıldı, uğurlu nəticələr əldə olundu. Əldə olunmuş nəticələrin blokada şəraitində yaşayan, ölkəmizin ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanda dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi və qorunub saxlanması, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında əhəmiyyətini qiymətləndirən Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, siyasi və dövlət xadim Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci il tarixli Sərəncamı ilə Naxçıvanda keçən əsrin 70-ci illərindən fəaliyyət göstərən elmi strukturların - Naxçıvan Regional Elmi Mərkəzi, Naxçıvan elmi - tədqiqat bazası və Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının Batabat və Ağdərə stansiyalarının bazasında AMEA Naxçıvan Bölməsi yaradıldı. Ümummilli lider bu münasibətlə Naxçıvan MR Ali Məclisində keçirilmiş müşavirədə Bölmənin qarşısında duran vəzifələrdən danışarkən demişdir: “Mən bununla Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiyə qədər çox az öyrənilmiş qədim tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, ədəbiyyatının yenidən dərinləşməsinə və onlar haqqında elmi əsərlərin, populyar kitabların, yaxud başqa nəşrlərin hazırlanması məqsədi daşıyıram. Eyni zamanda, Naxçıvanın özünəməxsus təbiəti, təbii sərvətləri, torpağı, təbii abidələri də, təəssüf olsun ki, indiyə qədər lazımı dərəcədə öyrənilməyib, bəlkə də düz olardı deyim ki, heç öyrənilməyibdir. Bunlara, mənim irəli sürdüyüm məsələlərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Ona görə ki, Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olaraq Azərbaycan xalqının tarixində, ümumiyyətlə, Azərbaycan anlayışında çox böyük yer tutur... Bir sözlə, mən ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycanın Milli Elmlər Akademiyası bu sərəncamla çox böyük və vacib işə başlayacaqdır. Bu, təkcə Naxçıvana aid olan iş deyildir. Bunun mənim üçün dərin mənası var, o mənada ki, bizim Azərbaycan xalqının tarixinə,

ölkəmizin tarixinə aid olan bir məsələdir. Mən bu məsələni bundan ötrü qaldırmışam".³⁰⁶

AMEA Naxçıvan Bölməsinin altı elmi-tədqiqat müəssisəsi - Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu, Bioresurslar İnstitutu, Əlyazmalar Fondu və Batabat Astrofizika Rəsədxanası vardır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyünün zənginliyi, taxılçılığın inkişafı burada Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Genetika və Seleksiya İnstitutunun Naxçıvan Elmi - Tədqiqat Bazasının yaradılmasını zəruri etmişdir.

Naxçıvan Bölməsi faktiki olaraq 2003-cü il yanvar ayının ortalarından 51 elmi işçi, ümumilikdə 139 əməkdaşla fəaliyyətə başladı.³⁰⁷ Yeni yaradılan elmi tədqiqat müəssisələrinin struktur bölmələri: şöbə və laboratoriyalar təşkil edildi, onların maddi-texniki bazası möhkəmləndirildi. Qısa müddətdə 10-dan çox laboratoriya quruldu, yeni cihaz və avadanlıqlar alındı. Elmi - tədqiqat işləri üçün lazımı şərait yaradıldı.

AMEA Naxçıvan Bölməsi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən Naxçıvanın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası, folkloru, onomastikası, ədəbi mühiti, mədəniyyəti, biomüxtəlifliyi, təbii ehtiyatları, nadir əlyazmaları tədqiqat istiqaməti üçün seçilmişdir. Aparılan elmi işlər nəticəsində uğurlu nəticələr əldə edilmiş, 127 mühüm nəticə AMEA-nın illik hesabatlarına daxil edilmiş, aparılan elmi tədqiqat işləri praktikada öz həllini tapmışdır.³⁰⁸

AMEA Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşları 18 xəritə tərtib etmiş, 19 patent və 5 yeni birləşmə nümunəsi almışlar. Bioloq tədqiqatçılar "Qılçıqlı – 85" arpa, "Qaraca – 85" noxud və "Süfrə Bayan şirə" üzüm sortu əldə etmişlər. Onlar "Üzüm genefondu" bağı salaraq, 9 kışmışı, 29 süfrə, 19 unversal və 35 texniki üzüm sortlarının tədqiqini aparmışlar.³⁰⁹

³⁰⁶Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin giriş nitqi –7 avqust 2002-ci il. – Azərbaycan qəz., 2002-ci il, 15 avqust.

³⁰⁷ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 70. Bakı: Elm, 2015, s. 394-395.

³⁰⁸ Yenə orada, s. 396-397.

³⁰⁹ Yenə orada, s. 399.

Müxtəlif dövrlərdə həyata keçirilən, xüsusilə də 2001-ci ildə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradıldıqdan sonra daha da genişləndirilən geoloji-kəşfiyyat işlərinin nəticəsində muxtar respublikanın ərazisində mövcud olan çoxsaylı faydalı qazıntılar (Metal faydalı qazıntılar; Qeyri-filiz faydalı qazıntılar; Bəzək daşları; Tikinti materialları) aşkara çıxarılmış, onlarla bağlı vacib parametrlər təyin edilmiş, Naxçıvan Muxtar Respublikasının mineral ehtiyatlarının kifayət qədər perspektivli olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin göstərilmişdir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının faydalı qazıntılarını şərti olaraq aşağıdakı qruplara bölmək olar. Metal faydalı qazıntılar; Qeyri-filiz faydalı qazıntılar; Bəzək daşları; Tikinti materialları. Hər bir qrupdan olan faydalı qazıntıların özlərini də çoxlu sayda yarımqruplara bölmək olar. Məsələn, metal faydalı qazıntıların aşağıdakı yarımqruplara bölmək olar: Dəmir və manqan filizləri, Mis filizləri, Molibden filizləri, Volfram filizləri, Qurğuşun və sink filizləri, Alüminium filizləri, Maqneziumlu karbonat filizləri, Kobaltlı filizlər, Civə-sürmə-mərgümüş filizləri, Qızıl filizi, Uran filizi.³¹⁰

AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasından sonra muxtar respublikada fundamental və tətbiqi elmlərin digər sahələrində də inkişafa nail olunmuşdur. Fiziklər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində alternativ (bərpa olunan) enerji mənbələrinin öyrənilməsi, yarımqeçirici nazik təbəqələr əsasında yüksək effektiv fotovoltaiq materialların və çeviricilərin alınması, alınmış strukturların fotoelektrik və optik xassələrinin araşdırılması sahəsində tədqiqatlar aparmış və bugün də onu davam etdirirlər. Muxtar Respublikada 2500 m hündürlükdə çaylar şəbəkəsinin sıxlığı araşdırılmış, bir sıra ölçmələr həyata keçirilmiş, çaylarda su sərfinin get-gedə zəifləməsi müəyyən edilmişdir. Çayların enerji ehtiyatları öyrənilmiş, bu enerjinin elektrik enerjisinə çevrilməsi üsulları elmi əsaslandırılmışdır. Enerji alınması üçün istifadə olunması nəzərdə tutulan qurğuların etibarlı, davamlı və

³¹⁰ Əliyev T. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası –75. Azərbaycan Elmlər Akademiyasından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında fundamental elm sahələrinin inkişafı. – Şərq qapısı qəz., 2020, 16 aprel, s.1.

uzunmüddətli istismar edilmələri üçün onların əsas iqtisadi göstəriciləri müəyyənləşdirilmiş və bu enerji sistemlərinin yerləşdirilmələrinin iqtisadi məqsədə uyğunluğu aydınlaşdırılmışdır. Günəş çevricilərində geniş istifadə edilən birləşmələrin nano hissəciklərinin və nazik təbəqələrinin alınması istiqamətində işlər davam etdirilir. Kadmium-sulfidin kadmium-telluridə onun isə telluratransforma-siyası və tellurun həllolması ilə gedən ardıcıl prosesin tsiklik xarakterli olub-olmaması aydınlaşdırılmış, ilk dəfə olaraq kadmium-sulfid nazik təbəqələrində və narın tozunda metastabil hal aşkar edilmiş və metastabil haldakı kadmium-sulfid nazik təbəqəsi ilə normal haldakı nazik təbəqənin optik xassələri müqayisə olunmuş, metastabil halda qadağan olunmuş zonanın eninin 2,5 eV-dan 2,0 eV-a qədər azaldığı müəyyən edilmişdir. Bu dövrdə alimlərimizin fundamental elmlərlə bağlı 40 - dan artıq monoqrafiya və kitabları nəşr edilmiş, onlar 20-dən çox patent almışlar.

Bölmədə Naxçıvanın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası, folkloru, ədəbi və mədəni mühiti, onomastikası, biomüxtəlifliyi, təbii ehtiyatlarının hərtərəfli araşdırılmasında elmi istiqamətlər müəyyən olunan müvafiq profillərə uyğun elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirilərək mühüm nəticələr əldə edilib. Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşları bir sıra fundamental və ümumiləşdirici əsərlərə də müəlliflik etmişlər. Onların yaxından iştirakı ilə iki cildlik Naxçıvan ensiklopediyası, Naxçıvan abidələri ensiklopediyası (Azərbaycan və ingilis dillərində), Naxçıvan tarixi (I cild), Naxçıvan: tarixi və abidələri (Azərbaycan və ingilis dillərində), Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (I və II cildlər), Azərbaycan Folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru (3 cild-də), Naxçıvan teatrının salnaməsi, Naxçıvan tarixi atlası, Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii ehtiyatları və başqaları hazırlanaraq nəşr edilmişdir.

Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasından sonra elmin digər sahələri kimi astronomiyanın da Azərbaycanda geniş vüsət aldığı bir dövr olmuşdur. Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının, onun Batabat bölməsinin və müşahidə stansiyalarının, kosmosun tədqiqi ilə bağlı digər mü-

əssislərin yaradılması, yüzlərlə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin yetişməsi, mükəmməl bir astronomiya məktəbinin formalaşması məhz bu dövrə təsadüf edir.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin Batabat Astrofizika Rəsədxanasının zəngin tarixi keşmişi vardır. Belə ki, Azərbaycanda astronomiya rəsədxanasının yaradılması məsələsi hələ 1927-ci ildə ortaya qoyulsa da otuzuncu illərin məlum hadisələri və İkinci dünya müharibəsi bu işlərin tamamlanmasına imkan verməmişdi. Müharibədən sonra Azərbaycanda rəsədxana üçün müvafiq yerin seçilməsi məsələsi yəni-dən gündəmə gəlmişdir. Moskva və Leningrad alimlərinin də yaxından iştirak etdiyi ekspedisiyaların Azərbaycanın demək olar ki, bütün dağlıq regionlarında apardıqları tədqiqatlar nəticəsində gələcək rəsədxananın yeri Şamaxı rayonu ərazisində müəyyən edilmişdir. Rəsədxananın strukturu, orada qurulacaq cihazlar, kadr məsələsi və digər təşkilati məsələlər həll edildikdən sonra, 1959-cu ilin noyabr ayında Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının (ŞAR) yaradılması haqqında müvafiq qərar verilmişdir.

1970-1980-ci illərdə Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasında müntəzəm şəkildə astrofiziki müşahidələr təşkil olunmuşdur. Elə həmin illərdə də astrofizika ixtisası üzrə kadrların hazırlanması işinə böyük diqqət verilmişdir. Bu məqsədlə 1976-cı ildə Heydər Əliyevin xüsusi göstərişi ilə Azərbaycan Dövlət Universitetində “Astrofizika” kafedrası yaradılmışdır. Həmin kafedra astronomiya sahəsində ixtisaslı kadrların yetişdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin 60-cı illərinin sonunda – Heydər Əliyevin birinci hakimiyyəti dövründə Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasında astronomik müşahidələrin artıq tam qaydaya düşdüyü bir vaxtda, rəsədxananın daha yüksək bir nöqtədə yerləşə bilən müşahidə stansiyasının yaradılması zərurəti ortaya çıxmışdır. Bu yer astronomik iqliminə görə ŞAR-dan da üstün olmalı idi. Bunun üçün dəfələrlə bir sıra zonalar, o cümlədən Naxçıvan MSSR-nin də bəzi məntəqələri nəzərdən keçirilmişdir. Bu işdə o vaxtlar Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Sovetinin sədrinin birinci müavini olan dosent Səfərəli Babayevin də xüsusi xidməti olmuşdur. Nəhayət yekunda müşahidə stansiyasının

Şahbuz rayonunun Batabat adlanan ərazisində qurulması qərara alınmış və Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyətinin 1971-ci il mart ayının 25-də qəbul etdiyi 13 sayılı qərar əsasında ŞAR-ın Batabat bölməsi yaradılmışdır.³¹¹ 1973-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən Batabat Bölməsi ŞAR ilə birləşdirildi. 1981-ci ildə Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasına (ŞAR) Azərbaycanın dahi astronomu Nəsrəddin Tusinin adı verilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində sovetlər dönəmində fəaliyyət göstərmiş və müstəqillikdən sonra Azərbaycan Dövlətinin mülkiyyətinə verilmiş REA Ağdərə Müşahidə Stansiyası da 1997-ci ildə ŞAR-ın təbəçiliyinə verildi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci il tarixli “Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin təsis edilməsi haqqında” sərəncamından sonra Batabat Astrofizika Rəsədxanası Ağdərə Müşahidə Stansiyası ilə birlikdə Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin tərkibinə keçirildi və indi sərbəst rəsədxana kimi fəaliyyət göstərir.

Az bir müddət ərzində dəniz səviyyəsindən təqribən 2050 m hündürlükdə yerləşən Batabat stansiyasında Kude sistemində işləyən 200 mm-lik bir teleskop qurulmuş, Bakı, Moskva və Leningrad Universitetlərini bitirmiş yerli gənclər işə cəlb olunmuşdur. 1974-cü ildə Batabat bölməsində ilk böyük teleskop – Günəş Koronoqrafi qurulmuş, həmin teleskopda Günəş fizikası sahəsində aparılan tədqiqatlar çərçivəsində müşahidələrə başlanmış və çox maraqlı elmi nəticələr alınmışdır. Bu işlər Moskva astronomları ilə müştərək olaraq yerinə yetirilmişdir.

Batabat bölməsi çox qısa vaxt ərzində keçmiş Sovet İttifaqının məşhur astronomik mərkəzləri ilə əlaqə yaratmışdır. 1976-cı ildə burada Tam Günəş Tutulmasının müşahidəsi təşkil olunmuş, 1978 və 1979-cu illərdə kometlər üzrə Ümumittifaq konfransları keçirilmişdir. 1970-1980-ci illərdə Batabat bölməsi əməkdaşlarının 120-dən çox elmi

³¹¹ Əliyev T. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası –75. Azərbaycan Elmlər Akademiyasından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında fundamental elm sahələrinin inkişafı. – Şərq qapısı qəz., 2020, 16 aprel, s.1.

əsəri SSRİ-nin və Avropanın bir çox nüfuzlu elmi jurnallarında çap olunmuşdur.

1980-ci ildə Heydər Əliyevin Naxçıvana səfəri çərçivəsində Batabat bölməsində olması, bölmənin həyatında mühüm hadisə idi. Batabat bölməsinin fəaliyyəti ilə yaxından tanış olan Heydər Əliyev həmin vaxt orada olan Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Prezidentinə, ŞAR-ın direktoruna və Naxçıvan MSSR-nin yüksək partiya və hökumət rəhbərlərinə Batabat bölməsinin inkişaf etdirilməsi barədə tapşırıq və tövsiyələr vermişdir. Artıq 80-ci illərin sonlarında ŞAR-ın Batabat bölməsi keçmiş SSRİ-də kifayət qədər tanınmış mükəmməl bir rəsədxana kimi formalaşmışdı. Bölmə əməkdaşlarının Moskvada, Leninqradda və Kiyevdə çalışan məşhur alimlərlə müştərək elmi məqalələri dərc edilməyə başlanmışdır. Batabat bölməsində əsasən Göy mexanikası, Günəş fizikası, ulduz astronomiyası və qalaktikalar sahəsində tədqiqatlar aparılmış və bugün də həmin tədqiqatlar davam etdirilir.³¹²

1990-cı ilin yazında Batabat bölməsində "Seiss-600" teleskopu quraşdırılmışdır. Bu işdə Krım Astrofizika Rəsədxanasının əməkdaşları da yaxından iştirak etmişdilər. Bu, bölmənin həyatında olduqca əlamətdar bir hadisə idi. Göstərilən teleskopun qurulması ilə Batabat bölməsində elmi-tədqiqat işlərinin daha da genişləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bununla belə, təəssüflə qeyd edilməlidir ki, 1988-ci ildən başlayaraq Naxçıvanın mənfur ermənilər tərəfindən blokada vəziyyətinə salınması və Batabat bölməsinin Ermənistanla həmsərhəd ərazidə atəş xətti zonasında yerləşməsi bu elmi idarənin fəaliyyətində mənfi faktora çevrildi. 1991-ci ildən 2000-ci ilə qədər Batabat bölməsinin ərazisi ordu hissələrinin nəzarətində olmuşdur. Bu dövrdə bölmədə nəinki elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olmaq, bəzən hətta əraziyə nəzarət etmək belə mümkün olmamışdır. Nəticədə bölmənin fəaliyyəti iflic vəziyyətinə düşmüş və bölmənin həm kadr potensialı, həm də maddi-texniki bazası ciddi itkiyə məruz qalmışdır.

³¹² Əliyev T. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası –75. Azərbaycan Elmlər Akademiyasından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında fundamental elm sahələrinin inkişafı. – Şərq qapısı qəz., 2020, 16 aprel, s.1.

Qeyd edildiyi kimi, hələ keçən əsrin 20-ci illərində Leninqrad astronomları Azərbaycan ərazisində astronomik stansiya qurmaq ideyası üzərində işləyirdilər. Bu ideyanı həyata keçirmək onlara yalnız 60-cı illərin sonunda müyəssər olmuşdu. 1969-cu ildən başlayaraq Ordubad rayonunun Ağdərə məntəqəsində Pulkovo Rəsədxanasının daimi ekspedisiyası fəaliyyətə başlamışdı. Artıq 80-ci illərin əvvəllərində Ağdərə Astronomiya Stansiyasında (AAS) iki teleskop – astroqraf “AFR-1” və uzun fokuslu meniskli “Ay-Planet” teleskopu fəaliyyət göstərirdi. 80-ci illərdə Leninqrad astronomları AAS-da qiymətli mövqə müşahidələri aparmışdılar. Bunların içərisində Sovet-Amerika birgə “VEQA” proqramı çərçivəsində Halley kometinin yerüstü müşahidələri xüsusi yer tuturdu.

Təəssüflər olsun ki, 80-ci illərin sonunda baş verən məlum dağıdıcı proseslər, AAS-nın fəaliyyətinə də son dərəcə mənfəət təsir göstərdi. 1991-ci ildə leninqradlı astronomlar stansiyanı tərk etdilər. AAS 1997-ci ilədək faktiki olaraq nəzarətsiz qaldı. Azərbaycan EA Rəyasət Heyətinin 05 noyabr 1997-ci il tarixli qərarı ilə AAS Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasına birləşdirildi. Batabat Astrofizika Rəsədxanası isə AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasından sonra, 2003-cü ilin yanvar ayından yenidən faktiki fəaliyyətə başlamışdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən muxtar respublikada elm və təhsilə göstərilən yüksək dövlət qayğısı Batabat Astrofizika Rəsədxanasını da əhatə etmişdir.

AMEA Naxçıvan Bölməsi Batabat Astrofizika Rəsədxanası Naxçıvan şəhərindəki inzibati binadan, Şahbuz rayonu ərazisindəki Batabat stansiyasından və Ordubad rayonu ərazisindəki Ağdərə stansiyasından ibarət bir struktur daxilində fəaliyyət göstərir. Burada çalışan əməkdaşların elmi fəaliyyəti üçün lazımi şərait yaradılmış, elmi-tədqiqat işləri yüksək səviyyədə, ən müasir cihaz və avadanlıqların köməyi ilə yerinə yetirilir. Batabat Astrofizika Rəsədxanası həm respublikamızın, həm region ölkələrinin, həm də bəzi postsovet ölkələrinin uyğun elmi-tədqiqat qurumları ilə sıx əlaqə saxlayır. Bu əlaqələr əsasən elmi kadrların yetişdirilməsində, cihaz və avadanlıqların hazırlanmasında, birgə qrant layihələrində, müştərək elmi-tədqiqat işlərinin

aparılmasında və elmi seminar və konfransların keçirilməsində özünü göstərir.³¹³

Məhz bu qayğı nəticəsində 2004-cü ildə Naxçıvan şəhərində Rəsədxana üçün inzibati bina istifadəyə verilmiş, 2006-2007-ci illər ərzində ŞAR-ın Batabat bölməsi yerləşdiyi ərazidə tam şəkildə müasir tələblərə cavab verən inzibati bina tikilərək Rəsədxana əməkdaşlarının istifadəsinə verilmişdir. “Seyss-600” teleskopu Krım Astrofizika Rəsədxanasına göndərilərək müasir səviyyədə modernləşdirilmiş və 2007-ci ilin sentyabr ayında Batabatda quraşdırılmışdır.

AMEA Naxçıvan Bölməsi 2002-ci ildən ötən dövr ərzində Bölmənin nəzdində müasir avadanlıqlarla təchiz olunan “Tusi” Nəşriyyatı, “Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyi”, Distant Təhsil Mərkəzi, İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları otağı yaradılmışdır. Bölmənin Təbii Ehtiyatlar İnstitutunda fəaliyyət göstərən Seysmoloji Xidmət Mərkəzi zəruri olan müasir avadanlıqlar və proqram təminatı ilə təchiz olunub. Bioresurslar İnstitutunun “Nəbatat Bağı”nın, Ordubad rayonu Aşağı Əylis kəndində həmin institutun “Biokimyəvi tədqiqatlar laboratoriyası” üçün inzibati binalar tikilib istifadəyə verilib.

Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlığı sahəsində də müxtəlif proqramlar hazırlanmış və reallaşdırılmışdır. 1998-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində dörd ixtisas üzrə, 2006-cı ildən isə AMEA Naxçıvan Bölməsində üç ixtisas üzrə Dissertasiya Şuralarının yaradılması və fəaliyyəti yüksək ixtisaslı elmi kadrların, o cümlədən fundamental elmlər sahələrində çalışan kadrların hazırlanması işinə öz müsbət təsirini göstərmiş və bu gün də göstərir.

İlk vaxtlarda cəmi 12 nəfər fəlsəfə doktoru ilə fəaliyyətə başlayan AMEA-nın Naxçıvan Bölməsində doktorant və dissertantı, elmlər doktoru olmayan, cəmi 12 nəfər fəlsəfə doktoru ilə fəaliyyətə başlayan AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin işçilərinin sayı artaraq 253 nəfərə

³¹³ Əliyev T. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 75. Azərbaycan Elmlər Akademiyasından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında fundamental elm sahələrinin inkişafı. – Şərq qapısı, 2020, 16 aprel, s.1.

çatdırıldı. Təsadüfi deyil ki, 1995-ci ilə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikasında 5 nəfər elmlər doktoru, 100-dən bir qədər artıq fəlsəfə doktoru olduğu halda, hazırda elmlər 38 doktoru, 300-ə yaxın fəlsəfə doktoru çalışır. Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində Akademiyada 2003-cü ilin aprel ayında Naxçıvan Bölməsi üzrə keçirilən seçkilərdə 2 nəfər həqiqi üzv (akademik), 3 nəfər müxbir üzv seçilmişdir.³¹⁴ Naxçıvan Bölməsi əməkdaşlarının bir qrupuna yüksək fəxri adlar, mükafatlar, orden və medallar verilmişdir, 9 nəfər elm və təhsil işçisi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə deputat seçilmişdir.³¹⁵

Ötən illər ərzində Bölmə əməkdaşlarının 182 kitabı, 172 monoqrafiyası, 37 bukleti, 20 metodik vəsaiti, 18 xəritəsi, 200 tezisi, 4 tövsiyəsi, 6591 elmi məqaləsi çap olunub. Əsərlərdən 18 kitab, 16 monoqrafiya, 65 tezis, 1410 elmi məqalə xarici ölkə nəşrlərində işıq üzü görmüş, əməkdaşlar 28 patent almışlar.³¹⁶

Beləliklə, Naxçıvan Bölməsinin yaradılması muxtar respublikada digər elmlərlə yanaşı fundamental və tətbiqi elmlər sahəsində də aparılan işlərin vahid mərkəzdən idarə olunmasına, onların daha rəşional əlaqələndirilməsinə əlverişli şərait yaranmışdır ki, bu da öz növbəsində həmin elmlərin yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxmasına səbəb olmuşdur. Respublikamızın müstəqillik əldə etməsindən sonra elm və təhsilə yüksək dövlət qayğısının göstərilməsi, xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin və bu gün onun işini layiqincə davam etdirən prezident İlham Əliyevin bu sahədə həyata keçirdikləri işlər Naxçıvanın möhtəşəm inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

³¹⁴ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası –70. Bakı: Elm, 2015, s. 397.

³¹⁵ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı: Elm, 2003, s. 118.

³¹⁶ AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasından 15 il ötür. – <https://ikisahil.az/post/89435-news-89435>

3.3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Elm Mərkəzi

Gəncənin bir şəhər kimi formalaşması haqqında müxtəlif tarixi fərziyələr mövcuddur. VII əsrin birinci yarısında Gəncə farslar tərəfindən, ikinci yarısında isə ərəblər tərəfindən dağıdılmış, VII əsrin axırlarında Gəncə ərəblərlə xəzərlərin döyüş meydanına çevrilmişdir. X əsrdən, Bərdənin paytaxt statusunu itirdiyi dövrdən etibarən Gəncə şəhəri ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni həyatında vacib rol oynamağa başladı. Şəhərin həyatında ticarət və incəsənət vacib faktorlardan birinə çevrildi. Gəncənin vacib ticarət mərkəzinə çevrilməsində əsas karvan yollarının üzərində yerləşməsi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Lakin 1231-ci ildə monqolların Azərbaycana II yürüşündə şəhər dağıntılara məruz qalmışdır.

Gəncə XV əsrdə Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandıqdan sonra Gəncə Ziyadoğlu Qacar nəslinin irsi idarəsində olmuş və Qarabağ bəylərbəyliyi-nin mərkəzinə çevrilmişdir. 1606-cı ildən 1804-cü ildə Rusiya imperiyasına birləşdiyi dövrə qədər Gəncə Qacarlar, Əfşarlar, Zəndlər sülaləsinin tərkibində xanlıq mərkəzi olmuşdur.

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsi Azərbaycanda müstəqillik uğrundakı mübarizəni daha da gücləndirdi ki, bunun da nəticəsində Azərbaycan ayrı-ayrı feodal torpaqlarına – xanlıqlara parçalandı. XVIII əsrin ortalarında yaranan xanlıqlardan biri də Gəncə xanlığı idi. 1804-cü il yanvarın 3-də Çar Rusiyasının qoşunları Gəncə xanlığını işğal etdikdən sonra Gəncə şəhəri çar I Aleksandrın arvadı Yelizaveta Alekseyevnanın şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı.³¹⁷

1918-ci ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət ölkədə ikihakimiyyətlik olması ilə səciyyələnirdi. Belə ki, Azərbaycanın şərq hissəsi (Bakı quberniyası) Bakıda fəaliyyət göstərən Xalq Komissarları Sovetinin təsiri, qərb hissəsi isə (Yelizavetpol quberniyası) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin hakimiyyəti altında idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçdü.

³¹⁷ <https://ulduztourism.az/azerbaycan/azerbaycan-sheherleri/gence-sheheri>

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra hökumətin 30 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə Yelizavetpolun tarixi adı – Gəncə bərpa edildi. Gəncə şəhəri 1918-ci il iyunun 17-dən sentyabrın 17-dək olan dövrdə dövlətin müvəqqəti paytaxtı oldu. 1920-ci il aprelin 28-də Gəncədə də hakimiyyət İnkilab Komitəsinin əlinə keçdi. 1920-ci il mayın 1-də Gəncədə Sovet hakimiyyəti quruldu. 1935-ci ildə Gəncənin adı dəyişdirilərək Sergey Kirovun adı ilə Kirovabad adlandırıldı.³¹⁸

Qədim mədəniyyətin beşiyi, Nizaminin ana yurdu olan Gəncə şəhəri cənub-şərqdə Kiçik Qafqazın ətəyində, Gəncə-Qazax düzənliyində, Gəncəçay çayının hər iki sahilində yerləşir. Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının inkişafında əvəzedilməz rol oynayan və turistlərin burdan keçərkən ayaq saxlayıb xarici elm adamlarıyla söhbət, müzakirələr aparmaqdan zövq aldığı bu cazibədar məkan karvan yollarının kəsişdiyi bir ərazidə yerləşir. Ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən Gəncədə kənd təsərrüfatı sahəsində elmi tədqiqat İnstitutları – Pambıqçılıq, İpəkçilik, Heyvandarlıq və digər İnstitutlar fəaliyyətə başlamışlar.

1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təsis edilərkən Gəncə şəhərində də kənd təsərrüfatı sahəsində elmi strukturlar formalaşdırılmışdır.

AMEA-nın Rəyasət Heyətinin 7 iyul 1972-ci il tarixli sərəncamına əsasən Qərb regionu üzrə Gəncə şəhərində Respublika Elmlər Akademiyasının nəzdində Gəncə Elm Mərkəzinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 6 oktyabr 1981-ci il tarixli Qərarı (protokol № 35) ilə Gəncə (Kirovabad) Elm Mərkəzi yaradılmışdır. Müəyyən problemlərin həllindən sonra Respublika Nazirlər Kabinetinin sərəncamı ilə Gəncə (Kirovabad) Elm Mərkəzi fəaliyyətə başlamışdır.³¹⁹

Akademiyanın yeni yaradılan Gəncə Elm Mərkəzində quruculuq və abadlıq işlərinin aparılması və elmi istiqamətlərin araşdırılması məqsədilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin 16

³¹⁸ <https://ulduztourism.az/azerbaycan/azerbaycan-sheherleri/gence-sheheri>

³¹⁹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsinin tarixi-40. Gəncə: Elm, 2021, s.13.

iyun 1981-ci il qərarı ilə akademiklərdən ibarət işçi qrupu yaradılmışdır.³²⁰ 1981-ci il mayın 28-də xalqımızın müdrik rəhbəri Heydər Əliyevin xeyir-duası və iştirakı ilə şəhər ictimaiyyətilə birgə Gəncə Elm Mərkəzinin təntənəli açılışı qeyd edildi.³²¹

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin 6 oktyabr 1981-ci il tarixli qərarına əsasən Aşqarlar Kimyası İnstitutunun direktoru, akademik Əli Quliyev, yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin nümayəndəsi, akademik Maqsud Əliyev, Zoologiya İnstitutunun direktoru, akademik Musa Musayevin elmi təşkilatçılığı ilə Gəncə Elm Mərkəzi ilkin olaraq 3 kimya laboratoriyası - Alunit emalının perspektiv texnologiyası, Metallurgiya sənayesində ayrılan qazlardan elementar kükürdün alınması texnologiyası və Naftalan neftinin emalı laboratoriyaları ilə fəaliyyətə başlamış, ümumi rəhbərlik Aşqarlar Kimyası İnstitutunun direktor müavini, kimya üzrə fəlsəfə doktoru Fuad Əliyevə tapşırılmışdır.³²²

Regionun əlverişli coğrafi mühiti, təbii sərvətləri – dəmir filizi, kobalt, mis, alunit, əhəngdaşı, mərmər, gips, bentonit, seolit xammal yataqları, yeraltı termal sular, dünyada analoqu olmayan Naftalan nefti elmi tədqiqat işləri üçün böyük imkanlar açdı. Dünyada yeganə olan Naftalan nefti bu bölgədə yerləşir və uzun illər ərzində tibbin müxtəlif sahələrində bir çox xəstəliklərin müalicəsində uğurla tətbiq edilirdi. Yeraltı zəngin termal suların mövcudluğu ondan nəinki ayrı-ayrı xəstəliklərin müalicəsində, həmçinin xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində alternativ enerji mənbəyi kimi istifadə etməyə imkan verirdi.

Alunitin kompleks emalı, metallurgiya sənayesində ayrılan qazlardan kükürdün alınması, Daşkəsən mədənlərinin istismarı zamanı alınan külli miqdarda tullantıların təkrar emalı, Naftalan nefti və tullantılarından bioloji aktiv komponentlərin alınması, yerli xammallar

³²⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 70. Bakı: Elm, 2015, s.406.

³²¹ Yenə orada.

³²² Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsinin tarixi-40. Gəncə: Elm, 2021, s.14.

əsasında yeni adsorbentlərin sintezi, alternativ enerji mənbələrinin tədqiqi Mərkəzin əsas elmi istiqamətləri olmuşdur.

Mərkəzdə aparılan elmi tədqiqat işlərinin bəziləri - yuyucu maddələrin istehsal texnologiyası Kirovabad (Gəncə) İstehsalat Birliyində tətbiq olunmuş və keçmiş İttifaqın müxtəlif şəhərlərinə ixrac edilmişdir. Mərkəzin Alüminium Oksidi Kombinatu ilə apardığı elmi-tədqiqat işinin yekunu səmərəli olmuş, nəticədə silikat boyaqlar istehsalı yaradılmışdır.³²³

Xalqımızın müdrik və uzaqgörən siyasətçisi, Heydər Əliyev qeyd olunan sənaye sahələri ilə yanaşı, elektronika, maşınqayırma və avtomobil sənayesinin inkişafı ilə bağlı sərəncamlar imzalamışdır. Bu müasir innovativ xarakterli istehsal sahələrini yeni texnologiyalarla və kadrlarla təmin etmək məqsədilə 1984-cü ildə Elmi Mərkəzdə Avtomatik idarəetmə sistemləri şöbəsi yaradılmışdır. Bu şöbədə Qrid texnologiyaları, genişzolaqlı internet şəbəkəsi fəaliyyət göstərir.

Bölgənin qədim tarixini, mütəfəkkirlərinin, klassiklərinin irsini, zəngin maddi-mədəni mühitini, folklorunu, adət-ənənələrini tədqiq etmək məqsədilə 22 iyun 1982-ci ildə Mərkəzdə İctimai elmlər şöbəsi fəaliyyətə başlamışdır. İctimai elmlər şöbəsinə elmi rəhbərlik akademik Məmmədcəfər Cəfərova və müxbir üzv İqrar Əliyevə tapşırılmışdı. İctimai elmlər şöbəsinə elmi rəhbərlik akademik Məmmədcəfər Cəfərov və akademiyanın müxbir üzvü İqrar Əliyevə həvalə edilmişdi. Şöbədə aparılacaq elmi tədqiqat işlərinin fəaliyyətini artırmaq məqsədilə Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutundan baş elmi işçi Zirəddin Xasıyev və Tarix İnstitutunun əməkdaşı Şota Salehov Mərkəzə göndərildilər. Yerli kadrlardan Ruziyə Quliyeva, Maqbet Əhmədov və Sahib Axundov şöbəyə qəbul edildilər və ictimai elmlər bölməsinin beş nəfərdən ibarət işçi qrupu böyük həvəslə təsdiq edilmiş plan üzrə elmi tədqiqat işlərinə başladılar.

İctimai elmlər şöbəsi fəaliyyət göstərdiyi müddətdə Nizami Gəncəvi, Əbül-Üla Gəncəvi, Qivami Mütərrizi Gəncəvi, Məhsəti xanım

³²³ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsinin tarixi-40. Gəncə: Elm, 2021, s.15-16.

Gəncəvi, Siti Gəncəvi, Ruziyə Gəncəvi, Mirzə Şəfi Vazeh, Fikrət Əmirov, Qənbər Hüseynli, Həmid Araslı və başqa klassiklərin həyat və yaradıcılığı araşdırılmış, milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı etnoqrafik və folklor materialları toplanaraq nəşr edilmişdir.³²⁴ Görkəmli şəxsiyyətlərin yaradıcılığını, bölgənin maddi-mədəni mühitini tədqiq etmək məqsədilə 1982-ci il iyul ayından İctimai Elmlər Bölməsi fəaliyyətə başlamışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində Gəncədə əlvan metallurgiya sənayesinin fasiləsiz fəaliyyəti nəticəsində bölgədə ekoloji tarazlıq pozulmuş və külli miqdarda tullantı torpaq sahələrini, atmosferi və su hövzələrini çirkləndirmişdir. Bu nöqsanların tədricən elmi əsaslar üzrə aradan qaldırılması məqsədilə 1983-cü ildə Mərkəzdə Təbii sərvətlər və ekolojiya şöbəsi fəaliyyətə başlamışdır. Sonrakı illərdə elektronika sənayesinin inkişafını nəzərə alaraq, Avtomatik İdarəetmə Sistemləri şöbəsi yaradılmışdır.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 31 may 1983-cü ildə keçirilən iclasında akademik Əli Quliyev Gəncə Elm Mərkəzinin iki illik fəaliyyəti haqqında məlumat verərək bildirmişdi ki, ekoloji problemlərin həlli ilə bağlı, həmçinin saxlanması və daşınması asan olan, hər bir zaman istehsalə yenidən tətbiq edilə bilən Alüminium Oksidi Kombinatından ayrılan metallurgiya qazlarından elementar kükürdün alınma texnologiyası günümüzün ən vacib problemlərindən biridir.³²⁵

Aparılan genişmiqyaslı elmi tədqiqatların nəticələri və perspektivləri nəzərə alınaraq ilk dəfə olaraq 1995-ci il aprelin 15-də Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin növbəti iclası Gəncə şəhərində keçirilmişdir. Region üçün böyük əhəmiyyətə malik olan bu iclasda görkəmli ziyalılar, alimlər, şəhər rəhbərliyi və ictimaiyyətin qabaqcıl nümayəndələri iştirak etmiş, iclasda Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti Elm Mərkəzinin işini gücləndirmək və bölgələrdə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin koordinasiyasını və bölgə

³²⁴ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 70. Bakı: Elm, 2015, s.408-409.

³²⁵ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsinin tarixi-40. Gəncə: Elm, 2021, s.17.

üçün yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlığı məsələləri müzakirə olunmuşdur. Regionun sürətli sənaye inkişafını və təbii resurslarını, əldə olunan elmi nailiyyətləri və onların müsbət nəticələrini əsas götürərək Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti 15 aprel 1995-ci il 12/1 sayılı sərəncamı ilə Gəncə Elm Mərkəzinə Gəncə Regional Elm Mərkəzi müstəqil elmi müəssisə hüquqi statusu vermişdir. Beləliklə, 1981-ci ildən Aşqarlar Kimyası İnstitutu nəzdində fəaliyyətə başlayan Gəncə Elm Mərkəzi 1995-ci ildə müstəqil balansla malik elmi-tədqiqat mərkəzinə çevrilmişdir. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə elmi tədqiqat işlərinin gücləndirilməsi və kadr potensialının inkişaf etdirilməsi məqsədilə “Xəbərlər məcmuəsi” elmi jurnalının nəşr olunmasına icazə verilmişdir.³²⁶

Respublikanın hər yerində olduğu kimi, Gəncə şəhərində də iqtisadi inkişafı yanaşı, 2003-cü ildə üç universitet, yeddi elmi tədqiqat institutunda fəaliyyət göstərən 75 elmlər doktoru, elmin müxtəlif sahələri üzrə 655 fəlsəfə doktoru tərəfindən elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində də böyük uğurlar əldə edilmişdir.³²⁷

Gəncə Regional Elmi Mərkəzində şöbələr, laboratoriyalar və bölmələr fəaliyyət göstərir.

Farmakologiya şöbəsi - bioloji-aktiv birləşmələr, yağlar və məlhəmlər laboratoriyalarından ibarət idi. Bioloji-aktiv birləşmələr laboratoriyası dünyada yeganə olan Naftalan nefti və onun tullantılarının tədqiqi sahəsində mərhum akademik Əli Quliyevin apardığı elmi araşdırmaları davam etdirir, həmçinin Qərbi bölgəsində zəngin olan flora və faunadan bioloji-aktiv birləşmələrin ayrılması sahəsində elmi işlər aparır.

Dünyada yeganə olan Naftalan nefti vasitəsilə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi ilə məqsədilə ildə 600 ton Naftalan nefti çıxarılır ki, bu da 10 minə yaxın xəstəni müalicə etməyə imkan verir. İstehsal olunan neft mexaniki qarışıqlardan təmizləndikdən sonra vannalara 250 litr

³²⁶ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsinin tarixi-40. Gəncə: Elm, 2021, s.18.

³²⁷ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı: Elm, 2005, s.388.

axıdılır və orada müalicə üçün istifadə olunur ki, 10-12 prosesdən sonra neft təkrar təmizlənilib yenidən istifadə edildikdən sonra çirkab sularına və ya köhnə quyulara axıdılırdı. Dünyada analoqu olmayan min tonlarla neft on illiklər boyu tullanır və onun sonrakı taleyi məlum olmurdu. Mərkəzdə Naftalan nefti və onun tullantılarından səmərəli və uzun müddətə istifadə etmək məqsədi ilə aparılan elmi-tədqiqat işi uğurla nəticələnmişdir³²⁸. Hazırda Mərkəzdə Naftalan nefti və onun tullantılarının qətransızlaşdırılması sınaq qurğusunun texnoloji parametrləri dəqiqləşdirilib, lazımı avadanlıqlar əldə edilib və istismar üçün quraşdırma işləri aparılır.

Məlhəmlər və yağlar laboratoriyasında bitkilərdən və mineralardan ayrılmış bioloji-aktiv birləşmələr əsasında tibbdə, baytarlıqda, kosmetologiyada istifadə olunan maddələr öyrənilir.

Bölgədə Naftalan neftinin, tərkibində bioloji-aktiv birləşmələr saxlayan yüzlərlə bitki növünün, müxtəlif tərkibli gillərin mövcudluğu respublikada yeni bir elmi istiqamətin - kosmetologiya elminin öyrəniləmsinə imkan açır.

Ekologiya və təbii sərvətlər şöbəsində təbii ehtiyatlar və tullantıların emalı, boyaq emalı texnologiyası, fiziki-kimyəvi analiz laboratoriyaları fəaliyyət göstərir.

Təbii ehtiyatlar və tullantıların emalı laboratoriyasında Qərb bölgəsində yerləşən sənaye müəssisələrinin tullantılarının pasportlaşdırılması aparılıb və məlum olub ki, bölgədə 200 milyon tondan artıq tullantı toplusu yığılıb. Tullantılar yararlı torpaq sahələrini tutmaqla bərabər, ətraf mühiti və yeraltı hövzələri də intensiv olaraq çirkləndirir.

Tullantısız və ya aztullantılı texnoloji proseslər işlənilməklə tullantılardan müxtəlif material və məmulatlar alınması tədqiq edilir. Qərb bölgəsində toplanmış tullantılar əsasən alüminat tərkibli olduğu üçün inşaat materialları istehsalına yararlı sayılır. Laboratoriya da tullantılardan və yerli xammaldan istifadə edilməklə müxtəlif in-

³²⁸ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsinin tarixi-40. Gəncə: Elm, 2021, s.17.

şaat materialları alınması tədqiq olunur. Tullantılar və yerli xammaldan istifadə edərək portland və sulfatadavamlı sement, genişlənən sement yapışdırıcıları, dekorativ döşəmə, örtük plitələri, keramik inşaat, odadavamlı keramik kərpic, keramik döşəmə, divar örtük plitələri, keramik tökmə daş, hidravlik əhəng, romansement yapışdırıcıları və bunların da əsasında hörgü-suvaq məhlulu, beton, süni daş, yaxı və sürtgü kompozisiya materialları hazırlanmışdır. Gips tərkibli tullantıların bərpa edilərək onlardan təkrar istifadə, gəc, istilik izoləedici və yüngül doldurucu olan keramzit, polimer kompozisiya materialları alınması istiqamətində elmi-tədqiqat işləri aparılır. Geologiya Komitəsi və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin sifarişi ilə bölgə üzrə 30-dan çox müxtəlif tərkibli yeni xammal yatağı nümunələri fiziki-kimyəvi analiz və texnoloji tədqiq edilərək, onların istismara yararlılığı müəyyənləşdirilmişdir.

Boyaq emalı texnologiyası laboratoriyası təbii xammal və tullantılar əsasında silikat və yağlı boyalar alınması sahəsində tədqiqatlar aparır. Silikat boyaların tədqiqi və alınması texnologiyası bölgədə yerləşən sənaye tullantıları əsasında həyata keçirilir. Yüksək adqeziyaya və antikorrozion xassələrə malik boyaq materialları texnologiyası hazırlanmış və təqdim edilmiş, texniki sənədlər əsasında keçmiş Texniki Təchizat Komitəsi nəzdində boyaq emalı zavodu inşa olunmuşdur. Yağlı boyaların alınma texnologiyası boyaq bitkiləri və bölgədəki mineral süxurlar əsasında aparılır. Alınan nəticələr tətbiqi el sənətinin bərpasına və inkişafına yönəldilmişdir.³²⁹

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə 2003-cü ildə GREM-də Biotexnologiya və təbii sərvətlər laboratoriyası yaradılmışdır.³³⁰

Fiziki-kimyəvi analiz laboratoriyası elmi-tədqiqat üçün lazimi xammalların, tullantıların və alınan ilkin maddələrin fiziki-kimyəvi analizi ilə məşğuldur.

³²⁹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı:Elm, 2005, s.390-391.

³³⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsinin tarixi-40. Gəncə: Elm, 2021, s.18.

Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı və incəsənəti şöbəsində aparılan tədqiqat işləri əsasən bölgənin maddi-mədəni mühitinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan tarixi bölməsində xalqımızın tarixi köklərinin araşdırılması istiqamətində tədqiqatlar aparılmışdır. Gəncə əhalisinin yaşayış tərzini öyrənmək, sosial-məişət və təsərrüfat həyatını araşdırmaq məqsədilə Mərkəzdə də elmi-tədqiqat işi aparılmış, 1929-1990-cı illər ərzində Gəncəbasar zonası əhalisinin yaşayış səviyyəsini əks etdirən bir sıra dəyərli faktlar aşkara çıxarılmışdır. Tədqiqatlarda ilk tramvay yolunun çəkilişi, məişət və səhiyyə xidməti sahəsində görülmüş işlər, Gəncə zonasında sənayenin inkişafını şərtləndirən amillər xronoloji ardıcılıqla verilmişdir.

Ədəbiyyat bölməsində "Gəncə folkloru antologiyası"nın tərtibi üçün müxtəlif bölgələrdən (Şəmkir, Goranboy, Xanlar, Samux, Daşkəsən, Tovuz, Qazax) materiallar toplanmışdır. Materiallar əsasında sonradan I cild "Gəncə folkloru" çap olunmuş və XX cildlik "Azərbaycan folkloru antologiyası"nın IX cildinə daxil edilmişdir.

Dilimizin saflığını qorumaq məqsədilə bir çox işlər görülmüşdür. Qədim mədəniyyət mərkəzlərimizdən olan Gəncə termin səciyyəli sözlərlə zəngindir. Bu regionun dialekt sözlərini daha dərinləndirən araşdırmaq və toplamaqla lüğət tərtib edilməsinin Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının hazırlanması üçün son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edən elmi istiqamətlərdən biri olduğu nəzərə alınaraq, bu iş uğurla başa çatdırılmışdır. Bunlardan biri də şöbə əməkdaşlarının maldarlıq və əkinçilik üzrə materiallar əsasında hazırlanmış "Terminoloji lüğət"dir. Müəlliflər dialekt və şivələrimizdə olan termin səciyyəli sözləri toplamış, mənasını izah etmiş, qarşılığını vermişdir. Dildə leksik laylar yaranmış dialekt sözlərin termin kimi işlədilməsi onu dialekt sözü olmaqdan çıxarıb işlək sözlər sırasına - dilin lüğət fonduna daxil etməyə imkan yarada bilmişdir.

Gəncə və ona yaxın ərazidən 20 ç.v. həcmində dialektoloji material toplanmış, sözlər qruplaşdırılmış, əlifba sırası ilə düzülərək tədqiq edilmişdir.

"Gəncə dialektinin leksikası" monoqrafiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində müzakirə

edilərək çapa təqdim olunmuşdur. 1990-cı ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun tərtib etdiyi “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası”ndakı xəritələrin hazırlanması və şərhində bölmə əməkdaşlarının topladığı dialektoloji materiallardan istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın Qərb regionunun öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən elmi istiqamətlərdən biri də Gəncə ədəbi mədəni mühitidir. XX əsrin əvvəllərində öz qaynarlığı, coşğunluğu ilə seçilən Gəncə ədəbi-mədəni mühiti bir çox söz ustaları, elm və mədəniyyət xadimləri yetirmişdir. Gəncədə dünyaya göz açmış və bədii yaradıcılığa burada başlamış Ələkbərşah Ağazadə, Ali Razi Şamçızadə, Mirzə Məhəmməd Axundov, Altay Məmmədov, Fəridə Əliyərbəyli, Qərib Mehdi, Xəzəngül Hüseynova, Aləmzər Əlizadə kimi sənətkarların həyat və yaradıcılıq yolu öyrənilmişdir.³³¹

Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyətinin rəhbərliyi ilə Ziyadxanovlar nəslindən qalan emblemin, Azərbaycan xalqının görkəmli dövlət xadimi, sərkərdəsi Cavad xan abidəsinin, VI-VII əsrlərin yadigarı olan Cəmər-Qəssab türbəsinin yenidən bərpası üzrə komissiyalara rəhbərlik Elmi Mərkəzə tapşırılmış və bu iş uğurla başa çatdırılmışdır.

Azərbaycan xalq musiqisi tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biri də Nizami Gəncəvinin ölməz əsərləridir. Mərkəzin əməkdaşları Nizami Gəncəvi yaradıcılığının musiqi ilə bağlılığını araşdırmış, elm aləmi üçün dəyərli faktlar üzə çıxarmağa nail olmuşlar. “Xəmsə”yə daxil olan beş poemada qırxa yaxın musiqi alətinin adı çəkilir ki, bunların böyük bir hissəsi artıq unudulmuşdur. R.İsmayılzadənin 2001-ci ildə nəşr olunan “Nizaminin musiqi dünyası” monoqrafiyası musiqi tariximizin öyrənilməsində yeni bir addımdır. Gəncə musiqi mədəniyyəti tarixinin öyrənilməsi işi davam etdirilir.

Mərkəz Aşqarlar kimyası, Polimer materiallar, Kimya problemləri, Tikinti materialları, Ədəbiyyat, Folklor, Tarix, Arxeologiya

³³¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası –60. Bakı: Elm, 2005, s. 394.

və Etnoqrafiya institutları, habelə MDB-nin bir sıra elmi-tədqiqat müəssisələri ilə əlaqə saxlayırlar.

Mərkəzdə yeddi dəfə beynəlxalq və Respublika miqyaslı elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. Hazırda Elmi Mərkəzdə bölgədə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin koordinasiyası və elmi kadrların hazırlanması məqsədilə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Xəbərlər” məcmuəsi nəşrini davam etdirir.

Mərkəzdə 25 monoqrafiya, 400-dən artıq məqalə və tezis çap olunmuş, 30 müəlliflik şəhadətnaməsi alınmışdır. 2012-ci ildə AMEA-nın Gəncə Regional Elmi Mərkəzi əsasında Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsi təsis edilmişdir.

3.4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şəki Regional Elm Mərkəzi

Şəki-Zaqatala bölgəsində mövcud elmi, mədəni, tarixi, ekoloji-coğrafi, sosial-iqtisadi sahədə əldə olunan nailiyyətlər, həmçinin mövcud olan problemlər, onların aradan qaldırılmasının labüdlüyü, elmi nəticələrin əldə edilərək istehsalata tətbiq olunması, eləcə də bölgənin tarixi və mədəni irsinin araşdırılması, ölkənin iqtisadi həyatında xüsusi rol və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq 1972-ci ildə Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətində Şəki şəhərində Elmlər Akademiyasının Fizika İnstitutunun nəzdində Şəki Elmi Bazasının yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdir.³³²

Mərkəzdən uzaq bir əyalətdə Elmlər Akademiyasının Elmi Bazasının yaradılmasında məqsəd zəngin təbii coğrafi şəraitə, əlverişli iqlimə, yeraltı və yerüstü sərvətlərə, qədim tarixə və özünəməxsus adət-ənənəyə malik bu ərazinin təbii ehtiyatlarından daha səmərəli is-

³³² Şəki Regional elm Mərkəzi 30 ildə. Bakı: İsmayıl Poliqrəfiya Nəşriyyat Mərkəzi, 2005, s.26.

tifadə olunması, elmi tədqiqatların nəticələrinin sənaye və kənd təsərrüfatına tətbiqi idi.³³³ Fəaliyyətə başladığı ilk gündən Elmi Bazada regionun sosial-iqtisadi inkişafı və milli-mənəvi dəyərlərinin tədqiqi, bir çox mühüm regional problemlərin həlli ilə bağlı mühüm elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır. Ötən illər ərzində Elmi Bazanın elmi və ictimai fəaliyyəti daha da genişlənmiş, elmi-tədqiqatların istiqamətləri müxtəlif sahələri əhatə etmişdir.

Şəki Elmi Bazanın əsasının qoyulduğu ilk günlərdən fiziki amillərin ipəkçilikdə rolu məsələlərini araşdırmaq, regionun təbii sərvətlərini hərtərəfli öyrənmək, bitki və torpaq örtüyündən daha səmərəli istifadə etmək, Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamaclarında faydalı qazıntı yataqlarının aşkarlanması və tədqiqi, ərazinin selli çayları və selə qarşı mübarizə tədbirlərinin hazırlanması məqsədilə planlar tərtib edilmiş və icrasına başlanılmışdır.³³⁴

Şəkidə ipəkçiliyin qədim tarixə malik olması və eləcə də respublikada ən böyük ipək fabriklərinin burada fəaliyyət göstərməsi nəzərə alaraq ilk növbədə ipəkçiliklə əlaqəli görüləcək işlərə başlandı. Bunun üçün ilk növbədə ipəkçilikdə vacib sahələrdən biri olan tut ipəkqurdunun yem bazasının yaxşılaşdırılması istiqamətində İpəkçilik qrupun qarşısına tədqiqat işləri aparılması qoyuldu. Seleksiya damazlıq işlərinin aparılmasında əsasən süni seçmə prinsipinə əsaslanaraq, xəttarası və sintetik seleksiya, həm də sənaye cütləşməsi üsullarının tətbiqi nəzərdə tutulurdu. Tapşırığın icrası ilə əlaqədar keçmiş ipəkçilik rayonlarından – Özbəkistan, Gürcüstan, Ukrayna, RSFSR və eləcə də xarici ölkələrdən - Yaponiyadan, Çindən, xətt və cins tut ipəkqurdu toxumları gətirilib, hər biri ayrı-ayrılıqda bəslənərək (yemləndirilərək) damazlıq üçün baramalar seçilib götürüldü. Sonradan həmin cinslərin bioloji və texnoloji göstəriciləri müəyyən edilərək, gələcək cinsdaxili seleksiya işləri üçün çox yüksək keyfiyyətə malik xətlər seçildi. Nəticədə tut ipəkqurdunun yüksək yaşama qabiliyyətinə malik,

³³³ Şəki Regional elm Mərkəzi 30 ildə. Bakı: İsmayıl Poliqrafiya Nəşriyyat Mərkəzi, 2005, s.18.

³³⁴ Qəhrəmanova N. Şəki Regional Elmi Mərkəzinin 50 illik uğur yolu. – <https://science.gov.az/az/news/open/23278>

asan açıla bilən, ipək çıxımı çox olan UN, UF, Şəki-1 və Şəki-2 kimi dörd yeni xətti yaradıldı. Beləliklə, uzun illər ipəkçiliklə bağlı aparılan işlər nəticəsində dörd yeni cins – ŞZEB-3 (Şəki Zona Elmi bazası), ŞZEB-4, SZE-8 və ŞZEB-12 cinsləri formalaşdırıldı.

İpəkçiliyi zamanın tələblərinə uyğun inkişaf etdirmək məqsədilə başqa ölkələrdə istifadə olunan yüksək məhsuldar və keyfiyyətli tut ipəkqurdu toxumları gətirilməsi, yerli şəraitdə yemləndirilərək onları mühitə uyğunlaşdırılması, həmçinin yerli cins və hibridlərlə cütləşdirib, yeni cins və hibridlər yetişdirmək qarşısında duran mühüm eimi-tədqiqarlardan biri idi. Bu məqsədlə 1991-ci ilin yazında “Yapon” toxumu gətirildi. Yemləndirmək üçün inkubasiyadan yeni çıxan qurdlar barama sarıdıqdan sonra 7-ci günü şaxdan yığılıb, çeşidləndi. Toxumluq üçün 5,5 kq barama seçilib götürüldü və eyni miqdar barama açılmaq üçün baramaqaçan istehsalatına verildi.

Yerli şəraitə uyğun yüksək məhsuldar, xəstəliyə davamlı və istehsalatın bütün tələblərinə cavab verə bilən tut ipəkqurdunun xətt, cins və hibridlərinin yaradılması məqsədilə Elmi “İpəkçilik” qrupu 1974-cü ildə ipəkçilik laboratoriyası ilə əvəz edildi. Bunun üçün ilk növbədə ipəkçilikdə vacib sahələrdən biri olan tut ipəkqurdunun yem bazasının yaxşılaşdırılması istiqamətində ipəkçilik laboratoriyası qarşısına tədqiqat işləri aparılması qoyuldu. Şöbənin alimləri Azərbaycanda ilk dəfə ipəkçilik sahəsində böyük uğura imza ataraq “Saturnia pyri” vəhşi ipəkqurdunun ipəkçilikdə istifadəsi perspektivlərini müəyyən etdilər. İxtiranın elmi yeniliyi ondan ibarət idi ki, “Saturnia pyri” vəhşi ipəkqurdunun məhz ipəkçilik üçün yetişdirilməsi ilə ondan yüksək davamlılıq qabiliyyətinə malik spesifik ipək alınır. ³³⁵ Bu sahədə mütəxəssis kimi Fiziologiya qrupunun rəhbəri, biologiya elmləri namizədi, baş elmi işçi Zərbalı Xəlilovun tədqiqat işləri xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. ³³⁶

³³⁵ Qəhrəmanova N. Şəki Regional Elmi Mərkəzinin 50 illik uğur yolu. – <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=23446>

³³⁶ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası –70. Bakı: Elm, 2015, s. 423.

İpəkçilikdə biostimulyatorların tətbiq edilməsi işi də uğurla nəticələnmiş və həmin işə görə bir əməkdaş müəlliflik şəhadətnaməsinə layiq görülmüşdür.

Son illərdə ipəkçilikdə barama məhsuldarlığını və keyfiyyətini artırmaq, həmçinin ipəyin texnoloji parametrlərini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə müxtəlif biostimulyatorlardan intensiv surətdə istifadə olunur. Bu məqsədlə biokimyayın, molekulyar biologiyanın, fiziologiyanın və genetikanın yeni nailiyyətlərindən istifadə edərək mütərəqqi üsulların tətbiqi ilə yüksək nəticəyə malik olan bioloji aktiv maddələrin alınması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, təbiət hadisələri içərisində dağdıcı qüvvəsinə və vurduğu ziyanın həcminə görə bəzən güclü sellər zəlzələlər qədər təhlükəli olur. Sel Azərbaycanın demək olar ki, əksər dağlıq rayonlarında müşahidə edilir. Böyük Qafqazın cənub yamacları isə özünün sel fəaliyyətinə görə dünyanın ən güclü sel əraziləri ilə bir sırada durur. Mənbəyini Böyük Qafqazın cənub yamacı zirvələrindən götürən, daşqın və sellərlə müşahidə edilən təhlükəli çaylar Şəki-Zaqatala bölgəsinin sosial-iqtisadi həyatına ciddi ziyan vurur, təsərrüfatın inkişafına mənfi təsir göstərir. 1972-ci ildə Kiş çayında baş vermiş dəhşətli sel Şəkini yerle yeksan etmiş, 8-10 il fasilə ilə yenidən təkrarlanmışdı. 1988-ci ildə baş verən dəhşətli sel rayona milyon manatlarla ziyan vurmuş, insan tələfatı ilə nəticələnmişdir. Baş verən prosesləri elmi əsaslarla öyrənmək, sellərin təsərrüfat həyatına mənfi təsirini azaltmaq məqsədilə kompleks tədbirlərin görülməsi mexanizmini hazırlamaq məqsədilə AMEA Rəyasət Heyətinin 5 aprel 1991-ci il tarixli qərarı ilə Şəki Elmi Mərkəzində Sellərin öyrənilməsi laboratoriyası təşkil edilmişdir. Yeni laboratoriyasının yaradılması zamanın tələbindən irəli gələn bir tədbir kimi tarixə düşmüş,³³⁷ laboratoriyanın 1991-1995-ci illər ərzində iş planına "Böyük Qafqazın cənub yamaclarında sel əmələgəlmə şəraitinin öyrənilməsi" mövzusu daxil edilmişdir.

Digər mühüm sahə kimi Böyük Qafqazın cənub yamaclarında tədqiqat işləri aparılması üçün Geologiya qrupu yaradılmışdır. Sonralar Elmi Bazada Genofond, Fiziologiya, Biokimyavə Biofizika qrupları

³³⁷ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası –60. Bakı:Elm, 2005, s. 400.

yaradılmışdır. Şəki Regional Elmi Mərkəzi və Geologiya İnstitutu 1998-ci ildən Böyük Qafqazın geodinamik şəraitini müəyyənləşdir-mək məqsədi ilə birgə elmi tədqiqatlara başlayıb.

Şəki-Zaqatala bölgəsində geniş geokimyəvi tədqiqatlar aparılmış və nəticədə zonada filizlilik baxımından üç yeni perspektivli sahə müy-yənləşdirilmiş və istismarı istehsalatçılara təklif edilmişdir. Bölgənin yerli tikinti materiallarına olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə apa-rılan tədqiqatlar nəticəsində zonada geniş yayılmış yura yaşlı qara gil-li şistlərdən keramizit və aqloporit alınması müəyyənləşdirilmiş və sə-nayeçilərə müvafiq təkliflər verilmişdir. Bu sahədə də 3 müəlliflik şə-hadətnaməsi alınmışdır.³³⁸

Mərkəzdə ABŞ-ın Massachusetts Texnologiya İnstitutunun dəstəyi ilə onlayn rejimdə işləyən GPS stansiyası qurulub. Bu stansiya məsa-fədən idarə edilir və əldə olunan məlumatlar UNAVCO (ABŞ) məlu-mat mərkəzinə ötürülür.

Şəki Zonal Elmi Bazası yaradılan gündən onun strukturunda Seysmik Stansiya da fəaliyyətə başlamışdır. Bunun əsas məqsədi Şəki regionunun yüksək seysmik fəallığa malik olduğunu nəzərə alaraq, bu sahədə müntəzəm müşahidələrin aparılması, zəlzələlərin qeydə alınması, proqnozların hazırlanması və məlumatların çatdırılması ilə əlaqədar fəaliyyətin yerinə yetirilməsi olmuşdur. Daha sonra Seysmik stansiya Respublika seysmik Xidmət Mərkəzinin Tərkibində fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.³³⁹

Mərkəzin strukturu olan Yabanı və mədəni bitkilərin genefondu laboratoriyası Şəki Zona Elmi Bazası təsis edilərkən qrup kimi Gene-tika və Seleksiya İnstitutunun tərkibində fəaliyyətə başlayıb. 1995-ci ildən həmin laboratoriya genefond laboratoriyası kimi fəaliyyətini da-vam etdirir.

Xalqımızın tarixi keçmişini və yaddaşlardan silinməkdə olan ic-timai-siyasi hadisələri müəyyən dərəcədə özündə qoruyub saxlayan folklor örnəklərinin toplanıb tədqiq edilməsi bir çox qaranlıq mətləb-lərin işıqlandırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

³³⁸ Azərbaycan Elmlər Akademiyası – 50. Bakı:Sabah,1995, s.354.

³³⁹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 70. Bakı:Elm, 2015, s. 414.

Folklorşünaslıq və el sənətləri laboratoriyası da fəaliyyətə başladığı vaxtdan bugünədək xeyli iş görmüş, müasir folklorşünaslığımızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri kimi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması və tədqiqi davam etdirilmişdir.

Şimal-qərb bölgəsinin tarixi, etnoqrafiyası, arxeologiyasının dərinədən öyrənilməsi məqsədi ilə yaradılan Folklorşünaslıq və el sənətləri laboratoriyasına elmi-tədqiqat istiqamətlərinə bölgənin tarixi memarlıq abidələri, tarixi şəxsiyyətləri, region tarixi ilə bağlı arxiv materialları, alban abidələri və mill-mənəvi irsimizin araşdırılması kimi əhəmiyyətli məsələlər daxildir.

Fəaliyyətə başladıkları vaxtdan bugünədək laboratoriyanın əməkdaşları bölgənin rayon və kəndlərindən xeyli material, o cümlədən, 9610 bayatı, 1443 əmək nəğməsi, 3051 mərasim nəğməsi, 4143 alqış, 2541 qarğış, 1093 lətifə, 1906 nağıl və əfsanə, 1817 inam, 936 tapmaca, 1810 xalq təbabətindən sətirlər, 2151 atalar sözü, 1050 layla, 3318 ağı, 130 düzgü, 1402 and, 221 yanılmac, ziyarətlər haqqında 338 məlumat, 559 nazlama, 360 oxşama, 380 ləqəb, 318 uşaq oyunu, 685 yuxuyozmu, həmçinin yüzlərlə yer adları, bulaq adı, dialekt sözlər, arxaik sözlər, el sənətləri haqqında məlumatlar, milli mətbəx nümunələri, az yayılmış adlar, fallar və s. nümunələr toplamışlar.

Toplanmış nümunələr içərisində azsaylı xalqların folkloruna aid xeyli material öz əksini tapmışdır. "Mədəniyyət sərvətlərinin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında konvensiya müddəalarının icrası barədə" qanunla əlaqədar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 17 may 2000-ci il 50 sayılı sərəncamı ilə Elmi Mərkəzdə yeni Folklor Muzeyi yaradılmış və burada 230-a qədər müxtəlif nümunə toplanmışdır. Hər nümunə qarşısında özünəməxsus tapmaca, deyim və digər ifadələr, oyunlara, mərasimlərə, deyimlərə, ayləncələrə, sənətkarlığa və s. aid rəsmlər toplanmışdır.

1977-ci ilə qədər Şəki Elmi Bazası Azərbaycan Elmlər Akademiyası Fizika İnstitutunun bir laboratoriyası kimi fəaliyyət göstərmiş və həmin institutdan maliyyələşdirilmişdir. 1977-ci il avqustun 11-dən

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Şəki Elmi Mərkəzi Radiasiya Tədqiqatları Bölməsinin tabeliyinə keçirilmişdir³⁴⁰. Akademiyanın Rəyasət Heyətinin 16 aprel 1995-ci il qərarına əsasən Şəki Zonal Elmi Bazasına Şəki Regional Elmi Mərkəzi statusu verilmişdir. Həmin qərarla Elmi Mərkəzdəki beş tədqiqat qrupu laboratoriyaya çevrildi və əlavə olaraq iki yeni - Sellərin öyrənilməsi və Folklorşünaslıq və el sənətləri laboratoriyaları yaradılaraq, laboratoriyaların sayı 7-yə çatdırıldı.³⁴¹

Şöbələrin fəaliyyət istiqamətlərinə görə yeni adları Landşaftşünaslıq, Ekoloji coğrafiya, Bitkilərin biokimyası, Molekulyar biofizika, Tut ipəkqurdunun seleksiyası, Bitkilərin genofondu və biomüxtəliflik, Folklorşünaslıq və el sənətləri, Tarixi irs və etnoqrafiya şöbələri kimi təsnif edilmişdir.

Şəki Regional Elmi Mərkəzin əməkdaşları qurumun fəaliyyəti dövründə çoxşaxəli elmi-tədqiqatla məşğul olaraq mühüm nəticələr əldə etmişlər. İpək çıxımı 8-10% artıq olan, xəstəliyə dözümlü tut ipəkqurdu xətləri yaradılmış, biostimulyatorların tut ipəkqurdunun məhsuldarlığına təsiri öyrənilmiş, gön-dəri, yun məhsullarının yeni alınmış təbii boyaq maddəsi ilə rəngləmə üsulu təklif edilmiş, sel, onu yaranan amillər, formalaşmasının qarşısının alınması məqsədilə təkliflər hazırlanmışdır. Şəki Regional Elmi Mərkəzində yeni alma və armud sortları yaradılmış, polimetal filiz yataqlarının axtarışında indikatorların rolu öyrənilmişdir. Bölgə folklorunun toplanması və tədqiqi aparılmış, folklor muzeyi yaradılmışdır. Bölgənin Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən, Oğuz rayonları üzrə coğrafi problemlər və xeyir-dualar kitabları buraxılmışdır.

Cəmi bir fəlsəfə doktoru və 20 əməkdaşla fəaliyyətə başlayan Şəki Regional Elmi Mərkəzində hazırda 97 əməkdaş, o cümlədən 1 elmlər doktoru, 10 fəlsəfə doktoru, 14 dissertant və doktorant fəaliyyət göstərir.

Şəki Regional Elmi Mərkəzi bu gün bölgənin zəngin tarixi-arxeoloji və etnoqrafik irsinin, maddi-mədəni və mənəvi mühitinin araşdırılması istiqamətində fəaliyyətini uğurla davam etdirməkdədir.

³⁴⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. Bakı:Elm, 2005, s.404-405.

³⁴¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 70. Bakı:Elm, 2015, s. 415.

NƏTİCƏ

Görkəmli siyasi xadim, adı XX əsrin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri kimi dünya tarixinə düşən, müstəqil Azərbaycanın qurucusu və memarı ümummilli lider Heydər Əliyevin şərəfli həyat yolunun, çoxşaxəli fəaliyyətinin öyrənilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi böyük siyasi və mənəvi əhəmiyyət təşkil edir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev özünün çoxillik dövlətçilik fəaliyyətində elmə böyük önəm vermiş, rəhbərlik etdiyi ölkəni və xalqı irəliyə doğru inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə elmin inkişaf etdirilməsinə ardıcıl surətdə qayğı göstərmiş, alimləri cəmiyyət həyatının diqqət mərkəzinə çəkmiş və onların elmi ideyalarından və cəmiyyətdəki nüfuzundan istifadə etməklə prosesləri irəliyə doğru istiqamətləndirmişdir.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövr Azərbaycan tarixində dinamik inkişaf, çiçəklənmə dövrü olmaqla yanaşı, Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyada tanınma dövrü oldu. Azərbaycan Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri sayəsində beynəlxalq aləmdə tanındı, xarici ölkələrin ölkə başçılarından, bir çox görkəmli ictimai-siyasi, elm və mədəniyyət xadimlərinin Azərbaycana səfəri baş tutdu.

1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyev Azərbaycan elminin, Elmlər Akademiyasının dünya elminin ən aktual, problemlərinin öyrənilməsinə doğru istiqamətləndirilməsi sahəsində konkret addımlar atmış, bununla da respublika alimlərinin beynəlxalq miqyasda gedən elmi proseslərdən xəbərdar olmalarına və müasir problemlər üzrə tədqiqatlar aparmalarına ciddi fikir vermişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan SSR rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə ölkə elmi, o cümlədən də, Elmlər Akademiyası bütün istiqamətlər üzrə hərtərəfli şəkildə inkişaf etmişdir. Bu inkişaf xətti Akademiyanın üzvlərinin elm sahəsində səmərəli fəaliyyətləri ilə seçilən alimlərin hesabına daha da genişləndirilməsində və alimlərin xidmətlərini dövlət səviyyəsində də özünü göstərmişdir. Azərbaycan elminin və Elmlər Akademiyasının gələcək vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin qəbul etdiyi tarixi qərarlar, həyata keçirdiyi islahatlar

uzunmüddətli proqram rolunu oynamış, Azərbaycan Elmlər Akademiyası respublikanın inkişafına xidmət edən elmi ideyaların, ixtiraların və kəşflərin əsas mərkəzinə çevrilmişdir.

Heydər Əliyev 70-ci illərdən başlayaraq Akademiyaya xüsusi diqqət göstərmiş, uzaqgörənliyi və milli elmi strategiyası sayəsində alimlərimizin hələ sovet dövründə böyük bir coğrafi məkanda respublika elmini layiqincə təmsil etmişlər. Belə strategiya üzərində qurulmuş inkişaf sayəsində, Azərbaycanda milli təfəkkürə malik ziyalı ordusu yetişdi və bu ziyalı ordusu, sonda Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşmasına öz töhfəsini vermişdi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasına ikinci rəhbərliyi dövründə də Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkə elmini və Elmlər Akademiyasını xalqın və dövlətimizin mənafeələrinə uyğun şəkildə inkişaf etdirmək istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir. İlk növbədə Elmlər Akademiyası keçid dövrünün mürəkkəb böhran mərhələsinin çətinliklərindən xilas olmuşdur. Müstəqillik illərində Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə ölkədə elmin inkişafı, elmi-texniki potensialın güclənməsi, yüksəkixtisaslı elmi kadrların hazırlanması, cəmiyyətdə elmi işçilərin nüfuzunun artırılması sahəsində önəmli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Heydər Əliyevin müvafiq Fərmanı ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasına “Milli Elmlər Akademiyası” statusu verilmişdir.

Heydər Əliyevin böyük diqqət yetirdiyi Azərbaycan elminin inkişaf konsepsiyası bu gün Prezident İlham Əliyevin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi uğurla davam etdirilir. Heydər Əliyevin elmə diqqət və qayğısının davam etdirilməsi, Azərbaycan elminin dünya səviyyəsinə yüksəlməsi üçün göstərilən səylər əminliklə deməyə imkan verir ki, Azərbaycan alimləri üzərlərinə düşən məsul vəzifələri uğurla yerinə yetirəcək, elmimiz daha sürətlə inkişaf edəcək və ölkəmizin dinamik inkişafında öz töhfələrini verəcəklər.

Prezident İlham Əliyev yeni tarixi şəraitdə Azərbaycanın güclü, inkişaf etmiş müasir ölkəyə çevrilməsinə yönəlmiş siyasəti çərşivəsində elmin inkişafını da dövlətin əsas prioritetlərindən birinə çevirdi. Bu diqqət və qayğının nəticəsi olaraq, Azərbaycan Milli Elmlər Akademi-

yası ötən illər ərzində özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubileyi ilə əlaqədar dövlət başçısının 2015-ci ildə xüsusi sərəncamlar imzalaması, görkəmli elm xadimlərini yüksək dövlət mükafatları ilə təltif etməsi, bir sıra alimlərə elmi adların verilməsi, Prezident təqaüdünün təsis edilməsi İlham Əliyevin bu sahəyə yüksək qayğısının əyani təzahürüdür. Akademiyanın 70 illik yubiley mərasimində çıxış edən Prezident İlham Əliyev Elmlər Akademiyasının fəaliyyətini xarakterizə edərək demişdir: “70 ildə Akademiya böyük və uğurlu yol keçmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ölkəmizin intellektual potensialının möhkəmlənməsinə çox dəyərli töhfələr vermişdir. Kadr hazırlığı işinə də dəyərli töhfələr vermişdir. Bu gün də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ölkəmizin ümumi inkişafında fəal rol oynayır, alimlər öz elmi araşdırmalarını apararaq ölkəmizin gələcək inkişaf dinamikasını sürətləndirirlər... Hər bir ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda inkişaf elmin səviyyəsi ilə bağlıdır. Bu gün yeni texnologiyalar əsridir. O ölkələr ki, bu texnologiyaların sahibidir, əlbəttə, onlar dünya miqyasında öz maraqlarını daha böyük dərəcədə müdafiə edə bilirlər”.³⁴²

Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyinin AMEA-nın tabeliyinə verilməsi və Milli Ensiklopediya üçün ən müasir tələblərə cavab verən Ensiklopediya Kompleksinin istifadəyə verilməsi, “Milli” statusu verilməklə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyi və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsaslı şəkildə yenidən qurulması, Mərkəzi Elmi Kitabxana üçün hər cür maddi-texniki imkanları olan müasir tipli binanın istifadəyə verilməsi, Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının yenidən qurulması Akademiyanın həyatında İlham Əliyev dövrünün reallıqlarıdır.

Regionlarda elmin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 2005-ci ildə Lənkəran Elmi Mərkəzinin, 2010-cu ildə Gəncə Elmi Bölməsinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili yeni tarixi mərhələnin mühüm hadisələridir.

³⁴² İlham Əliyev AMEA-nın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş ümumi yığıncaqda iştirak edib. Prezident İlham Əliyevin nitqi. – Azərbaycan qəz., 2015, 9 noyabr.

Dövlət başçısının 4 may 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya” və “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı” təsdiq edilmiş və onların həyata keçirilməsi üzrə əlaqələndirici orqan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası müəyyən edilmişdir. Bütövlükdə, respublikamızda elmin inkişafı üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan Milli Strategiya ilə Azərbaycan elmində sovet dövründən sonra ilk dəfə genişmiqyaslı islahatların əsası qoyulmuşdu.³⁴³

Respublikada fundamental elmi tədqiqatların stimullaşdırılmasını, ölkəmizin təbii resurslarının, mədəni və tarixi irsinin öyrənilməsinin gücləndirilməsini, elmin müxtəlif sahələrində aparılan araşdırmaların səmərəliliyinin artırılmasını və Azərbaycan elminin dünya məkanında layiqincə təmsil olunmasını təmin etmək məqsədilə ölkə Prezidentinin 21 oktyabr 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu yaradılmışdır.³⁴⁴

2014-cü il noyabrın 10-11-də AMEA-nın təşkilatçılığı ilə ölkəmizdə, eləcə də regionda ilk dəfə olaraq Bakı Elm Festivalı keçirilib. Respublika üzrə koordinasiya məsələlərinin geniş müzakirəsi məqsədilə Azərbaycan elminin tarixində ilk dəfə olaraq 2014-cü il dekabrın 19-da Azərbaycan Alimlərinin I Qurultayı keçirilib.

Azərbaycan elmində islahatların aparılması ilə bağlı Dövlət Komissiyasının yaradılması, 11 dekabr 2014-cü ildə AMEA-nın yeni Nizamnaməsinin təsdiq olunması, Akademiyada struktur islahatlarının aparılması, 2016-cı ildə Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması AMEA-nın XXI əsr salnaməsində mühüm yer tutan tarixi addımlardır.³⁴⁵

İlham Əliyevin 9 avqust 2016-cı il tarixli Fərmanına əsasən Azərbaycan elminin tarixində ilk dəfə olaraq “Elm haqqında” Azərbaycan

³⁴³ AMEA 2009-cu ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı: Elm, 2010, s.3.

³⁴⁴ Yenə orada, s. 4.

³⁴⁵ Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyev və Milli Elmlər Akademiyası. - <https://science.gov.az/az/news/open/24893>

Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmişdir. Son illərdə ölkədə elmin davamlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə dövlət başçısının müvafiq fərman və sərəncamlarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu yaradılmışdır.

Dünyanın bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da “Elm günü” keçirilir. Elmi ictimaiyyət üçün mühüm tarixi hadisə olan Dünya Elm Günü 2001-ci ildə UNESCO-nun qərarı ilə təsis edilib. UNESCO-nun baş konfransının 31-ci sessiyası 10 noyabr gününü “Sülh və inkişaf naminə dünya elm günü” elan edib. İlk dəfə 2002-ci il noyabrın 10-da keçirilən bu bayram həmin vaxtdan etibarən hər il bütün dünyada qeyd olunur. Dünyanın əksər ölkələrində qeyd olunan bu günün məqsədi beynəlxalq və milli səviyyədə elmin rolunu yüksəltmək, eləcə də elmin nəticələrinin cəmiyyətin inkişafına təsirini artırmaq, qlobal problemlərin həlli üçün elmlə ictimaiyyətin birliyini təmin etməkdir. 2018-ci il aprelin 9-da Prezident İlham Əliyev cəmiyyətin inkişafında elmin əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasında “Elm günü”nün təsis edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Bu tarix ölkə üçün əlamətdar bir vaxta – AMEA-nın təsis olduğu günə təsadüf etdiyi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

2004-2023-cü illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ölkədə aparılan irimiqyaslı islahatların elmi bazasını möhkəmləndirmək, mövcud elmi-texniki potensialı qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək, yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamaq, respublikadakı nazirliklərin, elmi müəssisələrin və ali məktəblərin elmi-tədqiqat fəaliyyətini əlaqələndirmək və sair istiqamətlərdə fəaliyyətini davam etdirmiş, bir sıra elmi və elmi-təşkilati işləri həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan dövlətçilik tarixinə 2020-cil qızıl səhifələrlə düşmüşdür. Azərbaycan respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin dünya standartlarına uyğun olaraq formalaşdırdığı Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 44 günlük əks-hücum əməliyyatları ilə 30 il Ermənistan Silahlı Qüvvələrini işğal altında qalan torpaqları azad etdi. Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikasının Prezidentləri Vladimir Putin və İlham Əliyevin, Ermənistan Respublikasının Baş naziri Nikol Paşinyanın imzaladığı Üç-

tərəfli Bəyanatla cəbhə bölgəsində müharibə dayandırıldı. Lakin aradan 3 il keçməsinə baxmayaraq Nikol Paşinyan Bəyanatın bir sıra maddələrinin reallaşmasını təmin etmədi. Əksinə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində kriminal şəraitin formalaşmasına cəhd etdi, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin təsir zonasında olan ərazilərinə silah-sursat daşınması ilə məşğul oldu. Azərbaycan Respublikası yaranmış təhlükəli vəziyyətlə əlaqədar 2023-cü il sentyabr ayının 19-da antiterror tədbirləri keçirdi. 23 saat 51 dəqiqə davam edən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü tam təmin olundu. 15 oktyabr 2023-cü ildə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Xankəndi şəhərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını qaldırmışdır. 8 noyabr 2023-cü ildə şəhərdə İkinci Qarabağ Müharibəsində əldə olunmuş qələbəyə həsr olunmuş təntənəli hərbi parad keçirilmişdir.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa və quruculuq işləri sürətlə davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasının ali dövlət elmi təşkilatı olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası işğaldan azad edilmiş ərazilərdə elm və mədəniyyət müəssisələrinin bərpası və yenidən fəaliyyətə başlaması üçün geniş proqram həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 16 noyabr tarixli 3587 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq, işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması, dayanıqlı inkişafı və həmin ərazilərdə yüksək həyat səviyyəsinin təminatı üçün genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işləri həyata keçirilir. Sərəncamla regionun sosial-iqtisadi ehtiyaclarına uyğun yüksəkixtisaslı kadr tələbatının ödənilməsi və tarixən mövcud olmuş təhsil ənənələrinin yaşadılması məqsədilə Xankəndi şəhərində yerləşən ali təhsil müəssisəsinin əsasında Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyində “Qarabağ Universiteti” publik hüquqi şəxs yaradılır.

Qarabağ bölgəsinin tarixi, mədəniyyəti, arxeologiyası, etnoqrafiyası və təbii ehtiyatlarının, geoloji və coğrafi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı kompleks tədqiqatların yenidən təşkili məqsədilə AMEA-nın Qarabağ Bölməsinin yaradılmasını zəruri hesab edirik. Bu

bölmə ən müasir tələblərə uyğun qurulmalı, burada aparılacaq elmi-tədqiqat işlərinin səviyyəsi dünya standartlarına cavab verməli, innovativ yanaşmalar tətbiq olunmalı, o cümlədən yüksəkixtisaslı kadr potensialı formalaşdırılmalıdır. Belə hesab edirik ki, yaxın gələcəkdə Xankəndi ali təhsil ocaqları və AMEA-nın Qarabağ Bölməsi bölgənin işğaldan azad olunmuş ərazilərinin bərpası, yenidən qurulması və inkişafı istiqamətində AMEA-nın elmi müəssisələrinin həyata keçirəcəyi işlərə elmi-praktiki dəstək olacaq, elmi potensialın formalaşması və kadr hazırlığı bazası rolunu yerinə yetirəcəkdir.

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
HƏYATINDA
(foto sənədlər)



Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyev Azərbaycan Dövlət Universitetinin yaranmasının 50 illiyinə həsr olunmuş təntənəli iclasda çıxış edərkən, 1969-cu il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev və SSRİ EA-nın prezidenti
üç dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Dövlət mükafatı laureatı
M.V.Keldişi qarşılayarkən, 27.09.1972-ci il



SSRİ EA-nın prezidenti üç dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı,
Dövlət mükafatı laureatı M.V.Keldış Bakıda,
27.09.1972-ci il



Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili naziri Z.Hüseynova ilə Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illiyinin qeyd edilməsi günündə



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev və amerikalı astronaut T.Stefford Lenin adına Sarayda keçirilən Bakı ictimaiyyəti ilə görüşündə, 08.10.1973-cü il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev, SSRİ təyyarəçi-kosmonavtı, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı V.A.Şatalov və amerikalı astronavt T.Stefford Lenin adına Sarayda keçirilən Bakı ictimaiyyəti ilə kosmonavtların görüşünün rəyasət heyətində, 08.10.1973-cü il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev(1 sıradan 2-ci), SSRİ təyyarəçi-kosmonavtı, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı V.A.Şatalov (soldan 1-ci), SSRİ təyyarəçi-kosmonavtı, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı V.İ.Sevastyanov (soldan 3-cü), amerikalı astronavt T.Stefford (sağdan 2-ci), SSRİ təyyarəçi-kosmonavtı, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı G.T.Bereqovoy (sağdan 1-ci) və İlham Əliyev (mərkəzdə) Lenin adına Sarayda Bakı ictimaiyyəti ilə kosmonavtların görüş günündə, 08.10.1973-cü il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev, Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti H.Abdullayev (soldan 1-ci), SSRİ təyyarəçi-kosmonavtı, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı V.A.Şatalov (soldan 5-ci), Azərbaycan KP MK katibi S.Kozlov (soldan 6-cı), amerikalı astronavt T.Stefford, Azərbaycan KP MK katibi D.Quliyev, SSRİ təyyarəçi-kosmonavtı, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı V.İ.Sevastyanov, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Ə.İbrahimov, SSRİ təyyarəçi-kosmonavtı, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı G.T.Bereqovoy Lenin adına Sarayda Bakı ictimaiyyəti ilə kosmonavtların görüş günündə, 08.10.1973-cü il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev, Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti, SSRİ EA-nın həqiqi üzvü H.Abdullayev və Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Q.Xəlilov SSRİ EA-nın 250 illiyinə həsr olunmuş ümumi yığıncağın rəyasət heyətində, 25.05.1974-cü il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev təyyarəçi-kosmonavt,
Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Sovet Qadınları Komitəsinin sədri
V.V.Tereşkovanı qəbul edərkən, 13.05.1974-cü il



Azərbaycan SSR KP MK I katibi Heydər Əliyev SSRİ kosmonavtı
A.A.Leonovla görüş zamanı (solda - İlham Əliyev),
30.10-11.1975-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev təyyarəçi-kosmonavt,
Sovet İttifaqı Qəhrəmanı A.A.Leonov ilə (solda - İlham Əliyev),
30.10.1975-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev SSRİ təyyarəçi-kosmonavtı, iki dəfə
Sovet İttifaqı Qəhrəmanı A.A.Leonovu qəbul edərkən, 29.10.1975-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Ə.İbrahimov, Azərbaycan KP MK katibi D.Quliyev, ƏMH kompleksinin Ümumittifaq Şurasının Baş hakimi, SSRİ təyyarəçi-kosmonavtı, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı A.Leonov, İlham Əliyev “Komsomolskaya Pravda” qəzetinin mükafatı uğrunda keçirilən final oyunlarının təntənəli açılışının tribunasında, 30.10.1975-ci il



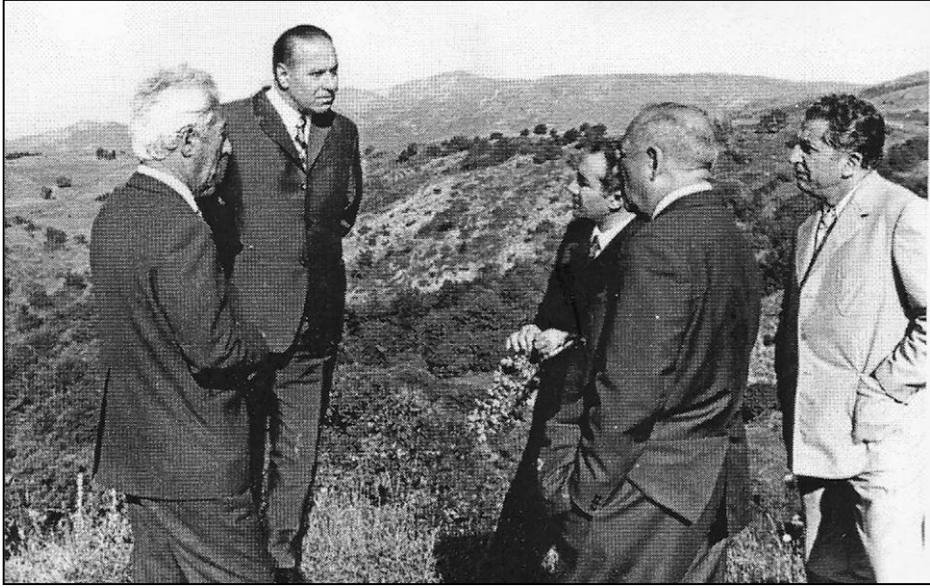
Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının bayrağına Xalqlar Dostluğu Ordenini sancarkən, 1975-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev “Xalqlar dostluğu” ordeni ilə mükafatlandırılmış Azərbaycan SSR EA-nın bir qrup alimləri ilə, 23.09.1975-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 50 illiyinə həsr olunmuş bayram günündə Naxçıvan şəhərində Leninin abidəsinin açılmasına həsr olunmuş mitinqdə çıxış edərkən, 03.10.1974-cü il



Azərbaycan SSR KP MK I katibi Heydər Əliyev Azərbaycan SSR EA-nın alimləri ilə Şamaxı asrtofizika rəsədxanasında, 1974-cü il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev SSRİ Səhiyyə Naziri və SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının təşkil etdiyi gigiyenaçılarının Ümumittifaq Müşavirəsinin iştirakçılarını qəbul edərkən, 24.11.1977-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev Sov.İKP MK-nın katibi M.V.Zemyanın Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasında, 23.01.1978-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev Bakı şəhərində keçirilən Stomatoloqların Elmi Tibbi Cəmiyyəti rəyasət heyətinin səyyar iclasının iştirakçılarını qəbul edərkən, 15.09.1978-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev Həmotoloqların və
transfizioloqların I Ümumittifaq Qurultayının iştirakçılarını qəbul edərkən,
23.10.1979-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev M. Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında elm, texnika, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə Azərbaycan SSR Dövlət mükafatlarının verilməsinə həsr olunmuş təntənəli gecənin rəyasət heyətində, 26.12.1980-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında elm, texnika, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə Azərbaycan SSR Dövlət mükafatının təqdim olunmasına həsr olunmuş təntənəli yığıncağında çıxış edərkən, 26.12.1980-ci il



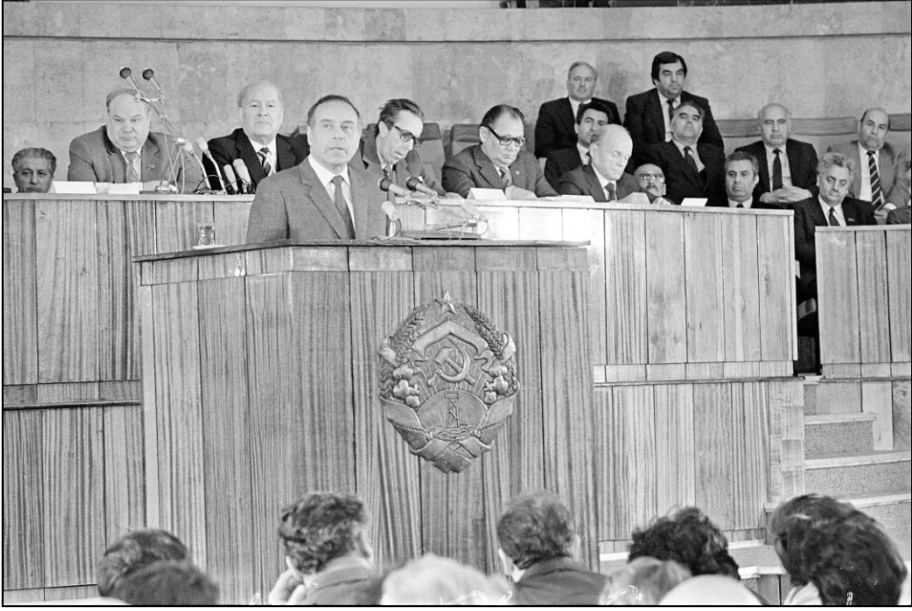
Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev Bakı şəhəri
Kardioloji Elmi Tədqiqat İnstitutunda, 14.06.1980-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev Revmatoloqların respublika seminarı iştirakçılarını qəbul edərkən, 13.11.1981-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev SSRİ EA-nın Fəlsəfə və Hüquq şöbəsinin Cənubi Qafqaz respublikalarının EA-nın alimləri ilə birgə keçirdiyi iclasda çıxış edərkən, 28.10.1982-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev SSRİ EA-nın Fəlsəfə və Hüquq şöbəsinin Cənubi Qafqaz respublikalarının alimləri ilə birgə keçirdiyi iclasda çıxış edərkən, 28.10.1982-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev görkəmli elm xadimi Nəsrəddin Tusinin 780 illiyinə həsr olunmuş təntənəli gecənin iştirakçılarını qəbul edərkən, 26.11.1982-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev SSRİ EA-nın Geologiya, Geofizika və Geokimya şöbələrinin Bakıda keçirilən səyyar iclasının iştirakçılarını qəbul edərkən, 29.10.1982-ci il



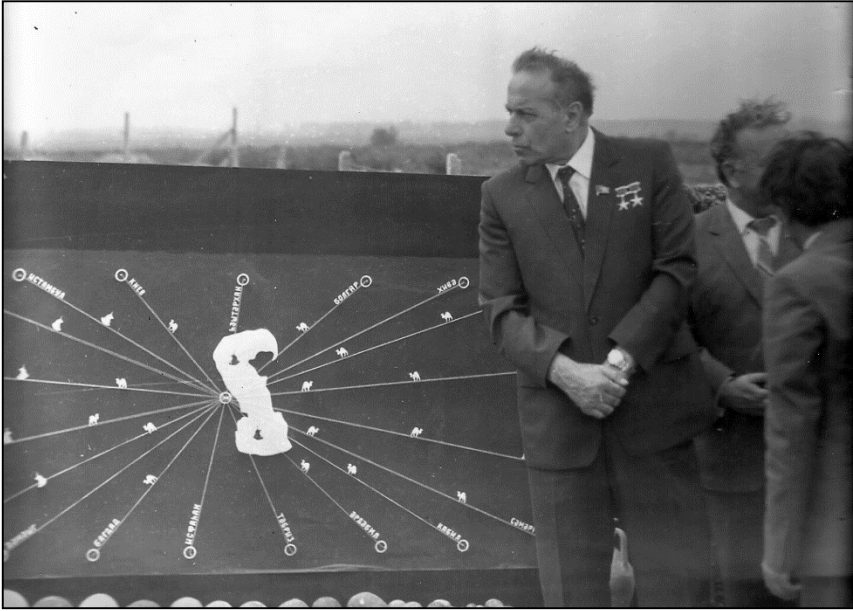
Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev SSRİ EA-nın Geologiya, Geofizika və Geokimya şöbələrinin Bakıda keçirilən səyyar iclasının iştirakçılarını qəbul edərkən, 29.10.1982-ci il



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev Sov.İKP MK-nın
Marksizm-Leninizm İnstitutunun direktoru akademik A.Yeçorovu
qəbul edərkən, 29.10.1982-ci il



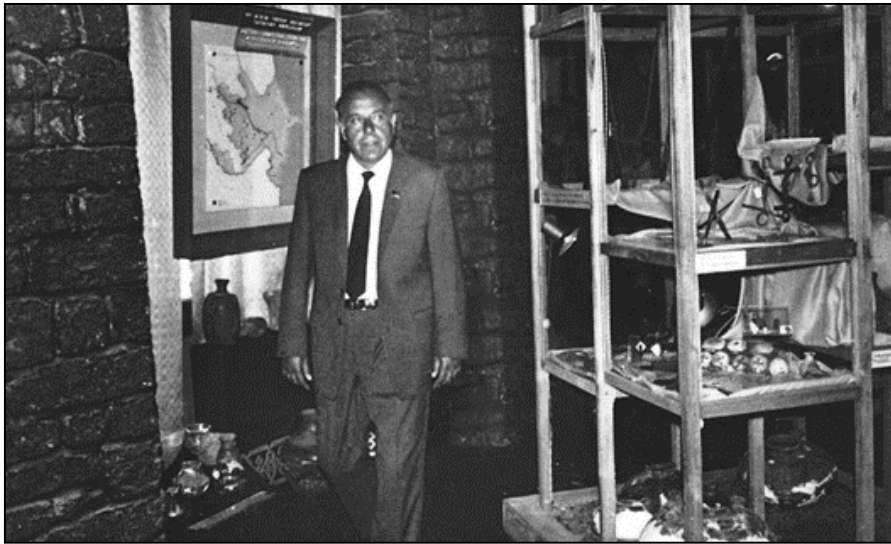
SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin I müavini Heydər Əliyev Dəvəçi rayonunda orta əsr Şabran şəhər yerinin arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan eksponatlarla tanış olarkən. Tapıntıları barədə arxeoloq Rəşid Göyüşov məlumat verir, 1983-cü il



SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin I müavini Heydər Əliyev Dəvəçi rayonunda orta əsr Şabran şəhər yerinin arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan eksponatlarla tanış olarkən. Tapıntıları barədə arxeoloq Rəşid Göyüşov məlumat verir, 1983-cü il



SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini Heydər Əliyev Azərbaycan Tarixi Muzeyinin zərgərlik sərgisində, 5.09. 1983-cü il



Heydər Əliyev A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Arxeologiya və Etnoqrafiya sektorunun İçərişəhərdəki muzeyinə baxış keçirərkən



Azərbaycan SSR KP MK I katibi Heydər Əliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun yaranmasının 60 illiyinə
həsr olunmuş təntənəli iclasda 29. 04.1981-ci il



Azərbaycan SSR KP MK I katibi Heydər Əliyev Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
İnstitutunun yaranmasının 60 illiyinə həsr olunmuş təntənəli iclasda
Qırmızı Əmək Bayrağı ordenini təqdim edərkən, 29. 04.1981-ci il



Azərbaycan SSR KP MK I katibi Heydər Əliyev və akademik Afat Qurbanov,
1981-ci il



Azərbaycan SSR KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev akademik Mirzə İbrahimovun anadan olmasının 70 illiyi ilə əlaqədar olaraq yazıçıya Lenin ordeni və “Oraq və Çəkiç” qızıl medalının təqdim etmə mərasimində, 23.10. 1981-ci il



Azərbaycan SSR KP MK I katibi Heydər Əliyev və Əlyazmalar
İnstitutunun direktoru Cahangir Qəhrəmanov



Azərbaycan SSR KP MK I katibi Heydər Əliyev və AMEA-nın müxbir üzvü,
professor Kərim Kərimov



Azərbaycan KP MK I katibi Heydər Əliyev akademik Həsən Əliyevə Azərbaycan SSR Ali Sovetin rəyasət heyətində Dövlət mükafatı laureatının diplom və döş nişanının təqdim edərkən, 15.05.1982-ci il



Azərbaycan SSR KP MK I katibi Heydər Əliyev bir qrup alimləri qəbul edərkən. Sağdan 1-ci akademik Həsən Əliyev, 2-ci Nikolay Baybakov, 3-cü akademik Cəmil Quliyev



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “91-lər”
ziyalı hərəkatının üzvləri ilə görüşü, 1997-ci il



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və Sovet İttiaqı
Qəhramanları Ziya Büntyadov, Məlik Məhərrəmov Alman faşizmi üzərində
Qələbənin 50 illik yubileyi münasibəti ilə Paris, London, Moskva şəhərlərində
keçirilən tədbirlərdə iştirak edən nümayəndə heyəti, 1995-ci il



Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti H.Abdullayevə Azərbaycan SSR-nin Dövlət Mükafatını təqdim edərkən, 1974-cü il



Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyev akademik Ziya Bünyadova Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı laureatının diplom və döş nişanını təqdim edərkən, 1980-ci il



Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəxri doktoru diplomu təqdim edərkən, 1999-cu il



Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyev görkəmli filoloq və tənqidçi Yaşar Qarayevə Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı laureatının diplom və döş nişanını təqdim edərkən, 1980-ci il



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tarix elmləri doktoru Sara Aşurbəylinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş mərasimdə, 1996-cı il



Heydər Əliyev akademik Ziya Bünyadov



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev akademik
İqrar Əliyevə “Şöhrət” ordeni təqdim etmə mərasimində,
1999-cu il



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev akademik
Budaq Budaqova “Şöhrət” ordeni təqdim etmə mərasimində,
2000-ci il



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev akademik
Ədilə Namazovaya “Şöhrət” ordeni təqdim etmə mərasimində,
1999-cu il



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev akademik
Əhliman Əmiraslanova “Şöhrət” ordenini təqdim edərkən,
2000-ci il.



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tarix elmləri doktoru Məzahir Abasova “Şöhrət” ordeninin diplom və döş nişanını təqdim edərkən, 1999-cu il



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tarix elmləri doktoru, professor Əbuzər Xəlilova “Şöhrət” ordenini təqdim edərkən, 2000-ci il.



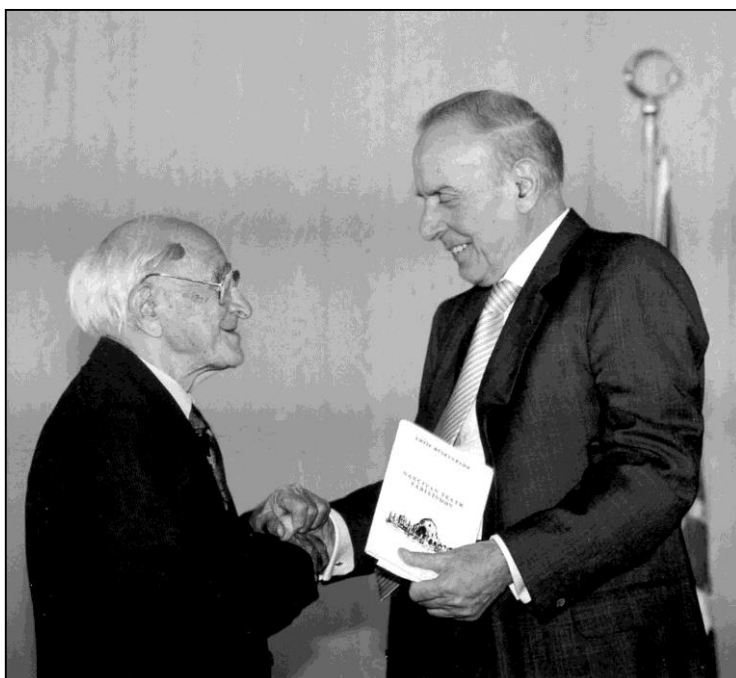
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Prezidenti Katibliyinin rəisi, 1-ci dərəcə dövlət müşaviri, tarix elmləri doktoru Dilərə Seyidzadə və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi, Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri Əli Əsədov (2019-cu ildən)



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və tarix elmləri doktoru Dilərə Seyidzadə



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tarix elmləri doktoru, professor Yaqub Mahmudova “Şöhrət” ordenini təqdim edərkən, 2000-ci il.



Heydər Əliyevin müəllimi Lətif Hüseynzadəyə “İstiqlal” ordeni, diplom və döş nişanının təqdim edərkən, 11.01. 2002-ci il.



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor Bəybala Adıgözalov, Azərbaycan SSR Dövlət Təbiəti Mühafizə Komitəsinin sədri (1967–1981, 1985–1990)



Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Eldar Əzizov Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Gəncə bölməsinin fəaliyyəti ilə tanış olarkən



Heydər Əliyevin elm, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinə, ictimai xadimlərə Azərbaycan SSR Dövlətinin mükafatlarını təqdim etməsi mərasimində. Şəkildəkilər – ön cərgə: soldan sağa – Tahirə Bünyadova, Nikolay Baybakov, Tükəzban İsmayılova, Heydər Əliyev, Leyla Bədirbəyli, Yaqub Mahmudov.

Arxa cərgə: soldan sağa – Məzahir Abasov, Kamran Hüseynov, Abdulla Muxtarov, Süleyman Ələsgərov, Oqtay Sadiqzadə, Prezident iqamətgahı, 7.03.1999-cu il.



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və
akademik Misir Mərdanov



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və
akademik Rafael Hüseynov



Azərbaycan SSR KP MK I katibi Heydər Əliyev tanınmış norveçli səyyah, etnoqraf və alim-antropoloq Tur Xeyerdalı qəbul edərkən



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tanınmış norveçli səyyah, etnoqraf və alim-antropoloq Tur Xeyerdalı qəbul edərkən

MÜNDƏRİCAT

MÜƏLLİFDƏN	3
I FƏSİL. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN SSR ELMLƏR AKADEMİYASI (1969-1982)	
1.1. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yeni inkişaf mərhələsi	8
1.2. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xarici ölkələrlə və müttəfiq respublikalarla elm sahəsində əməkdaşlığı	65
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ (1993-2003)	
2.1. Azərbaycan elminin yeni inkişaf strategiyası və Milli Elmlər Akademiyasında islahatlar	92
2.2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müstəqillik illərində beynəlxalq elmi əlaqələri	124
III. FƏSİL. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ REGIONLARDA ELMİN İNKİŞAFI (1993-2003)	
3.1. XX əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının regional şöbələri	147
3.2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi	153
3.3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Regional Elm Mərkəzi	167
3.4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şəki Regional Elm Mərkəzi	177
NƏTİCƏ	184
Heydər Əliyev Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həyatında (foto sənədlər).....	191

TAMİLLA SABİR QIZI KƏRİMOVA-KOCAYEVA

**HEYDƏR ƏLİYEV
VƏ
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI**

Elmi nəşr

Format: 60*84 ¹/₁₆.

Kompüter dizaynı və bədii tərtibat: **Rəvanə Mirzalıyeva.**